

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA VƏTƏNDƏŞLİQ LİRİKASI (Məmməd Araz, Söhrab Tahir və Məmməd İsmayılov yaradıcılığı əsasında)”

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ Qardaşxan Nəhmət oğlu Əzizxanlı

Elmi rəhbər: _____ Filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

Bakı-2021

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....3

I Fəsil

Poeziyada vətəndaşlıq lirikası: ideya-estetik yanaşma aspektləri

1.1. Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsasları.....	11
1.2. Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları.....	27

II Fəsil

Poeziyada azərbaycançılıq və milli birlik ideyası

2.1 Milli məfkurənin formallaşmasına vətəndaşlıq lirikasının təsiri.....	45
2.2. Azərbaycançılıq və milli birliyin poetik ifadəsi.....	53

III Fəsil

Poeziyada vətən mövzusunun yeni poetik xarakteri və Bütöv Azərbaycan idealı

3.1. Vətən mövzusuna yeni poetik baxış.....	72
3.2. Bütöv Azərbaycan ideyası probleminin poetik inikası və rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi.....	98

Nəticə.....127

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....131

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan poeziyasının keyfiyyətcə yeniləşməsində, fərqli bir məzmun kəsb etməsində ədəbiyyata yeni gələn nəsillərin yaradıcılığı mühüm yer tutur. Poeziyada geniş əksini tapan vətənpərvərlik, millilik və milli kimlik ideyaları onu vətəndaşlıq lirikası kimi əsaslandırmağa imkan verir. Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Nəbi Xəzri, Xəlil Rza Ulutürk, Cabir Novruz, Tofiq Bayram, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Musa Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı və başqalarının şeirlərində vətəndaşlıq keyfiyyətinin, ictimai-sosial həyatın motivlərinin bədii ifadəsi ilə yanaşı, mənəvi-milli birliyə çağırış və ictimai şüur elementlərinin inikası özünü göstərir. Bu çağırış xalqın yeni dövrə uyğun təfəkkür tərzinin formalaşmasına kömək göstərmişdir. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşunaslıq bu şairlərin yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən araşdırmış, onların poeziyaya gətirdikləri yenilikləri təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Lakin “altmışincilar nəсли”nə mənsub olan şairlərin yaradıcılığında elə aktual problemlər və məsələlər olmuşdur ki, onlar kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Həmin döndərində vətəndaşlıq lirikası daha çox ictimai-siyasi lirika olaraq bir vəzifə kimi meydana çıxmış və yaradıcı şəxsiyyətlərin yaradıcılığında özünü biruzə vermişdir.

Bir şəxsiyyətin sənətkar və vətəndaş olması üçün onun lirik düşüncələri ilə yanaşı, həm də yüksək ictimai şüur və milli təfəkkür tərzinə malik olması gərəkdir. Şairin bu iki sferanı təmsil etməsi isə onun yaradıcılığında bir növ sinkretik təfəkkürün ifadə olunmasını şərtləndirir. Belə ki, dissertasiyada yaradıcılıqlarına müraciət etdiyimiz şairlər – Məmməd Araz, Söhrab Tahir və Məmməd İsmayıllı orijinal üsluba malik olmaqla yanaşı, dövrün, ictimai mühitin tərcümanı kimi ədəbi prosesin aparıcı nümayəndələrindən olmuşlar. Buna görə də onların yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmək, şeirlərini təhlil etmək və çağdaş ədəbiyyatşunaslıq mövqeyindən dəyərləndirməyə, həm də “altmışincilar nəсли”nin ədəbi yaradıcılığını elmi şəkildə öyrənməyə xidmət edir.

Mövzunun aktuallığı, həm də onunla şərtlənir ki, bu şairlər mənsub olduqları nəslin görkəmli nümayəndələri olmaqla yanaşı, vətəndaş şairlərin ən öncülləri cərgəsində yer tuturlar. M.Arazın "Məndən ötdü, qardaşımı dəydi", "Ayağa dur, Azərbaycan", "Daş harayı", "Professor Güle məktub", "Bizi Vətən çağırır", "İnsan qayalar", "Oxuyan Təbriz", "Göyərdi", "Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil", "Şəhriyar gəlmədi" və s., S.Tahirin "Azərbaycanım", "Mənim", "Danışır Vətən", "Mən od oğlu Azəriyəm", "Vətən", "Mən", "Öləndə", "Anam Nəsibə - qızım Nəsibə", Ana yurdum", "Söz verirəm", "Qayıtmışam səngərimə", "Bir ovuc torpaq", "Azadlıq" və s., M.İsmayılin "Savalanda yatan igid", "Beləmi oldu", "Hələ yaşamağa dəyər", "Bir də keçməyəcək ələ bu anlar", "Vətən" ("Vətən seçilməz"), "Çatacağım bir arzu var", "Bir ikiyə bölünməz", „Bu günlərin nəgmələri", Odlar diyarı" kimi silsilə şeirləri Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının örnəklərindən sayılır və bu şeirlərin əksəriyyətinin leytmotivi müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyidir. Bu şairlərin qaldırdıqları problemlər, vətənsevər insan xarakterinin təsviri onların yaradıcılığında vətəndaş lirikasının öyrənilməsini aktuallaşdırın keyfiyyətlərdəndir. Azərbaycan gəncinin bir vətəndaş olaraq yetişməsində bu şairlər müstəsna rola malikdir.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıł öz yaradıcılığında ədəbi-bədii söz sənətinin aparıcı mövzusu olan insan fenomeninə fərqli prinsiplər əsasında yanaşmış və ictimai fərdin üzləşdiyi əsas problemləri ehtiva edən vətəndaşlıq lirikasında insan konsepsiyasını yaratmışlar. Bu konsepsiya onların şeir yaradıcılığında zaman-zaman özünün ən yüksək bədii və hərtərəfli təcəssümünü tapmışdır. Onların yaradıcılığında, eyni zanmanda, XX əsrin sonunda insanın mənəviyatında yaranan dərin böhran və insanın özgələşməsi ilə bağlı ədəbi fikirdə yaranan dekadent meyillər, pessimist əhval-ruhiyyənin dəf olunması kimi məsələlər da öz bədii əksini tapıb. Milli-tarixi keçmişə müraciət, habelə azərbaycançılıq konsepsiyası M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıł yaradıcılığının ideya istiqamətini və bədii bütövlüyünü təmin edən əsas amildir. Onların əsərləri çox zaman oxucuda ictimai həyatın ziddiyyətli və mürəkkəb gerçəkliyi barədə dəqiq təsəvvür yaradır. Hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasında

sələflərində olmayan rəmzi-metaforuk çalarlar, fərqli bir fəlsəfi-poetik düzən var. Bu şairlərin çağırış xarakterli şeirlərində belə obrazlılıq qabarıqdır.

Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası XX əsr ədəbiyyatının tərkib hissəsi olaraq milli-ədəbi irs baxımından araşdırılmışdır. Bu mövzu akademik İsa Həbibbəylinin “Romantik lirikanın imkanları”, tanınmış ədəbiyyatşunaslardan mərhum Vəli Osmanlınin “Azərbaycan romantizmi”, Vurğun Əyyubun “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən”, habelə Vaqif Yusiflinin “Poeziyanın yolları və illəri” və başqa əsərlərdə işlənsə də, bütövlükdə mövzu ətraflı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Adətən, tədqiqatçılar poeziyada vətəndaşlıq lirikasının ədəbiyyatdakı mövqeyini, bədii ideyaların inkişafında onun rolunu aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Onlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, vətəndaşlıq lirikası, əsasən, xalq həyatı ilə nəfəs almış, zamanın irəli sürdüyü problemlərin, milli arzuların bədii əksinə çevrilə bilmişdir. Tədqiqatçılar XX əsr vətəndaşlıq lirikasında geniş əksini tapan “vətəndaşlıq kədəri”nin, bədbinliyin mahiyyətini açmağa cəhd etmiş, onun nikbinliklə necə əvəzlənməsini, gələcəyə optimist münasibətin məzmununu izah etmiş və onun meydana çıxma səbəbləri haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. Ədəbiyyatşunaslar XX əsrin ikinci yarısında yazüb-yaradan Bəxtiyar Vahabzadə (“Gülüstan” [118], “Ana dili”, “Latın dili” [117]), Əli Kərim (“Azərbaycan”, “Babəkin qolları” [67]), Nəbi Xəzri (“Ana, bayraq, vətən”, “Şuşa” [60]), Xəlil Rza Ulutürk (“Davam edir 37”, “Mən– Azərbaycanam”, “Qalxayağa, Azərbaycan” [115].), Cabir Novruz (“İnsan himnləri”, “Sağlığında qiymət verin insanlara” [88]), Tofiq Bayram (“Azərbaycan deyəndə”, “Ana dilim” [20]), Nəriman Həsənzadə (“Sərhəd və ürək”, “Yadigar günlərim” silsilə şeirləri [56]), Fikrət Qoca (“Vətən torpağı” [76], “Sərhəd boyunca” [78]), Musa Yaqub (“Vətən” [122], “Yaxşı ki, sən varsan” [123]), Sabir Rüstəmxanlı (“Xəbər gözləyirəm” [96], “Sağ ol, ana dilim” [97]) və digər şairlərin bir sıra əsərlərini vətəndaşlıq lirikasının yaxşı nümunəsi kimi səciyyələndirmişlər. Məhz həmin əsərlər haqqında yazılmış məqalələr XX əsrin sonlarında Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası haqqında sonrakı ciddi yazıların meydana çıxməsi üçün zəmin olmuşdur. Bu əsərlər bir sıra hallarda sosializm realizmi ölçüsü ilə qiymətləndirilmişdir. Lakin əgər hər

hansı bir poeziya nümunəsi xalq tərəfindən qəbul edilirsə, hökmən, milli çalarları mövcuddur və onun həqiqi qiymətini də zaman verir.

XX əsrin ikinci yarısında M.Araz, S.Tahir, M.İsmayılin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası fəlsəfi ümumiləşdirmə şəklində özünü göstərdi. Onların yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası ən yüksək səviyyəyə qaldırıldı. Bu mənada vətəndaşlıq lirkasını, həm də insanlıq, insanşunaslıq lirikası adlandırmaq olar, çünki onların şeirlərində vətəndaşlıq insansunaslıq kimi anlaşılır. Bu şairlərin vətəndaşlıq lirkasının estetik prinsipləri, onların vətəndaşlıq lirkasındaki mövzu əlvanlığı, ideya istiqaməti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və adı hallandırılan vətəndaş şairlərin özünəməxsus üslubları, düşüncəsi, ideya-emosional pafosu, bənzərsiz obrazları bütöv şəkildə tədqiqat obyektimizə çevrilmişdir. Biz M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıllı lirkasının mövzu və ideya zənginliyini aşkara çıxarmağa, vətəndaşlıq mövqeyinin geniş elmi təhlilini verməyə cəhd göstərmişik. Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası Azərbaycan romantizmi nümayəndələrinin timsalında tədqiq olunsa da, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıllı kimi şairlərin yaradıcılığı dərindən təhlil olunmamış, onların vətəndaşlıq lirkasını sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

M.Araz və S.Tahir yaradıcılığı haqqında vətəndaşlıq lirkası prizmasından bəzi araşdırmlar aparılmışdır. İ.Həbibbəylinin “Xalq şairi Məmməd Araz” [53], “Məmməd Araz” [54], Ə.Xəlilovun “Məmməd Araz dühəsi” [58], V.Arzumanlinin “Ömürdən yarpaqlar” [92], G. Pənahın “Söhrab Tahir AzərAzərin lirkası” [93], V.Yusiflinin “Məmməd Araz dünyası” [125] adlı tədqiqatlarında onların yaradıcılığı müxtəlif rakurslardan araşdırılmışdır. M.İsmayıllı yaradıcılığına bir çox məqalələr həsr olunmuşdur. Bu şairlərin içində M.Arazın bənzərsiz poeziyası daha çox tədqiq edilmişdir. Bütövlükdə, M.Araz istisna olunmaqla, bu şairlərin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirkası geniş şəkildə araşdırılmamış, tam şəkildə təhlil obyekti olmamışdır. Beləliklə, hər üç şairin vətəndaşlıq lirkasındaki mövzu və problematika genişliyi, obraz zənginliyi, üslub orijinallığı və digər bədii xüsusiyyətlər onların yaradıcılığına yeni baxışın olmasını zəruri etmişdir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin yaradıcılığı, onların vətəndaşlıq lirkasını habelə, ümumən, Azərbaycan ədəbiyyatı,

xüsusən də XX əsrin 50-60-cı illərdən sonrakı dövr ədəbiyyatı tədqiqat işinin obyektini təşkil edir. Hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasından bəhs edən ədəbi-tənqidi məqalələr, elmi-bədii ədəbiyyatlar, həmçinin bu məsələyə həsr olunmuş elmi-nəzəri fikirlər araşdırmanın predmeti olmuşdur.

Dissertasiya işində M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin vətəndaşlıq pafoslu poetik yaradıcılığı, həmçinin mövcud dissertasiya və monoqrafiyalar, yeri gəldikcə, mətbuat orqanları, habelə arxiv materialları, qismən də türk qövmləri poeziyası əhatəsi, poetik nümunələrin təhlili əsasında ictimai-siyasi mühitin xarakterinin təsviri, dövrün özünəməxsusluğunun analiz edilməsi, vətəndaşlıq lirikasının, yaradıcı pafosun yönəldiyi mənəvi-elmi istiqamətlər sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş, habelə qarşıya qoyulan problemlərlə bağlı mövcud bədii, elmi, tənqidi materiallar araşdırılaraq təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası problemlərinin elmi-nəzəri təhlilini aparmaq, lirik “mən”in tədqiqat obyektimiz olan mövzu baxımından bədii inikas xüsusiyyətlərini, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin yaradıcılığı əsasında vətəndaşlıq lirikasının əsas əlamətlərini müəyyənləşdirərək üzə çıxartmaq, elmi təhlilə cəlb etmək tədqiqat işinin əsas məqsədini təşkil edir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı əsas vəzifələr həll olunur:

- Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsaslarına nəzər yetirmək və vətəndaşlıq lirikasını araşdırmaq yönündə aparılan tədqiqatların rolunu müəyyən etmək;
- Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarını araşdırmaq və hər üç şairin yaradıcılığının vətəndaşlıq lirikasına nəzərən araşdırılmasına münasibət bildirmək;
- Hər üç şairin yaradıcılığında “Vətən” mövzusuna yeni poetik yanaşmanın və lirik düşüncədə vətənpərvərliyin özünəməxsus inikasının təhlilini vermək;
- Onların vətəndaşlıq lirikasının yeni çalarlarını, elmi-poetik xarakterini müəyyənləşdirmək;

- Bu şairlerin ictimai hadisələrə bədii-estetik münasibətini aydınlaşdırmaq və yaradıcılıqlarında azərbaycançılıq ideyasını, vətəndaşlıq lirikasındaki əsas xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb etmək;
- Hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasında oxşar və fərqli cəhətləri araşdırmaq;
- Onların vətəndaşlıq lirikasında milli birlik ideyasının motivlərini təhlil etmək, milli məfkurənin, azərbaycançılıq ideologiyasının formallaşmasında oynadıqları rolü açıb göstərmək;
- Hər üç şairin yaradıcılığında Bütöv Azərbaycan ideyasının rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsinin analizini vermək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində tədqiqat metodologiyasını tarixi-bədii, elmi-təsviri, tipoloji-müqayisəli tədqiqat üsulları təşkil edir. Dissertasiya işinin yazılmasında Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının yeni tədqiqatçılıq prinsiplərinə, qarşılaşdırma metodlarına, elmi və nəzəri ümumiləşdirmə üsullarına və problematik tədqiq metoduna istinad edilmiş, aparılan tədqiqat azərbaycançılıq mövqeyindən səciyyələndirilmiş, milli tendensiya əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işində vətəndaşlıq lirikası mövzusunda araşdırmalar aparmış M.Cəfərov, Y.Qarayev, İ.Həbibbəyli, V.Osmanlı, C.Abdullayev, V.Yusifli, V.Əyyub, Y.Qasımbəyli, eyni zamanda, N.Bualo, V.Q.Belinski, K.Q.Yunq, A.F.Losev, Y.M.Lotman kimi dünya miqyaslı alimlərin müvafiq əsərlərinə müraciət edilmiş, onların təhlil və elmi yanaşmalarına istinad olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı əsas müddəalar çıxarılmışdır:

- M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılov öz yaradıcılığında ədəbi-bədii söz sənətinin aparıcı mövzusu olan insan fenomeninə baxışda fərqli prinsiplər;
- 1960-cı illərdən ictimai fərdin üzləşdiyi əsas problemləri ehtiva edən vətəndaşlıq lirikasında insan konsepsiyası;
- M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin silsilə şeirlərində müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi ideyası;
- Onların qəhrəmanında milli məfkurə və azərbaycançılıq ideyası;

- XX əsrin sonunda insan mənəviyatında yaranan dərin böhran və insanın özgələşməsi ilə bağlı ədəbi fikirdə yaranan dekadent meyillər, pessimist əhval-ruhiyyənin dəf olunması;
- M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıllı yaradıcılığında antihumanist ideologiyaya qarşı ardıcıl və kəskin ifşa edici mövqe;
- Milli-tarixi keçmişə müraciət, habelə azərbaycanlılıq ideyası;
- İctimai həyatın ziddiyyətli və mürəkkəb gerçəkliliyi;
- Lirikada vətəndaşlıq konseptinin özünəməxsus ifadə imkanları və bədii xüsusiyyətləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıllıın lirikası vətəndaşlıq mövqeyindən tədqiq edilərkən aşağıdakı elmi yeniliklərə nail olunmuşdur:

- Hər üç şairin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası ilk dəfə analiz üsulu ilə müqayisəli şəkildə araşdırılaraq təhlil edilmişdir;
- Onların ənənəvi bədii təsvir və tərənnümdən fərqli yaradıcılıqlarında vətən mövzusunun yeni poetik ifadəsi elmi şəkildə araşdırılmış, ictimai şürurun, milli məfkurənin formalaşmasında rolü göstərilmişdir;
- Araşdırma obyektimiz olan şairlərin vətəndaşlıq lirikası haqqında söylənilmiş ayrı-ayrı fikirlər və mülahizələr, aparılmış təhlillər ümumiləşdirilmişdir;
- Bu şairlərdən hər birinin lirikasında vətəndaşlıq konseptinin özünəməxsus ifadə imkanları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir;
- Bu şairlərin ədəbi prosesdəki yeri və mövqeyi vətəndaşlıq konsepti kontekstində müəyyənləşdirilmişdir;
- Elmi işin yeniliyi, eyni zamanda, problemin qoyuluşunda və işlənmə tərzindədir. Dissertasiyada vətəndaş lirikasının vətəndaşlıq xarakterini təyin edən, onu səciyyələndirən ən əsas motivlərin və onların ətrafında deyilmiş fikirlərin elminəzəri səviyyədə ümumiləşdirilməsinə cəhd edilmişdir;
- Dissertasiyanın “Poeziyada vətən mövzusunun yeni poetik xarakteri və Bütöv Azərbaycan idealı” adlı 3-cü fəslinin “Vətən mövzusuna yeni poetik baxış”,

“Bütöv Azərbaycan ideyası probleminin poetik inikası və rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi” kimi paraqraflarında çıxarılan nəticələr elmi yeniliklər sırasına daxildir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi qan yaddaşının, dövlətçilik atributlarının qorunması, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması baxımından vətəndaşlıq lirikasının öyrənilməsinin əhəmiyyətini ortaya çıxarıır. Dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələr M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıllı yaradıcılığı əsasında vətəndaşlıq lirikasının Azərbaycan poeziyasındaki yerinə və həyatımızdakı roluna aydınlıq gətirir, bu sahədə aparılan tədqiqatların, həmçinin elmi-nəzəri təfəkkürün zənginləşməsinə öz töhfəsini verir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, vətənpərvərlik mövzusunda tədris materiallarının, orta və ali məktəblər üçün müvafiq dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya mövzusu 5.10.2015-ci ildə Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şuranın iclasında təsdiq edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, elmi müddəə və yenilikləri, yekun və nəticələri müəllifin ölkə daxilində və xaricində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnal və məcmuələrdə, xarici elmi nəşrlərdə, respublika və beynəlxalq elmi konfranslarında etdiyi məruzələrdə məqalə və tezis şəklində öz əksini təpməşdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin Dillər və ədəbiyyatlar (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı) departamentində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, hər biri iki paraqrafa bölünməklə üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş 14.756, I fəsil 62.491, II fəsil 51.676, III fəsil 94.699, nəticə 6.902 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 230.524 işarədir.

I FƏSİL
POEZİYADA VƏTƏNDƏŞLİQ LİRİKASI: İDEYA-ESTETİK
YANAŞMA ASPEKTLƏRİ

1.1. Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsasları

Bədii düşüncə epik, dramatik, yaxud lirik olmasından asılı olmayaraq, həmişə özündə poetik məzmun daşıyır. Poetik düşüncə isə hər zaman lirikdir, lakin lirikaya motiv verən şairdir və o, qabaqcadan həmin lirik düşüncənin mövqeyini təyin edir. “*Hər bir poetik əsər – şairin qəlbinə hakim olan qüdrətli bir fikrin məhsuludur. Təbiətcə şair olmayan şəxsin ağlına gələn fikir qoy nə qədər dərin, nə qədər həqiqi və hətta müqəddəs olursa-olsun onun əsəri... cansız olacaq, bu əsər kimsəni inandırmayacaq...*” [21, s.95]. Lirik poeziyanın mərkəzində konkret olaraq yaradıcı subyekt – şairin özü dayanır. Lirika ictimai idealların təsviri problemlərini də nəzərdən qaçırırmır və bu cəhətdən lirikada ictimai mötivlər başlıca yer tutur.

Lirik təfəkkür, qarşıya qoyulan ideyaya və milli düşüncəyə biganə qala bilməz. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, lirik şeir insanın hiss və həyəcanından doğur. Şairlərin lirik düşüncəsi bir tərəfdən, ruhani yaşantılarla bağlı idisə, digər yandan, təbiətin nəfəsini əks etdirən liranın səsi ilə həmahəng idi. Lirika sözünün etimologiyası ilə mahiyyəti arasında ciddi bir əlaqə vardır. Hələ qədim Çində böyük Konfusinin lira ilə əlifbanı necə öyrənməsi haqqındaki maraqlı bir əfsanə bizdə musiqi ilə canlı obrazın yaranması arasındakı əlaqə haqqında bitkin təsəvvür yaradır. Rəvayətə görə, böyük filosof kifayət qədər çətin olan Çin əlifbasını (digər bir rəvayətə görə, musiqi alətini çalmağı) öyrənən zaman hər hərfin (notun) üzərində uzun müddət qalmasını müəllimindən xahiş edir və hərfin ifadə etdiyi səsi təsəvvür etmək istədiyini bildirir. Müəllim heyrət içərisində qalsa da, bu qəribə şagirdinə heç bir şey deyə bilmir. Uzun müddət keçdikdən sonra, nəhayət, şagird günlərin birində müəlliminə deyir ki, biz təzə dərsə keçə bilərik. Çünkü mən artıq liranın səsi ilə hərfin (notun) obrazını görə bilirəm. Hətta şagird: “*Mən o adımı təsəvvür edirəm. Onun qarabəniz sıfəti var, boyu ucadır...*” [86, s.259], – deyə onların öyrəndiyi materialı (mahnını) yazan müəllifin

heç bir zaman görmədiyi obrazını o qədər dəqiq təsvir edir ki, müəllimi heyrətdən dəhşətə gəlir.

Lirika (və ya “melika”; “melos” / yunanca / – nəgmə) antik Yunanıstanda “yeddi simli liranın müşayiəti ilə oxunan nəgmələrə deyilirdi” [114, s.99]. Bu mənada “vətəndaşlıq lirikası” elə “vətəndaşlıq nəgməsi” deməkdir.

Lirika (monodik lirika və xor lirikası) Homerin “İliada” və “Odisseya” eposlarından sonrakı dövrdə formallaşaraq daha geniş intişar tapdı, inkişaf edərək yeni biçimlərdə, başqa şəkillərdə meydana çıxdı.

Lira ilə oxunan sözlərin yadda qalması və təsiri aşiq yaradıcılığına bənzəyir və belə lirik məzmunlar öz sinkretik məzmunu ilə insanın təfəkküründə obrazların yaranmasına və onların yadda qalmasına kömək edir. Əslində bəşər tarixində döyüş və mübarizə qədər lirik düşüncə və şairlər də böyük rol oynamışdır. Hətta dini dünyagörüşlərin özü də lirik təfəkkürlə bağlı idi. Buna görə də ilk ekzegezaların tarixi Homerin məşhur poemaları ilə bağlıdır. İlkin təfsirin tarixi şifahi xalq yaradıcılığından başlandığı kimi, interpretasiyaların tarixi də sinkretik düşüncədən qaynaqlanır. Qədim yunanlarda Homerin “Odisseya” və “İliada” epik poemalarının ayrı-ayrı parçalarını (rapsodiyaları) oxuyan şair – nəgməkarlarının (rapsodların) yaradıcılığı ilkin şifahi interpretasiyalar idi. Həmçinin, Orta Asiyənin türk tayfalarında akınların, baxşıların, yaxud baksılərin, qazaxlarda jırçıların, qədim keltlərdə bardların, Ukraynada kobzarların, Almaniyada meysterzingerlərin, Fransada trubadurların, truverlərin İngiltərədə menestrellərin yaratdıqları sinkretik sənət, əslində ilkin interpretasiya olsa da, lirik təfəkkürün inkişaf yolları hesab edilə bilər. Müxtəlif forma və məzmunlu Şərqi dastanları da təqlidin, mimesisin (Aristotel) ilkin variantları kimi poetik məzmunu əks etdirmişdir.

İslam Şərqində məntiqi və lirik təfəkkürün nəzəri tədqiqləri orta əsr ərəbdilli müəlliflərin əsərlərindən başlanmışdı. Məxsusi olaraq, məntiqi təfəkkürün inkişaf yolu Yaxın və Orta Şərqdə ərəbdilli mənbələrdə tarixi bir ardıcılıqla izlənir. Əl-Kindi, əl-Fərabi, İbn Sina, İbn-Rüst, Əbu-Bəkr, ər-Razi, Bəhmənyar və digər ərəbdilli müəlliflərin demək olar ki, hamısı öz yaradıcılığında fəlsəfi, məntiqi traktatlarla

yanaşı, həm də şeirlə, prosodiya və metrika məsələləri ilə məşğul olmuş, tərcümələr etmiş, əruzun məntiqi və elmi düzümunə qatılmış, poetik nümunələr yaratmış, habelə ritorika və bəlağətlə məşğul olmuşlar. Hətta onların içərisində miniatürçülər, xəttatlar da fəaliyyət göstərmişlər. Antik dövrdən gələn qəti müəyyənləşmiş kanonlar Aristotelin məntiqinə, yaxud Roma respublikasında Horatsinin məşhur hekzometrikası və odalarına əsaslanırdı. Məntiqi təfəkkür tərzi nə qədər riyaziyyatla, həndəsə ilə bağlırsa, bədii təfəkkür də lirik sentimentlə əlaqəlidir. Orta əsr Şərq peripatetiklərinin, demək olar ki, hamısının prosidiya, metrika, musiqi nəzəriyyəsi ilə məşğul olması məhz həmin bədii təfəkkürün nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır.

Qərb ədəbiyyatında olduğu kimi, Şərq ədəbiyyatında da, Şərq metrikasında da lirik məzmunlu müxtəlif ölçü növlərinə malik olan müxəmməs, təxmis (beşləmə), qəsidə, nəzirə, iqtibas və müsəddəs (təsdis) və s. hələ də işlənir.

İtaliyada aktual idealizmin banisi sayılan C.Centile, ruhi – hissi məzmundan alınan ilkin poetik fikri fəlsəfi düşüncənin protoideyası hesab edirdi və “poetik müdrikliyi” yunan fəlsəfəsinin politeizmi ilə bağlayırdı. C.Centile yazırıdı: “*Əlbəttə, buddizmin müdrikliyi metafizika ilə başlamalı idi, lakin bu müasir alımların rasional və abstrakt metafizikası deyildi, bu hissi və fantastik metafizika, özünün məntiqsiz, lakin hissi və qeyri-adi təxəyyülünün gücünə yiyələnmişdi*” [132, s.276]. C.Centile lirik təfəkkürün ilkin yaranışının ruhi – hissi məzmununu metafizika adlandırırdı, çünki düşünürdü ki, ilkin poetik fikrin qeyri-müəyyənliliyini mistik düşüncədən başqa heç bir şeylə izah etmək olmaz: “*Belə metafizika onların əsl poeziyası idi... poeziya onlar üçün təbii qabiliyyət idi... qafillik onların hər şeyin qarşısında qeyri-adi dərəcədə heyrətə gəlməsini təmin edirdi... Buna görə də ilkin şairlər... şair – teoloqlar idi*” [132, s.279-280].

İnsanın ruhu göylərdə pərvaz etdiyi kimi, ayağı da torpaqda möhkəmlənib, intişar tapır. Vətən gözəllikləri ilə yanaşı, problemləri də eyni dərəcədə şairi narahat edir, onu düşündürür. Vətənin, cəmiyyətin bu günü və gələcəyi şairi vətəndaş olmağa və onda poetik ilham, xüsusi pafos yaratmağa qadirdir.

Yaradıcı prosesin tam və birmənalı izahı yoxsa da, lirik düşüncənin sosial məzmununun müəllifin vətəndaşlıq mövqeyini təcəssüm etdirdiyi mübahisəsizdir və milli dəyərlərdən kənarda qalan şairin yaratdığı poeziya nümunəsi vətəndaşlıq lirikasının daşıyıcısı ola bilməz. Bu mənada vətəndaşlıq lirikasında şairin kimliyi onun lirik “mən”i ilə harmoniya təşkil edir. Şairlə lirik qəhrəman bir-birinin eyni olmasalar da, lirik qəhrəmanla şairin şəxsiyyəti arasında sıx bağlılıq var. “Vətəndaşlıq” ideyası lirika obyektiñə çevriləmişdən əvvəl bir vəzifə tək, cavabdehlik daşıyıcısı olaraq şəxsiyyətin xüsusi formada ictimai fərd kimi formallaşmasını tələb edir [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 129].

Vətəndaş şair, hər şeydən əvvəl, yaşadığı ölkədə baş verən sosial hadisələrə aktiv reaksiya verməyi üstün tutur. O, xalqın arzu və istəklərinin carçısına, ruhunun, mənəviyyatının ifadəçisi olaraq, onun keşikçisinə çevirilir. Vətənpərvərlik mahiyyət etibarı ilə “*vətənə məhəbbət və öz şəxsi maraqlarını vətən yolunda qurban verməyə əsaslanan emosional bağlılıqdır*” [144] və yalnız vətənə sevgi, sədaqət izhar etmək deyil, eyni zamanda, mövcud quruluşun nöqsanlarını əks etdirməkdir. Buna XX əsrin əvvəlində Mirzə Ələkbər Sabirin, müstəqillik dövründə Baba Pünhanın yaradıcılığını bariz nümunə kimi misal çəkmək olar.

Vətəndaşlıq lirikası vətənpərvərlik, Vətən və onun taleyi, dövlət və vətəndaşlıq borcu mövzusunda fikirlər, düşüncələr, hiss-həyəcanlardır. Vətəndaşlıq lirikasının əsas fəlsəfəsi təkcə vətən özəlliklərinin tərənnümü deyil, bəlkə də, daha çox cəmiyyəti narahat edən problemlər barədə müəllifin poetik-publisistik düşüncələridir. Vətəndaşlıq lirikasının fəlsəfəsində cəmiyyətin və dövlətin problemlərinə, habelə nöqsan və əyər-əskiklərə şairin münasibəti əksini tapır. Vətəndaşlıq lirikasının dəyəri ondadır ki, kontenti doğma yurda sevgi ilə yoğrulduğu kimi, eyni zamanda, cəmiyyəti düşündürən taleyüklü məsələləri əhatə edir. Vətəndaşlıq lirikasında şeirin mənası, onun yazılmışına səbəb olan ictimai hadisə bədiilikdən daha aktualdır; [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 129] məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan”, X.Rza Ulutürkün “Davam edir 37”, Söhrab Tahirin “Bir ovuc torpaq” əsərlərindəki kimi və i.a.

Vətəndaşlıq lirikası şəxsiyyət, yurd sevgisi (yurddaşlıq) və bədii istedad kimi triadadan yaranır. Vətəndaşlıq lirikasının arxasında, şübhəsiz, yaradıcı insanın şəxsiyyəti (lirk “mən”), onun “vətəndaşlıq dərəcəsi” və əslində, kimliyini hansı poetik səviyyədə əks etdirə bilməsi dayanmışdır.

Şairin cəmiyyətdəki yeri və mövqeyini, həm də onun vətəndaşlığı müəyyənləşdirir. Şairin yaradıcılığında inikas edən vətəndaşlıq mövqeyi nəinki onun şəxsiyyətini, həm də yaradıcı düşüncəsini səciyyələndirir. Başqa sözlə, şair vətəndaş olmazsa, onun yaradıcılığında vətəndaşlıq axtarmaq, təəssübkeşlik görmək mümkün olmadığı kimi, səmimiyyətinə inanmaq da çətindir. Hər hansı bir müəllif yalnız öz səmimiyyəti ilə oxucunu cəlb edir və inandırır. Digər tərəfdən, şairin vətəndaşlıq mövqeyi onun milli varlığını, məxsus olduğu xalqın və dövlətin həyatındakı rolunu əks etdirir. İnsanın formalışmasında ədəbiyyat hansı mövqeyə malikdir, şairin yetişməsində də mənsub olduğu xalq və millət həmin rolu oynayır. Şekspir ingilis, Puşkin rus ictimai şürurunun daşıyıcısı olduğu kimi, həm də hər iki müəllifin yaradıcılığı məxsus olduğu xalqın hiss və həyəcanlarının, arzu və istəklərinin, sevgi və nifrətinin güzgüsüdür. Milli düşüncə həmişə xəlqi məzmun daşıyır və ictimai fikrin fonunda formalışır. Buna görə də şairin vətəndaşlıq mövqeyi xalqın taleyüklü məsələlərində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan lirikasında vətəndaşlıq mövqeyini meydana qoymaq üçün lirk düşüncənin mahiyyətini açmaq lazımlı gəlir. Lirk düşüncənin ən mühüm özəlliyi onun zamana münasibətindən doğur. Ədəbi düşüncənin digər ifadə formalarından fərqli olaraq lirk əsərlər situativ məqamları, ən çox da indiki zamanı əks etdirir. Daha doğrusu, adətən, lirk düşüncə, lirk yanaşmalar sentimentdən doğulur və şairin daxili aləmini, istək və arzularını təcəssüm etdirir. Lirk əsər daha artıq dərəcədə həqiqəti ifadə etmək imkanına malikdir, çünki lirizm həmişə təbiidir. Lirk şeirin daha bir fərqli cəhəti onun cümlə, bitmiş fikirdən daha çox, sözlə, ifadə və konseptlə işləməsidir. Bu həm də lirizmin ifadə formasının çətinliyini göstərir, lirk düşüncənin bədahətən gələn ruhi yaştı olduğunu bildirir, onun ilahi mahiyyətindən xəbər verir. Lirikanın həqiqəti nə qədər bədii məzmun daşısa da, nə qədər metaforik olsa da, lirizm epik və dramatik düşüncədən daha çox ideal həqiqətə, ilahi məzmuna yaxın

olması ilə seçilir. Hər bir sözün məna yükü, məzmun müxtəlifliyi, sözün sıxlığı, ritmik elementlər, səs və vurğu, intonasiya, tonallıq, nəzm ölçüləri, dil elementləri və bütün digər bu kimi detallar, lirik şeirin mahiyyətinin nə qədər mürəkkəb olduğunu ifadə edir. Bundan başqa, lirik şeirin özünəməxsus mövzu istiqamətləri vardır ki, biz onlardan yalnız birinin – vətəndaşlıq lirikasının mahiyyətindən bəhs edirik.

Poeziyadakı vətəndaşlıq mövqeyi, şeiriyyətin hiss və həyəcanlarında xalqın anlayacağı bir səviyyədə təqdim olunur. Bu mənada lirik düşüncə həm tarixi zaman etibarilə qədimdir, həm də mənsub olduğu xalqın ruhuna daha çox yaxın olduğu üçün onun mənəviyyatının təmsilçisidir. Lirik düşüncə, ilk növbədə təqlidi məzmundan, “mimesis”dən (Aristotel) gələn şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır, onun mahiyyətindəki bütün hiss və həyəcanlar, bütün empatik duyğular əsrlər boyu xalqın ruhunu ifadə edir. Vətəndaşlıq mövqeyinin folklorda daha mükəmməl, səmimi olması fikrimizi təsdiq edir. Lirik janrın digər ədəbi janrlardan fərqi elə buradan başlanır; lirizm, zatən, xəlqidir, təlqinedicilik qabiliyyəti onun sadəliyindən və ilkin vətəndaşlıq mövqeyindən doğur.

Lirik şeir – yəni rübəbi şeir müəyyən ritm, musiqi ilə bağlı olduğu üçün onun konkret hiss və duyğulara köklənməsi təbiidir. Burada, hissi refleksiyada, hissi interpretasiyada “duymaq” “ehtisas” önəmlı rol oynayır. Elmi ədəbiyyatda bu akt hissi - psixoloji və mental interpretasiya kimi izah olunmuşdur. Lirik düşüncə insan şüurunda məhz hissi-psixoloji və mental interpretasiya aktını reallaşdırır. Məsələn, laylalar hissi - psixoloji sferada sakitləşdirici təsirə malik olduğu qədər, “Cəngi” mübarizəyə çağırışdır, yaxud, marşlar, himnlər mental sahəyə təsir edərək insanı azadlıq uğrunda mübarizəyə, bayraq qaldırmağa və döyüşə səsləyir.

Ədəbiyyatşunas Məmmədcəfər Cəfərov Avropadan gələn romantizm və maarifçilik cərəyanlarının bədii ədəbiyyatda necə inikas etməsini və onun vətəndaşlıq lirikasında hansı formada əks-səda verməsini V.Mayakovski, A.Blok, R.Rza, S.Vurğun, O.Sarıvəllinin yaradıcılığı üzərində təhlil edir. *“İdeyalılıq, xəlqilik... vətənpərvərlik bütün sovet ədəbiyyatında olduğu kimi, ilk dövrlərdən Rəsul Rza şeirlərinin də əsas məziyyətini təşkil etmişdir. Bu xiüssiyyətlər onun Böyük Vətən müharibəsi illərində yazdığı şeirlərində özünü xiüssusi bir aydınlıqla göstərmişdir...*

Şairin müharibə iilərində yazdığı şeirlərin, demək olar ki, hamısı (bu şeirlərin sayı 50-yə yaxındır)... klassik və ya xalq şeiri şəklində yazılmışdır” [26, s.226].

M.Cəfərov məqalələrdən ibarət həmin kitabının “Əsl sənət yollarında” adlanan bölməsində yazır: “*Böyük Vətən müharibəsi illərində Osman Sarıvəlli bir şair – vətəndaş kimi fəaliyyətini daha da artırır, cəbhələrdə siyasi - təbliğat işi aparmaqla yanaşı, arxa və cəbhə qəhrəmanları haqqında “Qafqazdan Dona doğru”, “Ukraynalı dostlarımı”, “Şairin hədiyyəsi”, “Bir damcı qan”, “Berlinin darvazası” kimi Sovet Ordusunun qələbəyə olan inamının, xalqlar arasındaki sarsılmaz dostluğun və beynəlmiləlcilik ruhunun ifadəsi olan şeirlərini yazdı*” [26, s.239].

İstər M.Cəfərovun, istər yuxarılarda adlarını çəkdiyimiz digər alim və tədqiqatçılarımızın araşdırılmalarında şairlərimizin vətəndaşlıq mövqeyi diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədəbiyyatı yaranan insan şəxsiyyətsiz ola bilməzdi. Onun müəyyən mənəvi dəyərlərə malik olması intellektual səviyyəsi ilə həmahəng olmalıdır. Burada Çingiz Aytmatov yada düşür. Olsun ki, o, “manqurt” obrazını yaranan bir sənətkar kimi xatırlansın. Amma Çingiz Aytmatov misilsiz yaziçi olmaqla bərabər qırğız xalqının böyük oğlu idi və əsərləri onun mənəvi dünyasının inikası idi. Belə insanlar şan-şöhrətin ardına getmirlər. Onlar zatən, seçilmişlərdir və Çingiz Aytmatovun taleyi onun xalqının taleyidir, çünkü onun yaratdığı obrazlar manqurt deyillər. Bəli, sənətkarın şəxsiyyəti onun yaradıcılığında əsas meyardır. Lirik şairin əsərlərində təqdim etdiyi obrazlardan başqa özünün daşıdığı daha çətin və daha mürəkkəb bir obrazı vardır ki, şair bütün qəlbi və ruhu ilə həmin obrazdan asılıdır. Bu lirik şairin öz obrazıdır, şəxsiyyətidir. Varlığına hakim kəsilən cılız hissələrdən qurtara bilməyən lirik şairin əsərlərinə, lirik düşüncəsinə Vətən boyda obraz necə yerləşə bilər?

Lirik şairin vətəndaşlıq mövqeyindən bəhs edən B.Nəbiyev isə yazır: “*Bizim ən yaxşı lirik şeirlərimizdə şəxsiyyətin taleyi bütöv bir nəslin taleyi kimi əks olunduğundan, tarixi-bədii həqiqət qüvvəsi kəsb edir. Buradan da lirik şairin özünün şəxsiyyəti məsələsi meydana çıxır... Lirikamızda vətənpərvərlik və vətəndaşlıq duyğularının ifadəsinə həsr edilmiş rəngarəng əsərlər bu suala tam müsbət cavabdır.*

Azərbaycan lirikasında vətən məfhumunun varlığın öz bağından doğan yeni, daha geniş və dərin ictimai məzmun kəsb etdiyi hamiya məlumdur” [87, s.31].

Yaradıcılıq prosesinin mənəvi – ruhi səviyyəsini təsvir etmək, yaxud izah etmək hər zaman mümkün olmur. Əgər hər hansı bir lirik düşüncə ictimai-siyasi motiv daşıyırsa, demək, həmin şeir şairin vətəndaşlıq mövqeyini təcəssüm etdirir. Buna görə də vətəndaşlıq lirikasının mənbəyi hər şeydən öncə şairin tərənnüm etdiyi xalq, mənsub olduğu millətdir.

Vətən, torpaq poeziyanın əzəli mövzusu olsa da, onun hər dövrə uyğun siyasi, elmi, fəlsəfi və poetik xarakteri mövcud olmuşdur. Filosof – ədəbiyyatşunas Səlahəddin Xəlilov “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi” kitabında Heydər Əliyevin 10 noyabr 2001-ci ildə keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayındakı çıxışı zamanı vətən mövzusunun yeni xarakterini, vətəndaşlığın mahiyyətini necə izah etdiyini göstərir: “*Bu gün öz tarixinin məsul və şərəfli oyanış dövrünü yaşayan dünya azərbaycanlıları vahid bir xalqı, bir milləti, bir tarixi Vətəni təmsil edir* [52, s.142]. ...*Azərbaycanlılar dünyanın bütün ölkələrində Azərbaycan mədəniyyətinin, dilinin, adət-ənənələrinin, mentalitetinin layiqli daşıyıcıları kimi çıxış etməlidirlər. Buna görə də harada yaşamasından asılı olmayaraq, sağlam milli adət-ənənələrin mədəni - mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, gənc nəslə ötürülməsi dünya azərbaycanlılarının tarixi Vətən qarşısında müqəddəs borcudur*” [139].

Bəhs etdiyimiz vətəndaşlıq lirikası romantizmin bir qoludur və Azərbaycan romantizminin tədqiq tarixinə müxtəsər ekskurs zamanı, eyni zamanda, onun tərkib hissələrindən biri kimi vətəndaşlıq lirikasını nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, indi bir vəzifə də vətəndaşlıq lirikasının hansı konkret mövzu və problemlərdə, üslub xüsusiyyətlərində, bədii ifadə vasitələrində əksini tapdığını daha geniş şəkildə meydana çıxarmaqdır.

Poeziyada “vətəndaşlıq kədəri”nin, bədbinliyin meydana çıxmasının özü də göydən düşmə bir iş, təsadüfi bir hadisə olmamışdır. Bu əslində romantizmdən gələn ruhi bir halın gətirdiyi, mənəvi axtarışlardan, dağınıq xəyallardan doğan nihilizm və kədər idi.

Ədəbiyyatşunaslıq və bədii-fəlsəfi təfəkkür sahələri ilə məşgul olan alim və tədqiqatçılar ayrı-ayrı müəlliflərin yaradıcılığını şərh edərək onların hansı məktəb, yaxud cərəyanaya aid olduqlarını təsnif edərək, yaradıcılıqlarını bu kontekstdə dəyərləndirirdilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında da bu tendensiya analogi şəkildə davam etmişdir. XX əsrin əvvəllərində Amerikada və Avropada hökmranlıq edən bir sıra məktəb və cərəyanların təsiri altında yazüb-yaradan ədiblərimiz və şairlərimiz öz əsərlərində mənsub olduqları cərəyan və məktəblərin ideya istiqamətindən çıxış edirdilər.

Romantizm cərəyanı fikrin hüdudsuzluğu çevrəsində yaradıcılığa ona hava və su kimi lazımlıq olan azadlıq bəxş edir. Hər hansı bir düşüncə, bədii təfəkkür azadlıqdan məhrumdur, demək özünü reallaşdırmaqdan məhrumdur. Avropada romantizm cərəyanının şah əsərlərini gözümüzün qarşısından keçirərkən, onları meydana qoyan azad təfəkkürə qarşı adamda bəşəri bir qısqanlıq yaranır. Orta əsrlərdə Avropa nəinki bədii fikirdə, romantik düşüncələrində, hətta incəsənətin bütün növlərində öz azad düşüncəsini reallaşdırıa bilmişdi. Lirik təfəkkürün sərhədlərinə sığmayan azad fikirlər, nəzəri-elmi ümumiləşdirmələr, dini-tarixi dünyagörüşlərin nəticələri ədəbi fikrin təhkiyəsində belletristikani formalaşdırıldı. Azad düşüncə məkanı italyan barokko üslubunun böyük və əzəmətli ölçülərində parlamasayı, fransız rokoko üslubunun mürəkkəb ansambllarında mükəmməl və dəqiqlik həndəsi ölçülərlə oturdulan memarlıq möcüzələrini işgal etməsəydi, yəqin ki, A.Dantenin, C.Bokkaçonun yaradıcılığı dahi fransız filosofu Q.Başlyarın elmi-bədii təxəyyüllərinə qanad verə bilməzdi [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 137].

Avropada romantizm cərəyanının müjdəçisi olan məşhur “Fırtına və həmlə” (“Sturm und Dranq”. 1767-1785) təşkilatının fəaliyyəti dövründə ədəbiyyatda sentimentalizm gücləndi. Sentimentalizm individualizmin sürətlə genişlənməsinə səbəb oldu. Individualizm isə bədii düşüncənin sarsıntıları içərisində ifrat təfəkkür tərzi olan dekadansı yaydı. Romantizm insan varlığının ilahi və eyni zamanda, şeytani xüsusiyyətlərinin üstünü açmışdı. Sovet dövlətini ədəbiyyatın mənəvi dayaqlardan uzaq düşəcəyi və dekadentliyin vətəndaş mövqeyini sıradan çıxaracağı fikri çox narahat edirdi. Avropa həm Rusiyaya lazım idi, həm də qətiyyən lazım

deyildi. Avropa romantizmi Rusiya ədəbiyyatını həm irəli aparacaqdı, həm də onu, hələ bərkiməmiş addımları ilə girdaba sürükləyə bilərdi. Böyük rus yazıçısı Maksim Qorki rus ədəbiyyatının ərəfədə olduğunu hiss edir və hər bir vətəndaş – yazıçıya Avropadan müsbət keyfiyyətləri seçib götürməyi və öz vətəndaş mövqeyini qoruyub saxlamağın yollarını öyrədirdi. M.Qorki rus ədəbi fikrinə dekadansın, sentimentalizmin, individualizmin və immoralizmin mənfi təsirlərini “Ədəbiyyat haqqında” əsərində belə izah etmişdi: “*Mən Balzakı axtarmağa başladım və onun növbəti kitabı... mənə qalib gəldi və mən uzun müddət özümü Rastinyak hesab etməyə başladım... və romantik oldum. Sonra “Bəşəri komediya” ...bu kitab mənim formalaşmamış romantizmimə böyük bir zərbə oldu. Mən Balzakin şəxsində dahini hiss etdim...*” [131, s.64].

Şərq xalqları Rusiyadan fərqli olaraq, romantizmin azadlıq meyarlarını özünlükəşdirə bilməsə də, onun bədii üslublarını öz mühafizəkar təfəkkürünün gizli arzuları ilə birləşdirməyə can atırdı. Romantizm cərəyanı cəmiyyətin yeni təfəkkür sahiblərinə arzu və istəklərinin pəncərələrini geniş açmışdı. Ümumiləşdirmə qabiliyyətinə malik olan hər hansı bir yaradıcı fikir, bu pəncərədən çox asanlıqla keçib azadlığın geniş üfiqlərinə doğru qanadhana bilirdi. Buna görə də, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizimlə bağlı çoxlu elmi-nəzəri əsərlər meydana çıxmışdı. Azərbaycan ədəbiyyatında güclü qələm sahibləri nəinki romantizm cərəyanının bizə qədər gəlib çatan məşhur nümayəndələrinin əsərlərini, hətta Azərbaycan şeirində və nəşrində söz sahibi olan romantik müəlliflərin yaradıcılığını bu süzgəzdən məharətlə keçirə bildilər və özlərindən sonrakı nəsil üçün qiymətli əsərlər qoyub getdilər [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 137].

Romantizm özü ümumdünya mədəniyyəti hadisəsidir. Azərbaycanda romantizm hərəkatının XX əsrin əvvəllərinə, Rusiyada (1905 – 1907), İranda (1906-1911), Türkiyədə (1908) inqilablar dövrünə təsadüf etməsi təsadüfi olmamışdır. Çünkü “*inqilab bütünlükdə romantizmin ilk şimşəyi sayılır*” [90, c.1. s.12] və “*azadlıq ideyası romantizmin bədii tədqiq sahələrindəndir*” [90, c.1. s.12]. Millət, dil, din, tarix, adət-ənənə-xalqın qan yaddaşı ilə bağlı hər şey romantizmdən doğan vətəndaşlıq lirikasının mövzusudur. Bu mövzular isə xalqın oyanma dövründə milli

ideyaya çevrilir. “Azərbaycan romantizmi” adlı fundamental araşdırmanın müəllifi Vəli Osmanlı yazırıdı: ““Millət” anlayışı romantizmə Fransa burjua inqilabında irəli sürüülən “azadlıq”, “vətən” məhfumları ilə birgə gəlib” [90, c.1. s.30] və ““hürriyət” (azadlıq) romantizmdə bədii obraz səviyyəsinə yüksəlmışdır” [90, c.1. s.128].

Vətəndaşlıq lirikası da romantizm qədər xalqın azadlığı uğrunda poetik mücadilədir. Azadlıq həm romantizmdə, həm vətəndaşlıq lirikasında “lirk mən”in idealıdır. Romantizmdə azadlıq ilkin olaraq şəxsi azadlıqdan başlayır, vətəndaşlıq lirikasında ictimai azadlıq həmişə ön plandadır. Amma ikinci halda da əgər şair özü – “lirk mən” daxilən azad olmasa, soydaşlarının azadlığından, əlbəttə, danışa bilməz.

“Ictimai azadlığı romantiklərmiz iki böyük sahədə xüsusi həssaslıqla izləmişlər: Vətənin güzəranında və Millətin azadlığında” [90, c.1. s.139]. Bu fikir vətəndaş şairlərə də şamildir və vətəndaşlıq lirikası, xüsusən də, XX əsrin 50-60-cı illərində yeni mərhələyə qədəm qoyduğu vaxtdan “vətənin güzəranı və millətin azadlığı” ideyası onun prioritet mövzusuna çəvrilmişdir.

Romantizmdə olduğu kimi, vətəndaşlıq lirikasında da “...narahat və işvəkar azadlıq pərisi daim bu iki qütb–vətən və millət arasında cirpinir” [90, c.1. s.153]. Romantizm və vətəndaşlıq lirikasında vətənlə millət ayrılmazdır. İngilab və azadlıq bəşəri ehtiyac olduğu kimi romantizm və vətəndaşlıq lirikası ədəbi ehtiyac sayılır.

Akademik İ.Həbibbəyli (İ.Həbibov) “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyasında yazar: “Bu yaradıcılıq metodu cəmiyyətin və insan həyatının vacib mənəvi problemlərinin inikasını ön mövqeyə çəkmışdır. Romantik metodun hüdudları daxilində lirk-romantik qəhrəmanın işıqlı gələcək ümidi, ağılin ideal həqiqət axtarışındaki həllədici rolü təsdiq edilmişdir. Romantiklər bu yolla özlərinin xoşbəxt gələcək, ideal həyat arzularını izhar etmiş, mövcud cəmiyyətin ictimai eyiblərini açıb göstərməyə müvəffəq olmuşlar” [55, s.16].

Ədəbiyyatşunas V.Əyyub “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən” tədqiqat əsərində İ.Həbibbəylinin “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyasında romantik lirikanı mövzu dairəsi və ideyalar aləminə görə – sosial-fəlsəfi, əxlaqi-tərbiyəvi,

yxud maarifçi, aşiqanə-məhəbbət lirikası olaraq üç qismə bölməyinə münasibət bildirmiştir.

V.Əyyuba görə, bu bölge müəyyən mənada şərti xarakter daşıyır və onlar arasında qəti sərhəd qoymaq mümkün deyildir və o, romantik lirikanı eyni aspektde aşağıdakı kimi təsnif etməyi məqsədə uyğun hesab etmişdir: “a) *vətəndaşlıq lirikası*; b) *fəlsəfi lirika*; v) *məhəbbət lirikası*” [33, s.17]. Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında vətəndaşlıq lirikasının, əsasən, iki istiqamətdə – ədəbi-tarixi və nəzəri planda öyrənildiyini göstərmişdir.

Göründüyü kimi, V.Əyyub vətəndaşlıq lirikasını romantik lirikanın bir növü kimi göstərmişdir. İ.Həbibbəyli öz təsnifatında vətəndaşlıq lirikasının sosial-fəlsəfi lirkada ehtiva edildiyini göstərir. V.Əyyub isə konkret şəkildə vətəndaşlıq lirikasını bölgüyə ayrıca daxil edir və “əxlaqi-tərbiyəvi (maarifçi) lirika”nı sərf-nəzər etməklə, görünür, lirikanın belə bir funksiya daşımali olduğunu vacib hesab etmir, poeziya ilə didaktikanı da müəyyən mənada bir arada görmür.

Fikrimizcə, bu bölgülər də düstur kimi qəbul edilə bilməz. Vətəndaşlıq lirikasının ehtiva dairəsi genişdir, o, hətta təbiət, sevgi lirkasına da qarışa bilər, bir vətən daşında, “*nar ağacım-Azəri qızı*”nda [13, s.182] əksini tapmış olar, alt qatlarında tərbiyəvi funksiyadan xalı olmaya da bilər.

V.Əyyub “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən” monoqrafiyasında “vətəndaşlıq”, “vətəndaş” sözlərinin ilk dəfə rus dekabristlərindən olan romantik şair V.F.Rayevskinin leksikonunda işləndiyini də bildirir və Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasını miqyasına və xarakterinə görə rus, türk ədəbiyyatındaki öncül şairlərin yaradıcılığı ilə müqayisə edir.

Sovet dövründə ciddi sənət yalnız xalq üçün yaradılan, prototipləri göz qabağında olan əsərlərin hesabına formalaşırıdı. “Sənət sənət üçündür” ideyası sənətin xalq üçün olması antitezası ilə qarşılaşdırılmışdı və təbii olaraq, dövrün tələblərinə uyğun şəkildə ikinciye üstünlük verilirdi. Buna görə rus ədəbiyyatı klassiklərindən olan nasir, dramaturq N.V.Qoqolun əsərlərindəki fəlsəfi ricətlər təqnid edilirdi. Ən maraqlısı isə bu idi ki, bədii sənət nümunələrindəki lirk və fəlsəfi yanaşmalar ciddi yaradıcılıq üçün səciyyəvi deyildi. N.V.Qoqol yazırıdı: “*Söhbətim lirk ricətlər*

haqqında gedir, jurnalistlər ən çox ricətlər üzərinə hücum etmişlər... Sadəcə desək, bu, saf duyğunun yersiz ifadə olunmasından başqa bir şey deyildir. Bu mənə indi də belə gəlir. Mən ucsuz- bucaqsız Rusyanın hər tərəfindən yüksələn mahnilarımızdakı kədərli, insanın qəlbini parçalayan ahənglərə indi də dözə bilmirəm. Bu ahənglər mənim ürəyimin başında çırpınır. Mən, hətta, hamının özündə belə bir şey duymadığına təəccüb edirəm” [79, c. 6. s.145].

V.Q. Belinski yazırkı ki, poeziyanı, necə deyərlər, iki şöbəyə ayırmalı mümkündür: ideal və real poeziya. “Hər bir xalqın poeziyası öz inkişafının başlanğıcında həyatla uyuşub düz gəldiyi halda varlıqla uyuşmur və ziddiyət təşkil edir, çünki insanın uşaqlıq dövrü keçirən xalqın da həyatı həmin varlıqla düşməncilik edir. Həyat həqiqəti isə bunların heç birinə müyəssər deyildir, çünki həyat həqiqətinin yüksək sadəliyi və təbiiliyi onun mühakiməsi üçün çətin, hissləri üçün kifayət deyildir [22, s.104].

V.Q.Belinski poeziyanın idealizə etdiyi həyat həqiqətlərini diqqətə çatdırırsa da, poeziyanın, lirikanın insan həyatındaki rolunu və mövqeyini aşağı endirə bilmir. Sovet dövründə lirik düşüncədə vətəndaşlıq mövqeyi yüksək qiymətləndirilsə də, lakin, ümumiyyətlə, romantik məzmunlu lirik təfəkkür ciddi yaradıcılıq işi kimi qəbul edilmirdi. Halbuki ədəbiyyata kübar yanaşma tələb edən V.Q.Belinski, ədəbiyyatı, bədiiliyi sözlükdən çıxarıb ictimai şüura, fəlsəfi düşüncəyə yaxınlaşdırmağa çalışırdı. V.Q.Belinski sənətin əsas xüsusiyyətlərini onun ictimai məzmunu ilə bağlayırdı: “Yalnız ümumbəşəri, dünya əhəmiyyətinə malik məzmun bədii şəkildə təzahür edə bilər” [21, s.11]. Sənətdəki bədiilik, estetik idealın təcəssümü təkcə tərbiyə etmir, nümunə yaratmır, o həm də ideala səcdə aşılamaqla, etos – davranış stili formalaşdırmaqla pərəstişkar yetişdirir. “Tarixdə nə qədər incəsənət əsərlərinin ətrafında ajiotajlar, söz- söhbətlər, rəvayətlər, və ya plagiarism əsərlərinin üzərində aparılan tədqiqatlar, araşdırmlar məlumdur?!” [21, s.11]. Onların hamısında ədəbiyyat tərbiyə edir, lirika hiss və həyəcanları, canlı yaşantını ictimai şüurun qaynağına çevirir.

Məlumdur ki, rus ədəbiyyatında Nekrasov, Mayakovski, Blok kimi şairlərin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının mükəmməl nümunələri var. Azərbaycan poetik

düşüncəsində klassik aşıq yaradıcılığı ilə də həmahəng olan və doğma yurda sonsuz sevgini əks etdirən poeziya nümunələri hicran, həsrət, qəriblik notları ilə seçilir ki, bu da faciələrlə dolu tarixi keçmişimizdən irəli gəlir. Şairlərimizin tarixi adət-ənənəmizə münasibəti də, etik normalar çərçivəsində, ictimai rəyin fonunda əksini tapmışdır. Rus ədəbiyyatında vətəndaşlıq lirikası öz mübariz mövqeyi ilə fərqlənmişdir ki, bu cəhət daha çox müstəqil Azərbaycan poeziyası üçün xarakterikdir.

Xalqın taleyüklü məsələlərini əks etdirən vətəndaşlıq lirikası, nə qədər publisistik olursa-olsun, əgər poeziya tarixində hadisəyə çevrilmək “iddiasındadırsa”, eyni zamanda, yüksək bədii keyfiyyətlərə – poetik nizama, obrazlılığı malik olmalı, təqlid qanunlarına əməl etməlidir.

Aristotel “Poetika“da yazır: “...gözəllik müəyyən həcm və nizamdadır, odur ki, həddindən artıq kiçik varlıqlar gözəl ola bilməz, zira hissolenməz dərəcədə ani bir zaman ərzində ona baxarkən gözüümüzdə əriyib qarışır, eləcə də həddindən artıq böyük varlıqlar da gözəl ola bilməz, çünki onu birdən- birə görmək mümkün olmur, tamlığı və vəhdəti isə nəzərdən qaçır...” [15, s.33]. Nizam ondadır ki, mətn ya çox ölgün olmasın, ya da həddindən artıq “qışqırmasın”. “Vətənpərvərlik şeirləri” isə bəzən elə bağırır ki, adamın “bağrı yarıılır”.

Vaxtilə gənc alman filosofu Henrix Şteynin “Materializmin idealı. Lirik fəlsəfə” adlı əsəri Fridrix Nitsşeyə ona görə qeyri-adi görünmüdü ki, bu əsər bədiiliyi materializmin idealı kimi izah edir və lirik fəlsəfəni göylərə qaldırırdı. F.Nitsşə etiraf etməkdən çəkinmirdi ki, bu əsər məhz bədiiliyi hər cür yaradıcılığın mənbəyi hesab etdiyinə görə onun qəlbini fəth etmiş, ruhuna qanad vermişdir.

Əslində, vətəndaşlıq lirikasının qaynaqlandığı mənbə obrazların ən bədiisidir və hər cür yaradıcılığın mənbəyidir. Vətəndaşlıq lirikasının bədii - fəlsəfi çəkisi elə vətənin öz ağırlığındadır. Vətəndaşlıq lirikasının fəlsəfəsi, bu fəlsəfənin mahiyyəti və məzmunu onun arxasında dayanan obrazların misli ilə düz mütənasibdir.

Böyük rus filoloqu, filosofu və kulturoloqu Aleksey Fyodoroviç F.Losev (1893 – 1988) “Xaos və nizam” əsərində yazır: “Nizam xaosdan yaranan mexaniki obraz deyildir, hər obraz ideal bir harmonik ortanın strukturundan çıxış edir. Əslində obraz özü dərkətmənin bir formasıdır, bütün düşüncə sahələrində işlədilən strukturlar,

sadəcə müxtəlif məzmunlu obrazlardır. “Eydos” fikrin, düşüncənin, sanki bir qəlibidir, riyazi, bədii, fəlsəfi olmasından asılı olmayaraq, bütün düşüncələr hökmən hansı isə bir qəlibə tökülməli və obyektiv reallığa çevrilmək üçün forma almalıdır” [133, s.196].

Nizam (struktur) aydınlıqdır, xaos müəmmadır. Bədiilik olmayan yerdə nizamdan söhbət gedə bilməz. Nizam olmayan yerdə obrazlılıq istisnadır. Saxta vətənpərvərlik şeirlərində bədii təfəkkür iştirak etmir.

Əgər hər hansı bir şeyin obrazı vardırsa, deməli, həmin predmet müəyyən bir struktura, nizama malikdir. Sadəcə, “struktur”, “nizam” anlayışı riyaziyyatda, fəlsəfədə və ədəbiyyatda tamamilə bir- birindən fərqli şəkildə anlaşılır. Öz daxili azadlığını qoruyub saxlayan bədii obrazlarda təfəkkür konkret bir ölçüdə predmetləşmir. Bəli, bədii təfəkkürün strukturunda obrazlı və fəlsəfi düşüncənin üzərinə işiq salmaq lazımdır. Əslində, divin canı şüşədə olduğu kimi bədiiliyin də canı onun obrazlı və fəlsəfi olmasındadır. Yurd sevgisi isə insanlıq, varlıq fəlsəfəsinin mahiyyətindədir, onun kövhəridir [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 130].

Beləliklə, həqiqi poeziyanın əsasında nizam dayanır. Bu nizam görünən və ya görünməyən, başqa sözlə üst qatda və ya alt qatda ola bilər. Amma hər halda, olmalıdır. Yoxsa əsl poeziya istisna olunur. Bədii təfəkkür yalnız nizama kökləndikdə uğur gətirir. Demək, həqiqi poeziya da o zaman mövcud olur ki, onda fikir və obrazlılıq bir - birini tamamlasın. Başqa sözlə, poeziyada “varlıq” və “yoxluq”, İşiq və Qaranlıq rolunu Fikir və Obrazlılıq oynayır. Poetika Fikir və Obrazlılığın sintezində qərarlaşır.

Mədəniyyət fəlsəfəsinə dair bir sıra əsərlər müəllifi isveçrəli psixoloq Karl Qustav Yunqun: “*Bu iki qütb bir-birinə ziddir və heç vaxt birləşə bilməzlər*” [145] fikrini belə interpretasiya edərdik; madam ki, əksliklər heç bir zaman özünün şəxsi səviyyəsində, eyni müstəvidə birləşmirlər, demək, onların birləşməsi üçün həmişə ali nizamın daha yüksək müstəvisi tələb olunur. Hər iki alimin yuxarıda deyilən fikirlərindəki məlumatların yeniliyi, dərinliyi adəmi heyrətləndirir. Elmi təfəkkürün özü də obrazlı təfəkkürdür. Daha bir qənaətə görə, ümumiyyətlə, insan təfəkkürü obyektiv aləmin subyektiv obrazlarıdır. Aristotel açıq yazır ki, poeziya tarixdən daha

ümumidir. “*Poeziya daha çox –ümumidən, tarix – xüsusidən bəhs edir*” [15, s.35] və hətta “*poeziya tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddidir*” [15, s.35].

Aristotelin (miladdan öncə 384 – 322-ci illər) “Poetika” əsərini tərcümə edən A.Aslanov əsərə yazdığı “Aristotel və onun poetikası” adlı ön sözdə Aristotelin təqlidlə bağlı fikirlərini Plutaxın (miladın 46 – 126-cı ili) və N.Q.Çernişevskinin (1828 –1889) bu və ya digər formada təkrar etdiyini göstərir: “... *gözəl olan hər hansı bir şeyin təqlidi və hər hansı bir şeyin gözəl təqlidi eyni bir şey deyildir*” [15, s.10] və ya: “...*sifəti gözəl çəkməklə, gözəl sifəti çəkmək tamamilə başqa şeylərdir*” [15, s.10]. Məsələ burasındadır ki, surroqat patriotizmin “yaradıcıları” “gözəl olan”ın, “gözəl sifət”in (Vətənin, onun təbiətinin və s.) poetik əksini düzgün “çəkə”, yaxud, olanın, “sifət”in gözəl poetik əksini verə bilməmişlər.

N.Bualo (1636 – 1711) isə “Poeziya sənəti”nin üçüncü nəğməsində yazır: “*Əgər bir tabloda canlı və gözəl rənglərlə nəhəng bir əjdaha, ya zəhərli bir əfi təsvir edilmişsə, o tablo bizim də nəzərimizi cəlb edər, ona tamaşa edərik. Sənətin sirri belədir: həyatda bizə qorxunc və dəhşətli görünən şeylər sənətkarın firçasında dəyişir, gözəlləşir*” [23, s.32]. Bizə görə, bu fikir təkcə rəsm əsərinə aid deyil, digər müvafiq sənət sahələri üçün də keçərlidir. Amma bədii cəhətdən yarımaz mətnlərdə, – kimin qələmindən çıxmışından asılı olmayıaraq, – ən gözəl şeylər bizə elə təqdim edilir ki, o gözəlliyyin özü gözdən düşür.

Beləliklə, vətəndaşlıq lirikasının, qısaca da olsa, dünya, Avropa və rus ədəbiyyatı, xüsusən də, Azərbaycan poeziyası kontekstində ideya-estetik, nəzəri əsaslarına nəzər yetirdik. Müraciət etdiyimiz alımların nəzəri fikirlərindən, araşdırmaçların tədqiqatlarından da aydın görünür ki, vətəndaşlıq mövqeyi istər dünya, Avropa, rus, istərsə Azərbaycan poeziyasında daha çox romantizm cərəyanının özünü göstərmişdir. Eyni zamanda, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, romantizmin ayrılmaz hissəsi olan vətəndaşlıq lirikası publisistik ruhla nə qədər çulgaşsa da, bədiliyyin əsas komponentlərindən sayılan nizam və obrazlılığı malik olmalıdır, əks təqdirdə o, poetik nümunəyə çevrilə bilməz. Vətəndaşlıq lirikasının da əsasında duran lirik düşüncə sənətin təqlid qanunlarına tabe olmaqla səmimi təsir bağışlayır və oxucu qəlbinə yol tapır [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 130].

1.2. Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları

Vətəndaşlıq lirikasının ilkin qaynağı xalq yaradıcılığıdır. O, klassik ədəbiyyata bağlı olduğu kimi şifahi xalq yaradıcılığı ilə də bağlıdır. Şifahi söz sənəti vətəndaşlıq lirikasından ötrü əvəzedilməz mənbə rolunu oynamışdır. Ümumiyyətlə, yazılı və şifahi ədəbiyyat arasında həmişə qarışılıqlı təsir mövcud olmuş, bir-birilərindən bəhrələnmişlər. Şifahi ədəbiyyatın yazılı ədəbiyyat üçün ilk qaynaq olduğu danılmaz həqiqətdir.

Bayatılardan tutmuş qəhrəmanlıq eposlarına qədər elə bir şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi tapmaq olmaz ki, orada milli məzmun, milli kimlik öz əksini tapmasın. “Şairi kamil və ədibi fazıl həqiqətdə ol ədib və şairdir ki, öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə, hissi və ağılı ilə fikir edə” [68, c.1. s.51]. Demək, Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının tarixi yeni deyil və bu lirik düşüncənin mənbəyi şifahi xalq ədəbiyyatına gedib çıxır. Şifahi söz sənətinə müraciət edən vətəndaş şairlərimizin yaradıcılığındakı xəlqilik qabarıq görünür. Xalq yaradıcılığından istifadə edilməsi doğma yurda, el-obaya bağlılığı daha da artırır. Əgər poeziyada vətəndaşlıq lirikasının komponentlərinə nəzər salmalı olsaq, onun təzahür formasını “Qürbətdə xan olunca, / Vətənində dilən gəz” [19, s.16], “Vətən viran olsa da, / O, cənnətdən gözəldi” [19, s.16], “Vətən həsrəti çəkdim, / Gözlərimə qan gəldi” [19, s.16], “Gəzməyə qürbət ölkə, / Ölməyə vətən yaxşı” [19, s.17], “Qürbət yer cənnət olsa, / Yenə də vətən yaxşı” [19, s.17] beyti ilə sona çatan bayatılarda da axtarış-tapmaq olar. Vətəndaş şairlərimiz öz yaradıcılığında təkcə bayatılardan deyil, atalar sözləri, məsəllər, mif, əsatir, dastan, rəvayət, əfsanə və s. folklor nümunələrindən faydalananmışlar. Təsadüfi deyil ki, bu mövzuya toxunarkən ədəbiyyatşunas Vəli Osmanlı “Azərbaycan romantizmi” (bədii-estetik problemlər) adlı ikicildliyinin 2-ci cildində Cəfər Cabbarlıdan belə bir sitat gətirir: “Xalqın həyatını, onun ...güzəranını, ədəbi bacarıq və istedadını, bir sözlə, bütün xalq psixologiyasını öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl onun el ədəbiyyatına müraciət ediliyor” [91, s.338].

Azərbaycanda rübəbi şeirin qaynaqları aşiq yaradıcılığından başlanır. Lakin aşiq yaradıcılığı sinkretik bir yaradıcılıqdır. Və onun məzmunundan ayrılan vətəndaşlıq lirikası təkcə xalqa, onun zövq və əyləncələrinə deyil, ictimai şüura,

xalqın iqtisadi- sosial təkamülünə xidmət etmişdir. Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarından bəhs edən ədəbiyyatşunas Cəlal Abdullayev yazır: “*Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül dövründə yazıçıların arxalana biləcəkləri üç ədəbi mənbə, üç əsas qaynaq mövcud idi ki, bunlardan folkloru, klassik ədəbiyyatı və qabaqcıl rus və dünya ədəbiyyatını qeyd etmək olar. Bizim yazarların əksəriyyəti bu üç mənbədən qidalanmış və təsirlənmişdir*” [2, s.20].

Göründüyü kimi, vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarının istiqamətləri müxtəlifdir.

C. Abdullayev daha sonra dünyanın ən yaxşı söz sənətkarlarının öz yaradıcılıqlarında şifahi xalq ədəbiyyatı ilə qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu, folklorun onların əlində xalq ruhunu, mənəviyyatını, müdrikliyini, məişət və milli xüsusiyətlərini, arzularını, dünyagörüşünü, poetik hisslərini yaxşı dərk etmək və bütün bunları əks etdirmək üçün gözəl vasitə olduğunu vurgulayaraq yazır: “*Böyük həyat həqiqətlərini daha mükəmməl bir sənətkarlıqla ifadə etmək işində el ədəbiyyatına, ümumən xalq sənətinə zəngin bir mənbə kimi baxan yazarlar folkloru statik, dəyişməz bir şey kimi qəbul etməyərək, onu daim hərəkətdə, təkamül və təkmilləşmədə, hər an yeniləşmə halında almışlar*” [2, s.19].

Xalqın istək və arzularının bədii lirika şəklində xalq yaradıcılığında inikas etdiyini qeyd edən C.Abdullayev yazılı ədəbiyyatda ondan necə bəhrələnmək məsələsinin vacib olduğunu da bildirərək, belə bir sualın önem daşıdığını da diqqət çəkir: “*Folklordan sənətkar necə istifadə etməlidir?*” [1, c.5. s.21].

Əfsanə və rəvayətlər, tarixi xronikalar əsasında əsərlər yaratmış Nizami, Servantes, Şekspir, Höte kimi dahi müəllifləri nəzərdə tutan ədəbiyyatşunas alim bu cür kamil sənətkarların qələmindən çıxan bədii örnəklərin öz növbəsində şifahi söz sənətinə təsir etdiyini, onu yeni ideyalarla, bədii xüsusiyətlərlə dolğunlaşdırıldığını da bildirir. Həqiqətən də, “Leyli və Məcnun”, “Hamlet”, “Faust” və başqa bu kimi ümumbəşəri əsərlərin xalq ədəbiyyatına təsirindən danışmaq mümkündür. Bütövlükdə götürdükdə bu klassik nümunələrdə vətəndaşlıq lirikasının sələfi olan ictimai-siyasi lirikanın izləri bir sıra məsələlərdə aşkar görünür.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşunasların, folklorşunas alımların yekdil rəyinə görə xalq yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır və bəşərin milli-mənəvi dəyərlərinin yazılı ədəbiyyatda bədii təcəssümündə misilsiz vasitə olmuşdur. Yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyat bir-birini məzmunca tamamlamış, bir-birinə yeni mündəricə vermiş, estetik cəhətdən bir-birini zənginləşdirmişdir. Bu məsələlər ədəbi-nəzəri fikrin aktual problemlərindən biri olaraq daim gündəmdədir.

Zənnimizcə, insan qəlbində, yaradıcı düşüncədə, poeziyada vətəndaşlıq lirikasının bundan üstün bir mövqeyi ola bilməzdi. Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları bədii fikri ərsəyə gətirən xalq olduğu qədər, həm də sosiumdur, onun fərdi düşüncə tərzindən doğan mövqedir. Hər bir şəxsiyyət müəyyən bir mövqenin sahibi, müəyyən bir məsləkin daşıyıcısıdır.

Təsadüfi deyil ki, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıł Xətai, Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının sələfi adlandırma biləcəyimiz ictimai-siyasi lirikanın təzahürlərinə rast gəlmək mümkündür.

Xaqani Şirvani bütün şüurlu taleyinin vətəninə, doğulduğu torpağa bağlılığını poetik şəkildə belə ifadə edirdi:

*Lakin üzüm gülməz, gözlərim ağlar,
Qəlbimdə dağ qədər ağır intizar.

Vətən həsratılə töküb göz yaşı,
“Ah, vətən!” deyərəm mən hər söz başı.

Şamaxı, ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənin qoynunda xaniman qurdum [108, s.386].*

Nizami Gəncəvinin də “*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir, / Yazı da, qışı da güldür, çıçəkdir*” [46, s.201] misralarında vətənpərvərlik motivlərinin izlərini görə bilərik.

Əlbəttə, bunlar indi başa düşdürüümüz vətəndaşlıq lirikasını bütünlükə özündə ehtiva etmirdi. Onların poeziyasında doğulduğu yerin tərənnümü və vəsfî doğma torpağa, mənsub olduqları xalqın adət-ənənələrinə münasibət formasında təzahür

edirdi. M.P.Vaqif poeziyasında bu təzahür bir qədər də konkretləşir. Şairin poeziyasında vətənin ayrı-ayrı yerlərinin təsviri realistcəsinə baş verir ki, bu da müəyyən qədər ictimai funksionallıq qazanır.

Bununla belə, vətəndaşlıq konsepti bir təməyül olaraq poeziyada XX əsrin əvvəllərindən formallaşmağa başlamışdır. Əlbəttə, vətəndaşlıq anlayışı daha geniş məzmun daşıyır; o, vətənin tərənnümü, vətənpərvərlik motivləri ilə yanaşı ictimai funksionallığı da özündə eks etdirir. Bu dövrdə vətəndaşlıq yalnız romantizm cərəyanını deyil, həm də tənqid realist poeziyanın mövzusunun ana xəttini təşkil edir. Ona görə də vətəndaşlıq lirikasının bütün parametrlərilə məhz XX əsrin əvvəllərində üzə çıxdığını və ictimai məna daşıdığını söyləmək mümkündür. Bu hər şeydən əvvəl tarixi şəraitlə bağlı idi. Ədəbiyyat da həmişə xalqın tarixini, mədəniyyətini ifadə edib. Bu mənada XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası özünün ən yüksək zirvəsinə çatıb. M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Müznib poeziyasında vətəndaşlıq motivləri sonra yaranacaq Cümhuriyyət ideyasını doğurmuş və cəmiyyəti müəyyən mənada buna hazırlamışdır.

Azərbaycan şeirində vətəndaşlıq lirikası özündə, hətta rus poeziyasının təsirini eks etdirən belə, yenə çox güclü idi. S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq və b. kimi elə bir ciddi və istedadlı şair tapmaq olmazdı ki, vətəndaşlıq mövqeyi onun yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçməsin. Şair özünün həyata baxış tərzindən, içərisində yaşadığı dünyaya, öz əsrinə və xalqına olan münasibətindən asılı olaraq həyatı, ideallarında və xəyalında təsəvvür etdiyi kimi canlandırır, varlığın təfərrüatına, rənglərinə və xüsusiyyətlərinə sadıq qalırıdı.

Aydındır ki, vətəndaşlıq bədii düşüncədə ən yüksək şəkildə milli özünüdərkin təzahür forması kimi meydana çıxır. Bu mənada XX əsrin əvvəllərini siyasi, ictimai, ədəbi kontekstdə milli özünüdərk mərhələsi də adlandırmaq olar. Bu dövrdə həm nəsr, poeziya, həm də publisistikada milli özünüdərkin inkişafi vətəndaşlıq motivlərinin də formallaşmasını şərtləndirdi. Ədəbiyyatşunas B.Əhmədov bu dövrü xarakterizə edərkən belə bir fikrində haqlıdır: “*Cəmi bir neçə onillik əvvəl milli kimliyini bəlirləməyən bir toplum siyasi təfəkkür baxımından təşəkkülünün ən yüksək*

zirvəsinə çatmışdır ki, bu milli hərəkatın yekunu olaraq tarixdə ilk dəfə parlamentli dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulur. Azərbaycan xalqı tarixdə heç bir zaman kəsiyində bu mərhələdə olduğu qədər fikir və milli hərəkat adamlarına malik olmamışdır [29, c.1. s.11].

Bu mərhələdə fəaliyyət göstərən H.Zərdabi, M.Şahtaxlı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, F.Köçərli, M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Haqverdiyev və başqalarının yaradıcılığında vətəndaşlıq problemi önə keçir. Xüsusilə, romantizmin görkəmli nümayəndələri M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Müznib, daha sonra Ə.Cavad və C.Cabbarlı lirikasında vətəndaşlıq ideyası və motivləri özünün konseptual bədii həllini tapır.

Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları yazılı ədəbiyyatda romantizm adlanan cərəyandan başlanır. Romantizm cərəyanında vətəndaşlıq konsepti müxtəlif formalarda təzahür edirdi. Bu hər şeydən əvvəl lirik qəhrəmanın vətən məhəbbəti, təbiət sevgisi, tarixi keçmişin idealizə edilməsi, milli və dini düşüncənin keçmişisi, bugünü və gələcəyinin poetik əksi kimi problemlərdə öz əksini tapır. Romantiklərin yaradıcılığında milli tarix və tale problemi də başlıca yer tuturdu. Bütün bu amillər poeziyada vətəndaşlıq lirikasını zənginləşdirməyə xidmət edirdi. Vətən mövzusu, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik M.Hadi lirikasından qırmızı xəttlə keçir. Belə ki, şairin lirikasında ilk dəfə olaraq vətən anlayışına ictimai baxış öz əksini tapır. Şair “vətən”, “millət”, “azadlıq”, “hürriyyət” və s. anlayışları poetik cəhətdən təsvir etməklə sosial vətəndaşlıq mövqeyini ifadə edirdi. Bunu nəzərdə tutan görkəmli ədəbiyyatşunas V.Osmanlı özünün romantizmlə bağlı tədqiqatlarının birində yazar: “*Bizim romantizmin də, romantik yazıçıların da milli-ədəbi-tarixi xidməti bu üç anlayışla – “hürriyyət”, “millət” və “vətən” sözlərilə bilavasitə bağlıdır. İyirminci əsrin başlangıcından məhz romantizm ədəbiyyatı Vətəni, milləti və hürriyyəti – bu ümumxalq problemini zamanın əsas probleminə çevirə bilmışdır*” [89, s.81].

Azərbaycan romantiklərinin içərisində ilk olaraq vətəndaşlıq mövqeyi M.Hadinin lirikasında təzahür edir. Şair “Təraneyi-vətənpərəstanə”, “Ah, kimsəsiz vətən” kimi şeirlərində məhz vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edirdi. O, “Təraneyi-vətənpərəstanə” şeirində haqq səsini belə ucaldırdı:

Vətən seylabi-istibdaddən viran olub yeksər,
Vətən övladı qürbət içrə sərgərdan olub yeksər,
Vətən əhrar üçün bir guşeyi-zindan olub yeksər,
Vətən gülşənsərası bir mügilistan olub yeksər,
Vətən bülbülləri sər ziri-pər, nalan olub yeksər,
Vətən bir dəştə hövləngizü gülüstan olub yeksər [50, s.95].

M.Hadinin şeirlərində milli mənlik şeirin vətən və vətəndaşlıq konseptində üzə çıxır. O, vətən və onun keçmişsi, gələcəyi ilə bağlı publisistik tonda vətəndaşlıq mövqeyini bildirir, “*Ey atəsi cəhalətə büryan olan vətən! / Pirayeyi-ülüm dən üryan olan vətən!*”, yaxud “*Ey sübhi şam adəti əfqan olan vətən! / Ey möhnətü səfalətə qurban olan vətən!*” [50, 97] – deyə fəryad qoparırdı. O, gah vətəni yüksəklərə qaldırır, gah da “El fəryadı” şeirində olduğu kimi onun bu halətinə, kimsəsizliyinə acıyrı:

...Əlbəttə, əsarətlə olur məhv əhali,
Hürriyyətü sərbəstlik imrani- vətəndir.
...Qanuni-əsası isə dərmani- vətəndir.
... Bu zillətə, bu möhnətə giryən vətəndir [50, s.39-40].

Başqa bir romantik şair A.Səhhətin “*Könlümün sevgili-məhbubu mənim / Vətənimdir, Vətənimdir, vətənim*” [103, 48] misraları ilə başlayan “Vətən” şeirində də sosial vətəndaşlıq mövqeyinin poetik manifesti təsvir olunur. Tənqidçi Məsud Əlioğlu şairin vətəndaşlıq poeziyasını təhlil edərkən belə bir doğru qənaətə gəlir: “*Vətəndaş səviyyəsində yetişmək və yüksəlmək şərti ilə Vətən məhəbbətinin ecazkar mənasını duymaq mümkünidür. A.Səhhətin bu səpkidə yazdığı “Vətən” şeiri poeziyamızın coşğun vətənpərvərlik himnidir*” [31, s.93-94].

A.Səhhətin romantik qəhrəmanları daim vətəni düşünür, onunla nəfəs alır. Elə şairin özünün də poetik kredosunda vətəndaş-sənət paralelliyi başlıca yer tutur. Şair vətəni sevməyin az olduğunu, onu unutmağın mümkün olmadığı qənaətini poetik dillə ifadə edir:

Anadır hər kişi yə öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.

*Südüdür kim, dolanib qanım olub,
O mənim sevgili-cananim olub.
Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən* [103, s.48].

Vətəndaşlıq idealları A.Şaiq, H.Cavid, Ə.Müznib və digər romantiklərin lirikasının əsasını təşkil edirdi. A.Şaiqin “Vətənin yanıq səsi”, “Arazdan Turana”, “Türk ədəmi mərkəziyyət-Müsavat” kimi şeirlərdə türkçülük, vətəncilik vətəndaşlıq mövqeyindən təsvir edilirdi. Ümumiyyətlə, romantiklərin lirikasında vətəndaşlıq bir kredo şəklində özünün poetik ifadəsini tapmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşunas Yaşar Qarayev romantiklərin bu mövqeyini yüksək qiymətləndirərkən yazdı: “Romantikləri, ümumiyyətlə, maarifçilik yox, onun ictimai-milli qeyrətli və vətəndaşlıq idealları ilə bağlı motivləri cəlb edirdi. Burada tənqid edilən qafilliyin və avamlığın məzmunu da dəyişirdi. O, ictimai avamlıq, vətəndaşlıq qafilliyi, bilavasitə milli inqilabi şüur nadanlığı şəklində irəli sürültür” [71, s. 14].

Vətəndaşlıq Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında müxtəlif formalarda təzahür edir. Bu formalardan biri də vətənpərvərlilikdir. Əslində, poeziyada vətənpərvərlilik XX əsrin başlangıcında özünü daha bariz formada göstərir. Vətənpərvərlilik dövrün, həm romantik, həm də satirik poeziyasında bu və ya digər şəkildə ifadə olunur. Ədəbiyyatşunas V.Əyyub romantiklərinin yaradıcılığındakı bu xüsusiyəti müşahidə edərək, belə bir qənaətə gəlir: “XX əsr Azərbaycan romantiklərinin vətəndaşlıq lirikasında əsas aparıcı motivlərdən biri vətənpərvərlilikdir. Vətən məhəbbəti ideyasını öz yaradıcılığında yüksək səviyyəyə qaldıran Azərbaycan romantikləri “Hübbül vətən-minəl-iman” (Vətəni sevmək iman sahibi olmaq deməkdir) deyən “Quran” ayəsinə əsaslanırdılar. [33, s.49].

Romantik poeziyada olduğu kimi, satirik poeziyada da vətəndaşlıq önə keçir. M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi kimi tənqidi realistlərin də yaradıcılığında vətənpərvərlilik mövzusu yeni bir ictimai məzmun qazanmış olur. Onların yaradıcılıq kredosunun başlıca komponentlərini Cəlil Məmmədquluzadənin “Vətən, vətən, vətən! Millət, millət, millət! Dil, dil, dil!” kimi ifadəsilə ümumiləşdirmək mümkündür. C.Məmmədquluzadə bu problemi “Anamın kitabı” tragikomediyasında da qoyur.

Eyni problem M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi satirik poeziyasının da təsvir obyektlərindən olmuşdur. M.Ə.Sabirin satirik poeziyası təkcə satirik tiplərin təsviri ilə məhdudlaşdırır, həm də xalqın milli bədii-tarixi yaddaşını eks etdirir. Ədəbiyyatşunas Y.Qarayev Sabir satirasının vətəndaşlıq idealını yüksək qiymətləndirərək yazır: “Cənubi Azərbaycanın tarixi və taleyi ilə Sabir ömrü boyu maraqlanıb və təkcə İran inqilabına 25 şeir həsr edib. Ümumiyyətlə, İranda məşrutə ilə nəticələnən inqilabi hərəkatın ideya-mənəvi atası M.F.Axundov, bədii-estetik sələfləri isə Sabirin və Hadinin şeirləri olub” [72, s.260]. M.Ə.Sabirlə M.Hadi yaradıcılığını birləşdirən ümumi cəhət məhz vətəndaşlıq mövqeyidir ki, görkəmli ədəbiyyatşunas da elə bunu nəzərdə tutur.

Romantizm lirikasında təzahür edən vətəndaşlıq lirikası bir də özünü Cümhuriyyət dönməmində göstərdi. Belə ki, Azərbaycanın ilk dəfə olaraq müstəqilliyini elan etməsi poeziyada vətənpərvərlik motivini daha da gücləndirdi. Azərbaycanın müstəqillik rəmzləri ilə bağlı bayraqa, orduya yazılış şeirlər daha da çoxalmaqla yanaşı, yeni bir keyfiyyət qazanır. Bu dövrdə, həm romantiklər, həm də gənc Cümhuriyyətçilərin (Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Əliyusif Rai, Umgülsüm, Ə.Abid və b.) yaradıcılığında vətən, millət, ordu, əsgər, bayraq nidaları daha tez-tez səslənirdi. M.Hadi “Türkün nəğməsi” şeirində Cümhuriyyətçilik yolunda tökülen qanların hədər olmadığını, əsgər olmanın bir şərəf olduğunu, məfkurə yolunda mübarizə aparıldığını təsvir edirdi.

Vətənciliyin, istiqlalçılığın və vətəndaşlığın poetik dərki A.Şaiqin Cümhuriyyət dövründə yazdığı şeirlərdə ifadəsini tapır. “İki mücahid”, “Yeni ay doğarkən”, “Marş” şeirlərində şairin vətəndaşlıq mövqeyi şeirin təsvir obyektinə çevirilir. Bu baxımdan şairin poetik üfüqləri çox genişdir. Hətta bütün türkçülüyü, turançılığı əhatə edir:

*Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə “Ərkənəqon” ocağı.
Haydi, yola çıxalım, haqsızlığı yixalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarışalım* [104, c.2. s.52]!

Vətəndaşlıq lirikasının qaynağı kimi Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Əliyusif Rai, Cəlal Sahir, Gültəkin və b. yaradıcılığını göstərmək olar. Belə ki, Ə.Cavadın poeziyasında Cumhuriyyət, vətən, əsgər, türk ordusu yeni tərənnüm obyekti kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan bayrağına ilk şeir yazanlardan biri Ə.Cavad olur. Onun “Azərbaycan bayrağına”, “Al bayrağa”, “Milli bayraqımıza”, “Bən kiməm”, “Bismillah” kimi şeirlərində vətəndaşlıq lirikasının yeni komponentləri ortaya çıxır:

*Türküstan yelləri öpiüb alnını,
Söylüyör dərdini sana, bayraqım!
Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən
Ərməğan yollasın yara, bayraqım!*

*Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,
Kölgən Dövlət quşu, qondu başıma!
İzn ver gözümdə coşan yaşıma—
Dinlətsin dərdini aha, bayraqım [25, s.127]!*

C.Cabbarlinın bayrağın rəngini, ayı, səkkizguşəli ulduzu vəsf edən şeirlərində vətəndaşlıq lirikasının yeni təzahür formaları əks olunur. Şair bayraqdakı rənglərin Allahın əməllərindən yarandığını və istiqlalı əks etdirdiyini poetik dillə ifadə edərək yazdı:

*Bu ay, yıldız, boyaların qurultayı nə demək?
Bizcə böylə söyləmək:
Bu goy boyaya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı.
Yaşıl boyaya islamlığın sarsılmayan imanı,
Yürəklərə dolmalı.
Şu al boyaya azadlığın, təcəddüdün fərmani,
Mədəniyyət bulmalı.
Səkkiz uclu şu yulduz da səkkiz hərfli
Od Yurdu [24, c.1. s.63].*

Bu dövrdə müxtəlif şairlər tərəfindən yazılın ordu marşlarında vətəndaşlıq, vətəni qorumaq poeziyanın başlıca istiqamətlərindən birinə çevrilmişdi. Lakin poeziyadakı bu milli vətəndaşlıq pafosunun ömrü də elə Cümhuriyyətin ömrü qədər olur. Bolşevuklərin Azərbaycanı işgal etməsi ilə poeziyada vətəndaşlıq mövqeyi, demək olar ki, kəsildir. Onun yerində bolşevik ideologiyasını əks etdirən poetik nümunələr yaranır. Bu dövrün poeziyasını araşdırın ədəbiyyatşunas B.Əhmədov yazır: “*Poeziyada yeniləşmə öncə zamanın ruhunu əks etdirməsinə baxmayaraq getdikcə proletarlaşaraq hakim ideologiyanın ruporuna çevrilir. Lakin siyasi həyatdakı “inqilab” ədəbi həyata dərhal sırayət etmədiyindən yeni poeziyanın yaranması və inkişafi üçün müəyyən zaman lazım idi və poeziya mərhələlərdən keçməli idi. Bu baxımdan 20-ci illər ədəbi prosesində mövcud olan ədəbi-bədii materiallara-poetik məhsullara nəzər salmaq kifayətdir*” [28, c.1. s.40]. Doğrudan da, 20-ci illərdə poeziyada vətəndaşlıq pafosu bir müddət poeziyanı tərk edir. Hər halda senzura şəraitində mətbuatda dərc edilən poetik nümunələrdə vətəndaşlıq mövqeli şeirlərin əvəzinə yeni dövrü əks etdirən poetik nümunələr yaranır. Milli, vətəncilik və vətəndaşlıq poeziyası isə ya mətbuata yol tapmadığından sandıq ədəbiyyatına çevrilir, ya da rəmzlər, simvollar şəklində ifadə olunur. Ə.Cavadın “Göy göl” şeirində bu cür simvollar çoxdur. Buna baxmayaraq, vətəndaşlıq lirikası daim özünə yollar axtarmış, yeni poetik məkanda öz axarını tapmağa çalışmışdır. Vətəndaşlıq lirikası 20-ci illərdə mühacirətdə özünü göstərmişdir. Gültəkin – Əmin Abidin mühacirət poeziyasında vətəncilik, istiqlal, azadlıq və vətəndaşlıq motivləri yeni keyfiyyətdə üzə çıxır. Onun mühacirətdə dərc edilən “Yeni Kafkasiya” dərgisindəki şeirləri vətəndaşlıq motivinin poeziyada ifadəsini qoruyub saxlamışdır. Şairin “Sevgili Bakıya”, “Annəmə”, Qurbətdə bayram”, “Bayraqım və istiqlalım”, “Vətənim və eşqim”, “Azərbaycan istiqlalı” şeirlərində istiqlal və azadlıq duyğularını tərənnüm etməklə onu ölüziməyə qoymamışdır. “Annəmə” şeirində Xəzər sularından çox “göz yaşı axıdan” sevgilisi Azərbaycana üz tutaraq deyir:

*Git onun bağrına yüzünü sür de,
Rusun çiğnədiği torpağını öp.
Azeri oğlunun büyük ümidi*

*Gömdügü üç rengli bayrağını öp.
Belki de ölürum qürbette, anne,
Ruhumsa kalmasın hasrettə, anne [49, s.33-34]!*

Lakin mühacirət poeziyasının Azərbaycana gəlməsi və Azərbaycana təsir göstərməsi çox çətin idi. Ona görə də, Azərbaycanda yaranan poeziyanın özündə vətəndaşlıq lirikasının meydana gəlməsi və formallaşması lazım gəlirdi. 30-cu illərdən başlayaraq Azərbaycan poeziyasında vətən və Azərbaycan görünməyə başlayır. Hər halda Cümhuriyyət dönməndən formallaşan Azərbaycan obrazı sovet poeziyasında da özünü biruzə verir. Sosializm metodu və mövcud ideologiya hər nə qədər bunun əleyhinə olsa da, poetik düşüncədə bir Azərbaycan obrazının cizgiləri yaranır. Ən maraqlı cəhət burasındadır ki, Azərbaycan obrazı elə proletar şairlərin yaradıcılığında boy göstərir. Bu da onu bəlirləyir ki, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik milli poetik dərkətmədə poeziyanın daimi obrazları sırasındadır. Azərbaycanda proletarlaşmanın və beynəlmiləlciliyin getdiyi 30-cu illərdə S.Vurğun yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusunda şeirlərin yaranmasının əsasında məhz vətəndaşlıq mövqeyi dayanırdı. Onun “Azərbaycan” şeiri vətəndaşlıq poeziyasının ən yaxşı nümunəsi olaraq yadda qalır. Şair Azərbaycanın tarixi keçmişini və bugününi tərənnüm edərək yeni bir Azərbaycan obrazı yaratmağa nail olur:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimsən,
Anam, doğma vətənimsən,
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

*Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağlıyam sana:
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçsam da yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən [121, c.1. s.176]!*

Şair vətəni çox sevir, heç zaman ondan ayrı düşmək istəmir, onun böyük keçmiş ilə fəxr edir, şöhrətinin “nəsillerdən-nəsillərə” kecməsini təqdir edirdi. Bir sözlə, şair Azərbaycanın poetik obrazını yaradır, onun coğrafi xəritəsini çəkir, nizamilər, füzulilər diyarı hesab edir, ən əsası isə onun gələcəyini poetik öncəgörəmələrlə xəbər verirdi.

Cümhuriyyət dönməndən sonra Azərbaycan poeziyasında ilk dəfə idi ki, Azərbaycan obrazı yaradılır, tarixi keçmiş və bu günü vəsf edilirdi. Görünən odur ki, S.Vurğun romantik poeziyadan gələn poetik ənənə ilə vətənpərvərlik mövzusuna yeni çalar göstirmiştir. Məhz “Azərbaycan” şeirindən sonra poetik dərkətmədə Azərbaycan, Xəzər, Təbriz, Cənub və s. coğrafi adlarla bağlı şeirlər yazılır. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında vətənpərvərlik mövzusu ilə bağlı tədqiqatlar aparan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Anar Vəziroğlu S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin poeziyamızdakı tutduğu yeri düzgün müəyyənləşdirərək yazar: “*Azərbaycan*” şeiri XX əsr Azərbaycan poeziyasında vətənpərvərliyin sənət dili ilə, sözün qüdrətilə yaradılmış ən parlaq nümunələrindən biridir. Şeirdəki poetik ustalıq, təkrarsız bədii boyalar, rəngarənglik, milli kolorit, viisət və genişlik, hər çalarda bütövü duymaq, əks etdirmək məharəti Səməd Vurğunun poetik dühəsinin möhtəşəmliyindən xəbər verir. “*Azərbaycan*” şeiri poeziyamızın sonrakı mərhələləri üçün mühüm bir dönüş anı oldu” [119, s.27-28].

Şübhəsiz, “Azərbaycan” şeiri S.Vurğunun vətən mövzusunda yazdığı ən məşhur poetik mətn idi, ancaq şairin yaradıcılığında bu tipli başqa şeirlər də vardır ki, orada vətən torpağının ayrı-ayrı guşələri tərənnüm edilir. Bu baxımdan “Dilcan dərəsi”, “Bizim dağların”, “Vətən həsrəti”, “Qafqaz”, “Kür çayı” kimi şeirlərin adını çəkə bilərik. Göründüyü kimi, şairin yaradıcılığında vətən mövzusu tək bir şeirlə məhdudlaşdırır. “Azərbaycan” şeirinin bir misrasında, bəndində (“Lənkəranın gülü rəng- rəng”, “Kəpəz dağdan Goy gölə bax”, “Könlüm keçir Qarabağdan”) poetik əksini tapan doğma yurd yerlərinə şair bəzən ayrıca şeirlər həsr etmişdir (“Lənkəran şeirləri”, “Goy göl”, “Şuşa”).

Eyni dövrdə yaşayış-yaratmış S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq və O.Sarıvəllinin yaradıcılığında da vətən mövzusu mühüm yer tutur. S.Rüstəmin lirikasında isə,

Cənub mövzusu daha qabarıqdır. O, Quzey Azərbaycanı tərənnüm edən “Azərbaycandadır”, “Yad gül dərə bilməz”, “Azərbaycana gəlsin” şeirləri ilə bərabər Cənub mövzusunda yazılmış təsirli poetik mətnlərin də müəllifidir. Şairin təkcə Təbrizə həsr edilmiş 10-dan yuxarı şeiri, dahi şairimiz Məmmədhüseyn Şəhriyara ünvanlanmış 4 mənzum məktubu var. S.Rüstəmin vətəndaşlıq lirikasında “Təbriz”, “Cənub”, “Araz” arxetipləşmiş məhfumlardır. Onun “Təbrizim”, “Təbrizli Süleyman oldum”, “Təbriz gözəlinə”, “Cənublu gözələ”, “Cənub dərdim”, “Arazım”, “Araz deyir” və s. şeirləri vətənin o tayının poeziyamızda əksini tapmasında, könüllərdə Cənub sevgisini alovlandırmaqda öz rolunu oynamışdır. S.Rüstəmin Cənub–Vətən sevgisinin pik nöqtəsi isə, şübhəsiz, “Təbrizim” şeirində öz ifadəsini tapmışdı:

Sənin çıçayına, gülünə qurban!
Mənə qardaş deyən dilinə qurban!
Vətəninə qurban, elinə qurban!
Baxdıqca hüsnünə doymayırlar gözüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim [95, c.2. s.7]!

Sovet dönəmində M.Müşfiq, R.Rza lirikası üçün də vətən mövzusu səciyyəvi idi. M.Müşfiqin hələ çox gənc yaşlarında yazdığı “Ölkəm” (1926), ömrünün son illərində qələmə aldığı “Şair və vətəndaş” (1935) adlı şeirləri bu qəbildəndir.

R.Rza da bu mövzuda qələmini həm gənc yaşlarında, həm yaradıcılığının son dövrlərində sınayıb. Şairin tərənnüm səciyyəli “Vətən” (1942) və “Vətən dedim” (1980) adlı şeirləri onun vətəndaşlıq lirikasının simasını müəyyən edən nümunələldir.

Bağlarının
Yasəmənli budağına
Vətən dedim.
Gənclərinin
Nəğmə-nəğmə dodağına
Vətən dedim [100, c2. s.54].

Şairin “Şuşa”, “Şamaxı”, “Göyçayım”, “Baki” adlı şeirlərini də onun vətəndaşlıq lirikasına aid olan mətnləri sırasında sadalamaq olar.

Şübhəsiz, Cənub mövzusunda yazılmış şeirlərin ən məşhuru S.Rüstəmin “Təbrizim” poetik şedevridir. Bu şeir ruhu, səmimiyyəti ilə yenilməzdır, təkrarsızdır. Özündən sonra bu mövzuda neçə-neçə şeir yazılmasına baxmayaraq, heç biri onun səviyyəsində dura bilməyib. Göyün “yeddinci qatından” gələn bu şeir həmin mövzuda yazılmış şeirlərin tacı olmaqla, xalqın ülvi Cənub sevgisini tam gücü ilə əks etdirir və Təbriz eşqi ilə çırpınan qəlblərdə silinməz iz qoyur. Bununla belə, R.Rzanın “Təbrizim mənim”, “Yaralı Təbriz”, habelə “Təbriz – gözəl şəhər” epiqrafi ilə süslənən “Ərk qalası”, həmçinin “Aşıq Yanıqlının bayatlarından” və b. şeirləri poetik çəki cəhətcə, bədii keyfiyyətinə görə S.Rüstəmin “Təbrizim”i ilə müqayisə oluna bilməsə də, istər özündən sonra gələn şairlərin yaradıcılığına, istərsə də vətənsevər oxoculara müəyyən təsir göstərmişdir. Xüsusən, “Təbrizim mənim” şeiri bu baxımdan səciyyəvidir:

*Həsrəti ömründən uzun.
Karvandan üzülmüş ağ dəvəsi.
...Ən gözəl şeirim,
Yaniqli mahnim.
Mənsizim!*

Təbrizim [100, c2. s.64-65].

Bu misralarda müəllif folklorumuzdan – “Ağ dəvə düzdə qaldı” misrası ilə başlayan bayatıdan bəhrələnərək şeirə obrazlılıq, kolorit gətirməyə çalışır və öz Təbriz sevgisini canlandırma bilir. “*Təbrizin yolları oyum-oyumdur*” [100, c2. s.63], “*Yüksələcək bayraqı yeni Səttarxanların*” [100, c2. s.68], “*Neçə arzum, həsrətim Dərdli Təbrizdə qaldı*” [100, c2. s.75] deyimləri şairin Cənub mövzusundakı duyuğu və düşüncələrinə güzgü tutan ən xarakterik misralardandır.

Həmin nəslə mənsub olan və “*Azadlıq eşqinə, vətən eşqinə*” [102, s.52] yazıcı-yaradan daha bir şair – Osman Sarıvəlli altında “Təbriz, dekabr, 1941-ci il” qeydi olan “Məhəbbət” adlı şeirində “*Bir şey dəyişməyir dünyada yalnız / ...O mənim xalqıma məhəbbətimdir*” [102, s.12] deyərkən, heç şübhəsiz, həm də Güney Azərbaycanda yaşayan xalqımızı nəzərdə tuturdu.

Bu tayda S.Rüstəm “Cənub şeirləri”nin sarvanı “Təbrizim” şeirində o taylı qardaşlarına ”*Qoymaram yadları girsin qoynuna.., / Qədrini ayrılıq çəkənlər bilər.., / Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm, / Yaşasan, yaşaram, ölsən, olərəm!..*” [95, c.2. s.7), “*dalğalan, alovlan, sönmə..!*” [95, c.2. s.7) – deyə üz tutaraq, soydaşlarını layiq olmadığı taleyə qane olmamağa çağırırdısa, o tayda – Güneydə isə bütöv Azərbaycan idealı uğrunda poeziyamızın “cəbhə xətti”ni açan və şeirləri ilə “səngər qazib”, “mühəndis istehkamları” quran, böyük söz sərkərdəmiz Məhəmmədhüseyn Şəhriyar idi və heç də şeirinin səsi S.Rüstəmin poetik səsindən az eşidilmirdi:

Bəsdir fəraq odalarından kül ələndi başımıza,

Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan [105, s.232]!

Yuxarıda çəkilən misalların müqayisəli təhlilini aparmaqla onları nəzərdən keçirsək, belə bir mənzərənin şahidi olarıq; M.Ə.Sabir vətəndaş şair olaraq çoxmilyonlu Azərbaycan türkünün yaşadığı İranda baş verən hadisələrə heç vaxt laqeyd olmayıb, Səttarxan hərəkatını tərənüm edərək, inqilab zamanı tökülen qanların haqq işi uğrunda olduğunu qələmə alıb. Satirik şairin cənub mövzusundakı şeirlərində həsrət notları, xalqın ayrılığından doğan dərin yanğı aydın görünür. Şair Səttarxanı öz xalqının xilaskar oğlu kimi mədh edir.

S.Vurğunun cənub mövzusunda yazdığı “Körpünün həsrəti”, “Təbriz gözəlinə” şeirlərində M.Şəhriyar, S.Rüstəm və R.Rzanın sözügedən mövzudakı şerlərindəki haray, çağırış yoxdur. “*Hani zinqirovlu-yüklü karvanlar, / Bir quş da keçməyir körpünün üstdən... / Körpünü basmışdır yabani otlar, / Nə ciğir görünür, nə ayaq izi...*” [120, c.1. s.220] – deyən S.Vurğunda Araz çayı üstündəki körpünün həsrəti təsvir edilir. Bədii detallarla, adətən, birləşdirməkdən ötrü salınan körpünün burada xalqı ayırdığını göstərir.

“Təbriz gözəlinə” şeirində “Körpünün həsrəti” şeirindəki hüzn bir qədər güclənir, nisbətən sakit, təmkinli misralar daha pafosla səslənir, hətta, şüar xarakteri alır. Təbrizə bir gün qonaq gələcəyi ümidi ilə, gələcəyə böyük bir inamla şeiri yekunlaşdırır:

Azadlıq bayrağı güllü bir yazda

Təbrizin üstündə parlayacaqdır [120, c.1. s.222].

Azərbaycan poeziyasında cənub mövzusunda yazılmış şeirləri təhlil edən məqaləsində ədəbiyyatçı V.Əzizova məhz “körpü əndişəsini” nəzərdə tutaraq yazırıdı: “*Adətən, çayların üstündəki körpü bu taydan o taya keçmək üçün salınır. ...Lakin bu körpü Araz çayı ilə iki yerə parçalanmış vahid bir vətəni birləşdirə bilmir*” [140].

S.Rüstəm və R.Rzanın cənub şeirlərinə isə sakit ifadə tərzi yaddır, burada tərənnümlə birgə bir yanğı hökm sürür. Təsadüfi deyildir ki, hətta R.Rzanın şeirlərindən biri “Aşıq “Yanıqlı”nın bayatıları” adlanır:

...*Arazın qəlbi olsa,*

Gecə-gündüz qan gedər [100, c2. s.76].

S.Rüstəmin sonsuz sevgi ilə yazılmış, artıq nəsillərin cənub həsrəti ilə əlaqəli manifestinə, himninə çevrilmiş tərənnüm və üsyan şeiri olan “Təbrizim” şeiri isə dillər əzbəri olub.

Orijinal yaradıcılığa malik Bəxtiyar Vahabzadəni milli-bədii təfəkkürümüzün aparıcı simasına çevirən əsas amil onun olaya və fakta milli kimliyindən baxması və onu ədəbi-bədii təhlil süzgəcindən keçirməsi idi. Onun 1958-ci ildə yazdığı, Azərbaycanın birliyi uğrunda çarşısan Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Seyid Cəfər Pişəvərinin xatırəsinə həsr etdiyi 52 bənddən ibarət “Gülüstan” poemasında doğma xalqımızın taleyini yadların həll etməsini böyük bir tarixi ədalətsizlik sayır. Lakin ilk dəfə “Nuxa fəhləsi” qəzetində dərc edildikdən sonra üzərinə yasaq qoyulan “Gülüstan” poeması əlyazma şəklində gizli yayılmağa başladı. Qadağaya səbəb əsərdə sovet tarixində yazılanların əksinə olaraq 1813-cü ildə Azərbaycanın bölünməsinin təməlini qoymuş “*preambula, 11 maddə və Separat aktdan*” [109, s.14] ibarət olan “Gülüstan sülh müqaviləsi”nin əsl mahiyyətinin açılması, açıqlanması idi:

...*Tərəflər kim idi? Hər ikisi yad!*

Yadlarmı edəcək bu yurda imdad??

...*Bir deyən olmadı, durun, ağalar!*

Axi bu ölkənin öz sahibi var [118, c.2. s.76]!

Bu əsərə görə şair çoxsaylı təqiblərə məruz qaldı, "millətçi" damğası ilə damğalandı, işlədiyi universitetdən kənarlaşdırıldı. Lakin həmin əsərlə, eyni

zamanda, Azərbaycan ədəbi mühiti fərqli bir mərhələyə qədəm qoydu, – ədəbiyyatımızda “60-cılar” yetişdi. Əslində, bu, milli-bədii düşüncədə yeni dövrün başlandığını soraq verirdi. Şairin “Mənə nə var?!” , “Latın dili”, “Ana dili” kimi bir çox şeirlərində də milli kimlik problemi özünü qabarıq şəkildə göstərirdi.

B. Vahabzadənin vətəndaşlıq lirikasının bir özəlliyi də elə bundadır ki, öz şöhrətli keçmiş və tarixindən ta bu günlərdək keçilən yola nəzər salır, fərd kimi, millət kimi cılızlaşmağa etiraz edir, xalqımızın başına gələn bəlaların qarşısını almaq üçün milli ruhumuza qayıdışı zəruri sayırdı. B. Vahabzadədən sonra M. Araz, S. Tahir, və M. İsmayılin vətəndaşlıq lirikasının dəyişdirici və birləşdirici gücə malik olduğunu gördük. Bu şairlər də vətəndaşlıq lirikasının estafetini sonakan davam etdirdilər və bədii düşüncəni müstəqilliyə qovuşdurdular. Onların poeziyasında vətəndaşlıq lirikası insanlarda vətənə bağlılıq duyğularını qüvvətləndirmək gücünə qadirliyini, Güneyli Quzeyli Azərbaycan övladlarını mənəvi cəhətdən birləşdirmək qüdrətinə malik olduğunu göstərdi. Bu şairlərin qələmində poetik məzmunun səmimiliyi artı, poeziya lazımsız patetikanı və publisistik ruhu üstələdi.

B. Vahabzadə “*Mən dizimə döyüb zar-zar ağladım, / Çöllər göz yaşımıla gölmə-gölmədi. / Qranit dağları dələn fəryadım / Tək Araz çayını aşa bilmədi*” [117, c.1. s.55] – deyə lirik “mən”in acizliyində xalqın faciəsini verirdisə, N. Xəzri (“*Kim məni xatırlasa, / Əyilib səhər çığı / Kürdən, Arazdan içsin, / Bəzənəndə Şahdağı / Dərədən asta keçsin*”) [60, c.1. s.140] və Nəriman Həsənzadə (“*Yatib oyana bilmirəm, / Baxım hayana, bilmirəm. / Keçdim Arazdan, ay baba, / Qaçdim Arazdan, ay baba! / Hələ inana bilmirəm, / Mənəmmi qonaq Təbrizə...*”) [57, s.239] ikiyə bölünən xalqın ruhən bir olduğunu bildirir, sanki öz-özlərini müştuluqlayırdılar. Sabir Rüstəmxanlı bu mövzuda daha sabitqədəm olmaqla bərabər, həm də acı taleyə qarşı daha kəskin idi: “*Aramızda Araz oldun, / İçəcəyəm bəxtim, səni. / Bu saralan zəmi kimi/ Biçəcəyəm, bəxtim, səni*” [97, s.275].

60-cı illər nəslinə mənsub bu tayda yaşayan o taylı bir şairin – “dişi Şəhriyar”ın yanaklı səsi “*Silləm gözümün yaşını bir gün bizə gəlsən, / Sevdalı bahar tək geyinib, tər-təzə gəlsən*” [48, s.226] – deyə əks-səda verir və bu misralardan o tayın –

Təbrizin, Zəncanın, Miyanənin, Urmiyənin qoxusu gəlirdi. Bu əks-səda Mədinə Gülgünün ağlar və çağlar səsi idi:

*Mənim ey dost, o sahildə neçə nəğməm, sözüm qaldı,
Bahar fəsli alovlandı, bağım, bağçam, düzüm qaldı.
İnan ki, doymamışdım mən vətənin laləzarından
O tayda gözləri yaşılı bənövşəm, nərgizim qaldı.
Vətən dərdi ağır dərddir, əsir yarpaq kimi qəlbim,
Haray ellər yad əllərdə sevimli Təbrizim qaldı* [48, s.225].

Beləliklə, 60-cı illərə qədərki və 60-cı illərdən sonrakı Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarına nəzər saldıq. Gördük ki, vətəndaşlıq mövqeyi poeziyamızda daha çox romantizm cərəyanının nümayəndələrinin yaradıcılığında özünü göstərmiş, vətənpərvərlik mövzusu getdikcə mövzu və problematika baxımından daha da zənginləşmişdir. M.Hadi, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Müznib, Ə.Cənnəti yaradıcılığında, sonralar M.Şəhriyar, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza lirikasında, daha sonralar isə B.Vahabzadə, N.Xəzri və N.Həsənzadənin şeirlərində vətən, vətənpərvərlik mövzusu poeziyanın əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Cümhuriyyət dövrü poeziyasında vətəndaşlıq, cümhuriyyətçilik, istiqlalçılıq motivləri də bura əlavə olunmalıdır. Vətənpərvərlik mövzusu sovet dövrü poeziyasının ictimai-siyasi lirikasında da öz əksini geniş tapmışdır [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 137].

.

II FƏSİL

POEZİYADA AZƏRBAYCANÇILIQ VƏ MİLLİ BİRLİK İDEYASI

2.1 Milli məfkurənin formalaşmasında vətəndaşlıq lirikasının təsiri

Milli məfkurənin, milli düşüncənin formalaşması ictimai şüurdan başlanır. Hər hansı bir xalqın ictimai şüuru bir gün, yaxud beş il ərzində yaranan konkret bir iş deyildir. Milli şüurun yaranmasında adət-ənənələr, rituallar müəyyən rol oynayır, lakin xalqın təfəkküründə, onun mənəvi mədəniyyətinin inkişafında adət və ənənələr, rituallar, folklor, ədəbiyyat, musiqi nə qədər dərin iz buraxsa da, milli məfkurənin tədricən aşılanmasına öz təsirini göstərsə də, milli məfkurə bir məslək olaraq siyasi mahiyyət daşıyır. Milli məfkurə ədəbiyyatdan, folklor və incəsənətdən daha çox siyasi əxlaqa, hüquqi baxışa və dövlətçiliyə yaxındır. Milli məfkurədə dini dünyagörüşlər də müəyyən iz buraxır, amma milli məfkurənin siyasi və hüquqi statusu onu hissi məzmundan uzaqlaşdıraraq, elmi və struktural bir xüsusiyyət verir. Milli məfkurə və ictimai şüur bir-biri ilə korrelyativ əlaqədədir. Xalqın ictimai şüuru onu bir millət olaraq yetişdirir və daha sonra isə milli şüur milli məfkurədə kristallaşır. “Azərbaycançılıq, hər şeydən əvvəl, bir məfkurədir; demokratik prinsipləri, insanın hüquq və azadlıqlarını rəhbər tutan dövlətlər birliyinə qoşulmazdan əvvəl özü-özünü dərk etməyə çalışın, Avropa Şurasına, Millətlər məclisinə öz simasında daxil olmaq istəyən bir millətin gələcəyə yönəlik məfkurəsidir... Azərbaycançılıq keçən əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü “turkçülük, islamçılıq, müasirlik” şüarındaki hər üç istiqaməti əhatə edən və bu baxımdan nə turkçülüyə, nə də islamçılığa daxil olmayaraq, daha geniş və həm də daha konkret məzmun daşıyan bir məfkurədir” [52, s.26].

Azadlıq bütün mənəvi gözəllikləri dirçəldir. Azad cəmiyyətdə milli şüur daha tez formalaşır, milli məfkurə daha dayanıqlı olur. Cəhalət və yalan isə milləti irəli getməyə qoymur, cəmiyyətin inkişafına əsaslı şəkildə problem yaradır. Vətən mövzusunda mətləb, əsasən, vətən və onun azadlığı şəklində qoyulduğu kimi, millət mövzusunda da, millət və onun azadlığı bir-biri ilə bağlı şəkildə qoyulur.

"Millət özünüü tanımağa – nəslinə, dilinə, dininə, tarixinə, adətinə, əxlaqına, özünüün bütün keçmiş, hazırkı, hətta gələcək əhvalına bələdlikdən gəlməlidir... Tariximiz və millətimizin keçmişdəki böyükliyү barədəki həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü özümüzü tanımalıyıq" [90, c.1. s.31-32].

Hər bir xalqın özünəməxsus milli məfkurəsi və siyasi əqidəsi mövcuddur. Böyük türk filosofu və milliyyətçisi Ziya Göyalp "Türk ictimaiyyət tarixi", "Türk adət-ənənəsi", "Türkçülüyün əsasları", "Yeni həyat", "Qızıl alma", "Qızıl işıq," "Türkləşmək, islamlasmaq, müasirləşmək", "Malta məktubları", "Türk mədəniyyətinin tarixi" əsərlərində xalqın milli məfkurəsinin formalaşmasını onun genetik məzmunu ilə əlaqələndirirdi. O yazırkı ki, millət nə irqə, na qövmə, nə coğrafiyaya, nə siyasetə, nə də iradəyə bağlı bir topluluq deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər – estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir topluluqdur. *"Milli həmrəyliyin (birliyin) gücləndirilməsi ictimai intizam və tərəqqinin, milli azadlıq və müstəqilliyin təməlidir. Milli həmrəyliyi gücləndirmək üçün isə vətən əxlaqının, mədəni əxlaqın və məslək əxlaqının gücləndirilməsi, yüksəldilməsi lazımdır"* [47, s.83].

Əxlaq milli düşüncənin formalaşmasında misilsiz bir rol oynayır. Türk milli düşüncəsinin, Osmanlı Türkiyəsində islam əxlaqının, Avropa şüurunun formalaşması və yetkinləşməsinə bütün həyat və yaradıcılığını həsr edən böyük alim və maarifçi Z.Göyalp hər bir xalqın inkişafının kültür və sivilizasiyadan keçdiyini vurgulayır. Hətta milli şüurun inkişaf etməsi üçün hansı təşkilatların necə rol oynadığını izah edir.

Türkçülüyü və türk inqilabının nailiyyətlərini Ziya Göyalpsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. *"Milli həmrəyliyin birinci təməli "vətən əxlaqi"dır"* [47, s.80] – deyən Z.Göyalp milli məfkurənin formalaşması üçün nədən başlamaq lazımlığını yazırkı: *"Öncə milli kültürüümüzü saxlandığı gözdən uzaq, gizli künc-bucaqlardan ziyanlıların gözləri qarşısına qoyan axtarış təşkilatlarına ehtiyac vardır. Bu vəzifəni yerinə yetirəcək təşkilatlar bunlardır: Milli Muzey, Etnoqrafiya Muzeyi, Milli Arxiv, Milli tarix kitabxanası, Baş Statistika idarəsi"* [47, s.83].

Z.Göyalp milli məfkurənin formalaşmasında ictimai şürur amilini də izah etmişdir. O, ictimai şürurun inkişafında O.Kontun yaradıcılığına istinad edir və göstərir ki, ictimai şürurun formalaşması cəmiyyətin təkamülü ilə bağlı olmuşdur. Büyük vətəndaş – alim ədəbiyyatın, bədii fikrin inkişafına da xüsusi önəm verir, ədəbiyyat və mətbuatı xalqın oyanmasında, milli kimliyini anlamasında əsas vasitə hesab edirdi. Maraqlıdır ki, alim kültür və sivilizasiyanı müqayisə edərkən, elə nəticələrə gəlib çıxır ki, bu gün də onun elmi qənaətləri öz mükəmməlliyini qoruyub saxlayır. “*Bir yandan hürriyyət və demokratiya, o biri yandan totalitarizm... Bu, bəlkə də, son qarşıdurmadır. Bu mübarizədə həqiqi ədib və şairlərin vicdanına tərcüman olan böyük şərhçilərə görə vətən, hürriyyət, və istiqlal ideallarına bağlı qaldığını güclü surətdə elan edən milli Azərbaycan türkçülüyünün yeri çoxdan təyin olunmuşdur*” [94, s.86].

Milli ideyanın təşəkkülü və formalaşması, milli mənlik şürurunun yüksəlişi baxımından vətəndaşlıq lirikası mənsub olduğu xalqın həyatında hər zaman mühüm rol oynayıb. Vətəndaşlıq lirikası, həm də maarifçilik dərsləri, milli-mədəni dəyərlər deməkdir.

Dosent Dilbər Zeynalovanın fikrincə, “*Vətəndaşlıq lirikası deyəndə, əlbəttə, bir etnogenezə məxsus lirikadan deyil, Azərbaycanın bütün etnosuna şamil edilən poetik ideologiya, ideyadan söhbət gedir*” [127, s.308]. D.Zeynalova XX əsrin ikinci yarısında vətəndaşlıq lirikasının dirçəlməsində mühüm rol oynamış 60-cı illərə qədərki dövrü xarakterizə edərkən yazır: “*S.Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeirindən sonra ədəbi-bədii fikrimizdə, xüsusilə poeziyada Vətən mövzusu faktiki olaraq aparıcı mövzuya çevrilmişdir*” [127, s.309].

Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, “Azərbaycan” şeirindən sonra bu mövzuda yazılın onlarla, yüzlərlə poetik mətnindən heç biri həmin şeirin uğurunu təkrar edə bilmədi. İstər konkret bu şeirə yazılın nəzirələr, istərsə təqlid səciyyəli digər tərənnüm şeirləri S.Vurğun qələminin qüdrətindən yaranan “Azərbaycan” şedevrinin bədii məziyyətləri ilə müqayisədə sönük görünürdüllər.

60-cı illər və sonrakı nəslin nümayəndələri içində M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıllı lirikasının ictimai məzmunu şeirdən-şeirə daha da güclü xarakter daşımağa

başlamışdır. Lirika çox zaman onların yaradıcılığını şərh etmək üçün açar rolunu oynamışdır. Onların ən yaxşı əsərlərinin əsas qayəsini vətəndaşlıq lirikası təşkil etmiş və ictimai məzmunlu poetik fikirlərdə vətəndaş oxucu özünü tapa bilmüşdir. Bu şairlərin yaradıcılığında ictimai həyatdakı hadisələr daxili dramatizmi, psixoloji dərinliyi ilə əks olunurdu. Şeirlərdə milli məfkurə məsələsi mənəvi-əxlaqi problem kimi qoyulurdu. Ona görə də, bu şairlərin vətəndaş pafoslu şeirlərinin Azərbaycanda milli məfkurənin formallaşmasına əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli mövqe qazanan vətəndaşlıq lirikasının qəhrəman obrazında oxucu öz arzu və istəklərini görürdü.

M.Arazın “İnsan qayalar”, “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Tarixçi alımə”, “Vətən mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Nobel mükafatı”, “İlhamım”, “Duman”, “Yoxdur özgə umacağım”, “Professor Gülə məktub”, “Vilayi”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi”, “Azərbaycan – dünyam mənim”, “Göyərdi”, “Yol ayrıcında səhbət”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, S.Tahirin “Mən”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Təbrizi gəzirəm, “Daha”, “Azadlıq”, “Zindanda məhbus”, “Xalq”, “Çörək”, “Sərhəd”, “Anam Nəsibə – qızım Nəsibə”, “Bir ovuc torpaq”, “Savalan”, “Öləndə” kimi şeirləri Azərbaycanda milli təfəkkürün dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Bu kontekstdən yanaşlıqda M.İsmayılin ən çox “Vətən” (“Vətən seçilməz”), “Savalanda yatan igid”, “Beləmi oldu”, “İlk beşik, “İlk yuva”, “Köksümdən göyərən arzu”, “Gözümü açanda gördüm Arazam”, “Bu xalq çəpik çalmaq öyrənir hələ”, “Hələ yaşamağa dəyər”, “Oxu, bu günlərin nəğmələrini”, “Çatacağım bir arzu var” adlı şeirlərdə vətəndaşlıq pafosu üstünlük təşkil edir.

Bu şairlərin cəmiyyətə, həyat hadisələrinə azərbaycançılıq mövqeyindən çıxış edərək yanaşması onların üslubuna özünəməxsus pafos gətirməklə, orijinal deyim tərzlərinə də ictimai çalarlar əlavə etmişdir. Ancaq M.Araz və S.Tahir lirikasında azərbaycançılığın milli məfkurə olaraq konseptual şəkildə meydana çıxması özünü daha qabarıq göstərmişdir. Ədəbiyyatşunaslar onların ədəbi-estetik görüşlərinin formallaşmasında rol oynayan amilləri, gerçəkliyin bədii ədəbiyyatda inikası probleminə münasibətlərini, sənətkar taleyi və yaradıcılıq azadlığı barədə

düşüncələrini ümumiləşdirsələr də, lirikalarındakı milli məfkurə məsələsi problem səviyyəsində öyrənilməmişdir.

Araşdırmaçılardan bir qismi (Y.Qasımbəyli, X.Kərimli, R.Qasimov və Z.İsmayıł, H.Mehdiyev və b.) M.Araz lirikasını əsasən ictimai-fəlsəfi istiqamətdə təhlil etmiş, ikinci qismi (Ə.Mustafa, S.Vəkilov, Z.Quliyeva) isə konkret nümunələrə bəzən sxematik yanaşmışlar. S.Xəyal M.Arazın 70 illik yubileyinə “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin” [59] adlı “elmi-filoloji kitab” həsr etmişdir. Monoqrafiyanın annotasiyasında M.Arazın şəxsiyyəti, ömür yolu, poeziyası, məqalələri əsasında araşdırma aparıldığı qeyd edilsə də, müəllif, xüsusən də, şairin vətəndaşlıq lirikasındaki azərbaycançılığı konseptual şəkildə tədqiq etməmişdir və onun milli məfkurəmizin formalaşmasında oynadığı rolu açıb göstərə bilməmişdir.

Bəzən də araştırma adına M.Arazın hər hansı bir şeirindən ayrıca bir parça (bu parça böyük və ya kiçik ola da bilər) sitat gətirilir, amma təhlilə gəlincə, iki-üç pafoslu cümlə işlətməklə məsələ bitmiş sayılır [51, s.36; s.265]. Başqa bir halda “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi” şeirinin tam 26 misrası sitat gətirilir, amma haqqında cəmi ikicə cümlə yazılır [51, s.314-315]. Bununla belə, milli mənəviyyatımızın poetik əksi olan M.Araz lirikasının ictimai-fəlsəfi aspektləri, habelə Azərbaycan gəncliyinin milli ruhda böyüməsində onun şeirlərinin müstəsna rolu müəyyən qədər öyrənilmişdir, lakin S.Tahir və M.İsmayıł yaradıcılığı barədə bunu demək olmaz. Məsələn, “Məmməd Araz yaradıcılığında milli düşüncə və vətəndaşlıq ideallarının təcəssümü” məqaləsində filologiya üzrə fəlsəfə doktorları R.Qasimov və Z.İsmayıł şairin poeziyasındaki ictimai-fəlsəfi problemə müraciət etmişlər. Ədəbiyyatımızda azərbaycançılıq idealının köklərini araşdırılan müəlliflər Azərbaycanın milli istiqlaliyyəti, birliyi, ərazi bütövlüyü, milli ideallar, dövlətçilik uğrunda mücadilədə qələmini silaha çevirən Məmməd Arazın xidmətini xüsusi vurgulamışlar.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru H.Mehdiyev Vətən konsepsiyasının təkamülünü və azərbaycançılıq məfkurəsini Məmməd Araz poeziyasında araşdıraraq, “XX əsr Azərbaycan poeziyasında Vətən mövzusunu yeni, möhtəşəm bir zirvəyə məhz Məmməd Araz yüksəltdi” [81, s.20] qənaətinə gelmişdir. Alim qeyd edir ki, xalq

şairinin vətənpərvərlik ruhu ilə yoğrulmuş şeirləri həmişə yurdaşlarımızın milli mənlik duyğusunun dərinləşməsinə və özünüdərkinin güclənməsinə təsir göstərmişdir. M.Arazın əsərləri milli olmaqla, azərbaycançılıq ideologiyasından qidalanır. Şairin şeirlərində milli varlığımızın fərqli poetik əks-sədası özünü çox qabarılq şəkildə bürüzə verir. Şairin yaradıcılığı ədəbiyyatımızın öz zənginliyini saxlayaraq, daim yeniləşməsinə əyani misal, onun vətəndaşlıq lirikası vətənə olan sevginin yüksək formasını təcəssüm etdirən əsl örnəkdir. Şairin dünyası Azərbaycan dünyasıdır. Azərbaycan şeirinin son onilliklərdəki tarixi təkamül prosesini onun yaradıcılığı olmadan təsəvvür etmək çox çətindir. M.Araz yaradıcılığında vətən mövzusu keçici xarakter daşımır, aparıcı bir mövzu olaraq onun bütün yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir. Azərbaycançılıq məfkurəsinin poetik ifadəsi isə M.Araz lirikasının başlıca missiyasıdır.

Məmməd Araz sözünün sehrinə düşən professor Əmirxan Xəlilov isə “Məmməd Araz dühəsi” kitabında şair haqqındaki düşüncələrini əsaslandırmaq üçün M.Arazın 60 illik yubileyində Ümummilli lider Heydər Əliyevin dediyi bir fikri tutarqa kimi sitat gətirir: “*Bir daha dərk etdik ki, Azərbaycan xalqının həyatında Məmməd Araz yaradıcılığının nə qədər böyük əhəmiyyəti var*” [58, s.164].

“Nişançı özümüz, hədəf özümüz” (“Ömründə ayağı yerə dəyməyən / Yer gəzir, yer qura, yerlibaz ola, / Biz niyə bu günə düşdük, ay dədə?!”) [13, s.581], “İlhamım” (“Bir ocaq başında bir isinməsək, / Sən kimə gərəksən, / Mən kimə gərək?!”) [13, s.399], “Professor Gülə məktub” (“Xəzərin taleyinə / Bax belə sərbəstlik var, professor! / Sərbəstlikdən betər / Sərməstlik var, professor!”) [13, s.134], “Azərbaycan-dünyam mənim” (“Mənim könlüm bu torpağı vəsf eləyərək, / Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya”) [13, s.272] adlı bu və ya digər dərəcədə taleyüklü problemlərimizi əks etdirən dəyərli şeirləri ilə bərabər M.Araz qələminə məxsus “Ayağa dur, Azərbaycan!” (“Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik”) [13, s.594], “Ulu şahım, qılincına söykənim” (“Qüdrətimiz, qeyrətimiz haçalanır, / Varlığımız çiliklənir, parçalanır”) [13, s.604] kimi poetik mətnlər milli məfkurəmizin düzgün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

M. Araz bu torpağın daşını, qayasını “*Bu torpağın daşı olub qalaydım, / Yoxdu özgə umacağım*” [13 s.385], “*Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, / Mamır olub qayasında bitərdim*” [13, s.280] – deyə vətənləşdirib. “Vətən yolunda birinci ölmək” düşüncəsini, yurdun dar günündə milləti ayağa qaldırmaq missiyasının alılıyini önə çəkib [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 129]. Xüsusən də, Qarabağla bağlı şeirləri onun vətəndaşlıq lirikasının mühüm tərkib hissəsidir:

Murova qar yağırdı;
...Düşmənin qəfil hücum-qəsdinə qar yağırdı.
...Bir azdan qar tutacaq keçidləri, yolları;
Bircə əsgər nəfəsi... əridəcək o qarı [13, s.613].

V.Əyyub isə M.İsmayılin taleyinə düşən qurbəti bir alın yazısı hesab edir: “*Onun yaradıcılığında “qürbət”, “qəriblik” anlayışları “həzinlik” aşiqi olan cizma-qaraçılارın yazılıqliq libasına bürünüb oxucu qəlbinin kövrək tellərinə toxunaraq mərhəmət və sevgi qoparmaq məqsədi ilə söylənmiş sözlər, ayaqları real zəmindən üzülmüş düşüncələr qaynağı, mücərrəd məkan deyil. Bu şairin həyatıdır, ağrı-acısını gündəlik yaşadığı bir uzaqlıqdır*” [36, s.13].

M.İsmayılin şeirlərindəki vətəndaşlıq motivləri üç müqəddəs mövzudan qidalanır ki, bu, həm də şairin poetik baxışlar sisteminin mayasını təşkil edir. O, vətəncilik məfkurəsinə a) ana (“*Bircə Ana—vətənmiş, / Yerdə qalanı—qürbət*”) [65, s.156]; b) ata (“*Ay meşə, yaddaşın varmı sənin də, / Bəs nədir açılan Mürşüd talası?!* / ...*Beşik ünvanıma məktub yazaram, / Hörmətlə, çatacaq Azərbaycana!!*”) [65, s.260]; c) qadın /sevgi/ (“*Nə sərhəd dirəyi, nə sərhədçilər, / Nə də ki arada Araz çayı var / ...Gözünün yaşıyla yuyardı o qız / O qız bu xəbəri təmizləyərdi*”) [65, s.431-432]; mövzularından körpü salaraq keçib gəlir.

Vətənin istiqlalı, dil, söz, torpaq uğrunda apardığı söz mücadiləsi S.Tahir lirikasının da leytmotivi olmuşdur. S.Tahir lirikasında, həmçinin, dərdli, nisgilli şairin əhvalı duyulur. Onu sevdirən başlıca səbəb də şeirlərindəki vətən sevgisidir. Şair məhz xalqdan, güc aldığı üçün böyükdür. Vətəninə, yurduna-yuvasına bağlılıq, vətəndaşlıq pafosu onun yaradıcılığında aydın əks olunmuşdur və şair əksər

şeirlərində vətənimizin başına tarix boyu gətirilən müsibətləri qələmə almışdır. Azərbaycançılıq məfkurəsinin bütövlükdə S.Tahir lirikasının əsas qayəsi olduğu aşkar görünməkdədir.

Burada Y.M.Lotmanın “*Böyük insanlaranca ümumini görürler...*” [134, 43] fikrini xatırlatmaq yerinə düşür. Bu mənada M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin “lirik mən”i onların daxili aləminin, eyni zamanda, xarici aləmdə baş verən milli-mənəvi, ictimai-siyasi proseslərin ifadəcisi idi və bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasında sözün ən geniş mənasında poetik ümumiləşdirmələrin şahidi oluruq.

1988-90-cı illər Azərbaycanın milli müstəqillik uğrunda apardığı mücadilə dönəmində hər üç şair milli istiqlalımızın önəmli simaları olaraq azadlıq hərəkatının uğurla nəticələnməsində müstəsna rol oynamışlar. Araz mövzusunu daim vətənin bütövlüyü istiqamətinə yönəldən bu şairlərimiz XX əsrin axırlarında növbəti “o tay” kimi meydana çıxan Qarabağ probleminə də əsl vətəndaşlıq yanğısı ilə yanaşmışlar. Qüdrətli obrazlar silsiləsinə malik olan bu şairlərimiz milli oyanışa, Qarabağ savaşına aid yazdığı əsərlərində xalqın mübarizə əzmini yüksək səviyyədə əks etdirmişlər. Onların yaradıcılığında həmişə Azərbaycan xalqının problemləri gündəmdə olub, Qarabağ dərdi, qaçqınlıq, köckünlük faciəsi, xalqın müstəqillik uğrunda çəkdiyi hər cür məşəqqət poetik detallarla təsirli şəkildə işıqlandırılıb.

Beləliklə, göründüyü kimi, Azərbaycanda milli məfkurənin formallaşmasında M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıllı lirikasının məxsusi rolu olmuşdur. Onlar nədən yazırlarsa-yazsınlar, Azərbaycanın taleyüklü problemlərini əks etdirmiş, bütün yaradıcılıqları ali bir ideala – Azərbaycanın azadlığı ideyasına xidmət etmişdir. Onların şeirləri milli istiqlalımızı tərənnüm edən ən yaddaşalan nümunələr sırasındadır və onların yaradıcılığında – “Üçüncü müstəvi”də bütövlə hissə, – Bütöv Azərbaycan və Quzey – Güney Azərbaycanı, onun hissələri – Goyçə, Zəngəzur, Dəmirqapı Dərbənd (nəhayət, ötən illərdə de-fakto düşmən əlində olan Dağlıq Qarabağ və ona bitişik ətrafında olan rayonlarımız) ayrılmazdır. Hər üç şair bu hissələri tamda – şeirlərində tərənnüm etdikləri Bütöv Azərbaycanda birləşdirməklə xoosun (“o tay, bu tay lətifəsi”nin, Qarabağ probleminin) özünə “üçüncü müstəvi”də bir ahəng, nizam verə bilmişlər [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 45].

2.2. Azərbaycançılıq və milli birliyin poetik ifadəsi

Azərbaycanşünaslıq elmində formalaşmış rəyə görə azərbaycançılıq mifik düşüncədən milli özünüdərkə qədər keçilən bir yolda formalaşıb. Hətta mifoloji mətnlər də xalqın təşəkkülündə rol oynayır. Mif ideologiyanın ana qaynağı sonrakı siyasi təfəkkürün, o cümlədən azərbaycançılıq ideologiyasının genetikasıdır. Məlum həqiqətdir ki, Şərqi ilkin şərti və zəmini ailəyə əsaslanan millilikdir. Belə ki, vətəncilik də, azərbaycançılıq da ailədən başlayır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə hesab edirdi ki, azərbaycançılıq istiqlal məfkurəsidir. Azərbaycan məhfumu coğrafi mənadan çox fikir və əməl şəklində təcəssüm edir. “*Siyavuş isə İraninkini İrana, Turaninkini Turana vermək şərtiylə orta yol tutmuş Federasyonçu, federalist bir birlilikcidir. Bu xarakteriylə Siyavuş, mifoloji və xəyalçı tip olsa da, İran-Turan federasiyonunun klassik bir işarətidir*” [94, s.26]. “Əsrimizin Siyavuşu” – Azərbaycan, – barış nöqtəsidir, azərbaycançılıq burada yaşayan İran-Turan dilli xalqların xilası, ideoloji bayraqıdır.

“*Azərbaycançılıq Azərbaycan ərazisində xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların tarixi həyatının ictimai təkamülü haqqında təbii inamlara söykənən fikir forması kimi meydana çıxır*” [106, c.1. s.24] və “*islama qədərki dövrün ən böyük ideoloji yekunu Azərbaycan xalqının, həm də Azərbaycan dilinin və ideologiyasının – azərbaycançılığın yaranması idi*” [106, c.1. s.31].

İslamiyyət dövrü azərbaycançılıq ideologiyasını ümmətçilik mövqeyindən daha çox gücləndirdi. Bu gün də vətəncilik, türkçülükə birgə islamçılıq azərbaycançılıq ideologiyasının əsas dayağıdır və Azərbaycanın vahid dövlətə çevrilməsində öz rolunu oynayır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının nəzəriyyəciliyərindən biri olan ədəbiyyatşunas Nizaməddin Şəmsizadəyə görə türk xalqları içərisində dövlətçilik ənənəsi ən qədim olan ölkə Azərbaycan xalqıdır və azərbaycançılığın əsasında milli məhdudluğa imkan verməyən xalqçılıq dayanır. ‘Azərbaycançılıq xalqı dövlətin təkcə obyekti yox, həm də subyekti-idarəedicisi kimi nəzərdə tutur. Bu da ki, yalnız ictimai ədalət prinsipinə əsaslanan demokratik cəmiyyətdə mümkündür. Azərbaycançılıq qayəsini tarixi-siyasi

ideya kimi formalaşdırın isə bədii yaradıcılıqda Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, publisistikada “Əkinçi”, elmi-siyasətdə M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.

İnsanın mənəviyyatının genetik əsaslara malik olduğunu, əsasən sosial- mənəvi mühitin təsiri ilə formalaşdığını önə gətirən H.Əliyev insanın formalaşmasında azərbaycançılıq ideyasına, milli birliyə, milliliyə, milli ruhun dəyərinə yüksək qiymət verir: “*Milli ruh özü də müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçir. Bir şəxsin özünüdərk yolunda emosiyadan təfəkkürə və oradan da fəlsəfi dünyagörüşünə doğru keçdiyi yola bənzər olaraq, bir millət də yalnız ruhun emosional halından fəlsəfi özünüdərk məqamına yüksəlirkən əsl böyük millət olur. ... İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliliyini qoruyub saxlasın. Daim öz milli- mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadıq olsunlar. Bizim hamımızı birləşdirən məhz bu amillərdir. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır*” [52, s.69].

N.Şəmsizadə “Azərbaycançılıq” monoqrafiyasında azərbaycançılığın əsaslarını izah edərkən Z. Göyalpın “Millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini tanı!” tezisinə söykənərək yazar: “*Azərbaycançılığın əsasında ittihadçılıq dayanır. İttihadımızın əsas bağıntıları bunlardır: gendaşlıq (qandaşlıq) və dindaşlıq. Bunlar azərbaycançılığın əsas prinsipində – vətəndaşlıqda birləşir. Dindaşlıq ittihadçılıq və vətəndaşlıqda əsas bağlılıq formasıdır. Onun ideologiyasını ümmətçilik təşkil edir*” [106, c.1. s.151].

Akademik Nizami Cəfərov “Azərbaycançılığa giriş” [27] əsərində Azərbaycan xalqının təşəkkülü, eyni zamanda, milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması prosesini izləyir, dövlətçiliyin tarixi tiplərini göstərməklə miladın I minilliyinin ortalarından sonra Azərbaycanda türk dövlətçiliyinin təşəkkül tapması qənaətinə gəlir.

Yazıcı Anar “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr” adlı iri həcmli məqaləsində azadlıq, müstəqillik və bərabərliyin dövlətçiliyin möhkəmlənməsində oynadığı əvəzedilməz rolundan danışır, Qarabağın işgalini, Xocalı faciəsini ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda törətdikləri mart soyqırımının davamı kimi dəyərləndirir, çoxmillətli xalqımızı bir bayraq altında birləşdirən ideyanı arayır: “*Bəs*

bizi – azərbaycanlıları nə birləşdirməlidir, bizim milli ideyamız nədən ibarət olmalıdır? Bizi birləşdirən və ayıran tarixi amilləri, torpaqlarımızın bütövlüyünü və Cənuba-Şimala parçalanmasını, dinimizin təriqətlərə ayrılmasını və başqa amilləri nəzərə almaqla bizi vahid bir ideologiya çətiri, ya ədəri altında toplamaq olarmı?” [4, s.1]. Müəllif daha sonra milli birliyi azərbaycançılıqda gördüğünü bildirir, azərbaycançılıq amalının isə ondan ötrü hansı anlam daşıdığını beş sözdə açıqlayır: “*Azadlıq, Bərabərlik, Müstəqillik, Qardaşlıq, Dostluq*” [4, s.1].

Hər hansı bir xalqın milli birliyi onun ayrı- ayrı etnik elementlərinin vahid bir ideya ətrafında birləşməsindən yaranır. Tarixdə bu birləşmə prosesinin tarixi, siyasi, mədəni və ictimai əsasları və formaları müxtəlif olmuşdur. Mübarizə formalarından, ideyaların fərqindən asılı olaraq, hər bir xalqın öz tarixi və həyat yolu vardır. Lakin milli birliyə çağırışın bütün dünya xalqları üçün ümumi olan cəhətlərini də göstərmək olar. Milli birlik xaqların irəli getməsinin, dünya səhnəsində öz sözünü demək iqtidarı əldə etməsinin kökündə duran bir xüsusiyyətdir. Burada xalqların tarixinin qədim və ya müasir olması, həmin xalqın sayının az və yaxud çox olması, ərazisinin ölçüləri çox da önəmlı rol oynamır. Milli birlik məsələlərində xalqın mübarizə əzmi və onun ictimai fikir daşıyıcılarının səviyyəsi və həyata baxışı, ədəbiyyatının və qələm sahiblərinin gücü böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada milli birliyə çağırış ideyasının ədəbiyyatda qoyuluşu və lirik düşüncəni hansı miqdarda əhatə etməsi ciddi bir məsələdir.

Z.Göyalp milli həmrəyliyi belə izah edir: “*Aydın olur ki, milli həmrəyliyi gücləndirmək üçün, ilk öncə milli kültürü yüksəltməli olan ziyanlıların bu işi tez yerinə yetirmələri lazımdır. Milli həmrəyliyin birinci təməli “vətən əxlaqı” olduğu kimi, ikinci təməli də “mədəni əxlaq”dır. Vətənlə bağlı əxlaq (vətəni əxlaq) öz millətimizi qutsal (müqəddəs) bilməkdən ibarət olduğu kimi, mədəni əxlaq da, millətimizin fəndlərini və onlara bənzəyən digər fəndləri ehtirama layiq tanımaqdən (bilməkdən) ibarətdir. Toplum qutsal (müqəddəs) olduqda, onun fəndləri də müqəddəs olmazmı?*” [47, s.80].

Əgər Z.Göyalp “vətən əxlaqı”ndan danışırsa, N.Şəmsizadə “dövlət əxlaqı”nın gərəkliliyini vurgulayır. “*Dövlətin siyaseti əxlaqdan kənardə məqbul sayıla bilməz. O*

cəmiyyətin əxlaqını qorumalı, inkişaf etdirməlidir. ...Hər hansı bir dövlətin strukturu onun milli ideologiyasını həyata keçirməyə imkan verən sistemə malik olmalıdır. Yalnız bu zaman dövlət xalqın nicatına nail ola bilər” [106, c.1. s.151] – deyən nəzəriyyəçi alim Atatürkün “milli birliyə nail olmayan milləti başqalarına şikar olmaq qisməti gözləyir” kəlamını bu məsələdə çox vacib tezis kimi qəbul edir.

Azərbaycançılığın və milli birliyin poetik ifadəsi Azərbaycan poeziyasında çağdaş şeirimizin öncüllərindən olan M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıл yaradıcılığında yarandı və onların vətəndaşlıq lirikasındaki başlıca uğurlar ən çox bununla bağlıdır. Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının mayasını, cövhərini yaradan əsas mövzular azərbaycançılıq və milli birlik motivləridir. Onların yaradıcılığında gah milli birliyə mane olan neqativliklər “poetik-analitik süzgəc”dən keçirilir, gah onlar bir xalqın ikiyə bölünməsinin ürək dağlayan ağrısını “rəsm edirlər”. Bir sözlə, hər üç şair öz yaşam dəyərini millətin birliyi ilə ölçmüş, yüksək bədii-estetik meyarlara cavab verən, ədəbi hadisə səviyyəsinə yüksələn şeirlər yaratmışlar.

İlk növbədə bunu qeyd edək ki, mənəvi-milli birliyə çağırış motivləri olduqca güclü olan M.Araz yaradıcılığı poetik cəhətdən geniş spektrə malikdir. Ələlxüsus da, vətəndaşlıq lirikası baxımından şairin poetik qılınıcı dərinə işləyir. Onun “Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik” [13, s.594], “Bir ocaq başında bir işinməsək, / Sən kimə gərəksən, / Mən kimə gərək?!?” [13, s.399], “Ələyibsovur da bölünənləri.., / Dağlıya, düzlüyə bölünənləri” [13, s.573] və başqa bu kimi misralarında vətəndaşlıq lirikasına bürünmüş hissələr coşur, bütün kəskinliyi ilə fikrin daha dərin qatlarını şumlayır və oxucu düşüncəsinin sanki altını üstünə çevirir.

M.Arazın bir neçə nəslin milli-mənəvi tərbiyəsində rol oynamış və B.Vahabzadənin “Mənə nə var” şeirinin impuls verdiyi məşhur “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi” şeirində ikiyə bölünən xalqın “Məndən ötdü” deyənlərin qeyrətindən” [13, s.163] xanlıq-xanlıq parçalandığını bildirir. Bölünmə parçalanmaya gətirib çıxarmışdır. Bunun səbəbi kimi müəllif ”Məndən ötdü, qardaşımı dəydi“ səfsətəsini göstərir və ona qarşı “Səndən ötən mənə dəydi, / Məndən ötən sənə dəydi, / Səndən, məndən ötən zərbə / Vətən, Vətən sənə dəydi!” [13, s.163] fəlsəfəsini qoyur və bu məsəlin zərərli ictimai məzmununu açıb-göstərir. Şairin “Mən, mən dedi

bir ölkədə nə qədər xan, / Onlar “mən, mən” deyən yerdə / sən olmadın, Azərbaycan!” [13, s.165] qənaəti vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoyur. Lap nağıllardakı göyərçin kimi oxucusuna “yatmışansa, ayıl, ayıqsansa, eşit!” deyən şeirin ictimai məzmun daşıyan bütün misraları təkcə könlümüzün deyil, eləcə də ağlımızın “*qulağından qızıl bir tana kimi*” [85, s.13] asılır. Şair sosial bəlalarımızın kökünü ölkədə “biganələr iqlimi”nin hökm sürməsində görür.

Azərbaycan poeziyasında “Araz dili”ndə ən çox məhz bu üç şair danışır və “Araz dili”ndə daha obrazlı danışan M.Arazın vətəndaşlıq lirikasında “Araz” (“*Araz, dilin olsa sözün, söhbətin / Min il yazılısı bir dastan olar*” [13, s.30], “*Gözümə bir Araz şırımı dəydi, / Yüz Araz töküldü gözümdən mənim*” [13, s.150]); “daş” (“*Bu torpağın daşı olub qalaydım, / Yoxdur özgə umacağım*” [13, s.385], “*Onda Vətən sanar məni / Bir balaca vətən daşı, / Vətən daşı olmayıandan / olmaz ölkə vətəndaşı*” [13, 234], ”qaya” (“*Azərbaycan – qayalarda bitən bir çiçək, / Azərbaycan – çiçəklərin içində qaya*” [13, s.272], “*Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, / Mamır olub qayasında bitərdim*” [13, s.280]) arxetipləri məxsusiləşərək, ictimai məzmunlu yeni poetik “qövsi-qüzəh” yaratmışdır.

Əgər “*Azərbaycan – mayası nur, qayəsi nur ki, / Hər daşından alov dilli ox ola bilər, / Azərbaycan deyiləndə ayağa dur ki, / Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər!*” [13, s.272], “*Nə yatmışan, qoca vulkan, səninləyəm, / Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm!*” [13, s.594] poetik çağrıları ilə Vətənə “Taleyin hökmünü özün imzala” deyən M.Araz yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının məna və mahiyyətini, onun fəlsəfəsini ümumiləşdirmək istəsəydik, fikrimizin ən səlis ifadəsini şairin “*Xətainin qılincını suvardım, / Məmməd Araz karandaşı göyərdi*” [13, s.446] misraları vermiş olardı [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 128]. .

Üsyankar ruhlu bir çox şeirlərin ana xəttini təşkil edən “Ver dilimi, al canımı!” çağrıları Güney Azərbaycanda xalq mübarizəsinin başlıca motivinin “dil” olduğundan soraq vermişdir. Çünkü ilk olaraq dil “azad olandan” sonra müstəqil dövlətin qurulmasından söhbət gedə bilərdi. 1945-ci ildə Pişəvəri hökuməti öz fəaliyyətinə ilk növbədə Azərbaycan türkçəsinin dövlət dili elan edilməsi ilə başlamışdır. Bundan sonra qadınlara azadlıq, 8 saatlıq iş günləri, təhsil azadlığı, pul vahidinin dövriyəyə

buraxılması, əhaliyə torpaq paylanması barədə qanunlar qəbul edilmişdir; digər bütün azadlıqlar dilin azadlığından nəşət tapır.

S.Tahir lirikasından danışarkən 21 ilə yazılmış “Ata” eposunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu iri həcmli poemada bir kəlmə də yad, gəlmə söz yoxdur. Öz sözləri ilə desək, yaradıcılığına bu eposla son nöqtəni qoymuş S.Tahirin vətəndaşlıq lirikasının əsas fəlsəfəsi isə onun hələ gənclik illərində yazdığı “Mən”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Azadlıq”, “Zindanda məhbus”, “Təbrizi gəzirəm” və digər şeirlərində aydın şəkildə öz əksini tapmışdı. Yaradıcılığa başladığı çağlardan “Şərəfsiz həyatda bir insan olsa, / Bilin, o, şərəflə ölmək üçündür” [16, c.1. s.131], “Ölümə gedirəm mən də qorxmadan, / Çünkü belə ölüm mübarizədir” [16, c.1. s.132] düşüncəsini ortaya qoymuş şairin “Sənin zirvən azadlıqdır, / o zirvənə çataram, / Savalanım, Savalan!” [16, c.1. s.292], – deyə hayqıran misraları bir manifest kimi səslənir. “Təbrizi gəzirəm” şeirində mübariz şair şəhərin yaşadığı faciələri göz önündə “Dirnaq-dirnaq qopartdilar, / Noxud-noxud çeynədilər, / Kərpic-kərpic apardılar...” [16, c.1. s.127], – deyə canlandırır, – “yol yoldaşlığı” heç vaxt mümkün olmayan “inqilab”la “səltənət” yalnız kəsişə bilər! Amma S.Tahirin arzulduğu inqilab baş tutmadı.

“XX əsr Azərbaycan poeziyasında səsi, nəfəsi, üslubuya hamidən seçilib-ayrılan, heç kəslə ortaqlıq “mali” olmayan, başdan-başa içindəki qum saatından süzülən taleyini yazan, şeirində hər cür “yazı texnikasının” əleyhinə işləyən, nəfəsi duyulan şairlərdən olan” [124, s.133] M.İsmayıł öz önündə M.Arazi, S.Tahiri görmüşdü və M.İsmayıla görə, əsl şair aydınlar aydınıdır, aydının görəvi isə qaranlıqları aydınlatmaqdır. Dərdi yalnızca pul olan bir yığından millət olmaz, olsa da ayaqda qalması mümkünüsüzdür. Satqınlığın baş alıb getdiyi coğrafi məkanlarda toplumlar milli lallığını, karlılığını yaşayır və bu gün yaradıcılığının “qürbət mərhələsi”ni yaşayan M.İsmayılin vətəndaşlıq lirikasında qəriblik notları özünü, xüsusilə bürüzə verir:

“İşdi yalan söyləsəm, Cıxart yalam, qürbət,
Bircə Ana—vətənmiş, Yerdə qalani, – qürbət...” [64, s.155],

anaxud:

*“Dalğa kimi dərd döydükçə döşüñə,
Tənha könlüm üşüm-üşüm üşünər,
Ömür demə, gün tutular, “göy kişnər,
bulud ağlar” bir bayati yaşadım”* [65, s.160].

M.Araz yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının fəlsəfəsinə “açar sözlər” qaya, daş, Araz (sərhəd) idisə, S.Tahirdə bu funksiyanı daha çox dil, azadlıq, Vətən, sərhəd (Araz), M.İsmayılda isə qurbət, Vətən, Araz (sərhəd) məhfumları yerinə yetirir; hər üç sənətkarın müştərək cəhəti (Araz, Vətən) ortadadır. Vətəndaşlıq lirikasının ən gözəl örnəklərindən olan olan “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Daş harayı”, “Professor Güle məktub”, “İnsan qayalar”, “Məndən ötdü qardaşima dəydi”, “Ana yurdum, hər daşına üz qoyum”, “Bu millətə nə verdik ki”, “Azərbaycan – dünyam mənim”, “Vətən mənə oğul desə” (M.Araz); “Azərbaycanım”, “Mənim”, “Danışır Vətən”, “Mən od oğlu Azəriyəm”, “Vətən”, “Təbrizi gəzirəm”, “Savalan” (S.Tahir); “Beləmi oldu”, “Salam, Bakı”, “Çatacağım bir arzu var”, “Bir ikiyə bölünməz” (M.İsmayıll) kimi şeirlərin fəlsəfi gücü, həm də bu poetik mətnlərin ictimai məzmun daşıyıcısı olduğunu göstərir.

Bu şairlərin şeirlərindəki ictimai güc lirik "mən"in arzu və istəklərini oxucunun özünükü sanması və öz ideallarını əsərin qəhrəmanında tapmasındadır. M.Araz qələminin məhsulu olan “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Tarixçi alimə”, “Vətən desin”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Nobel mükafatı”, “İllhamım” və başqa şeirlərin Azərbaycan oxucusunda milli düşüncənin oyanmasına əsaslı təsir göstərdiyi danılmazdır və bu tipli şeirlər daha ətraflı təhlil edilməli olan poetik faktlardır. Sözügedən şairlərin şeirlərindəki ictimai çalarlar da xalqın, millətin həyatında baş verən taleyüklü hadisələrə onların azərbaycanlıq mövqeyindən çıxış edərək yanaşmalarından doğmuşdur. Dünyaya Azərbaycan dünyasından baxan bu şairlərin yaradıcılığında ictimai-siyasi mühitin ədalətsizliklərinə lirik "mən"in etirazı və lirik qəhrəmanın milli düşüncəyə, azərbaycançı məfkurəyə malik olması onların poetik irsinin ictimai çəkisini daha da artırmış olur. Sovet dönməmində imperiya siyasətinə, tayfabazlıq, yerlibazlıq kimi neqativ hallara, vətənin ikiyə bölünməsinə qarşı poetik rəmzlərlə çıxmaları, milli birliyə çağırışları onların vətəndaşlıq lirikasının mühüm hissəsini təşkil edir.

S.Tahir lirikasının ana xəttini Azərbaycançılıq və milli birlilik çağırışları təşkil edir. Şairin lirikasında, xüsusən də, Güney Azərbaycanı motivləri başlıca yer tutur. S.Tahir lirikası həm də, xırda yerliyiilk, kənd, zona, əyalət ayrılıqlarına qarşı poetik mübarizə metodu olaraq güclü bir vasitə kimi meydana çıxmışdır. Şairin Dünya Azərbaycanlıları Mədəniyyət Mərkəzinin rəhbəri kimi fəaliyyəti bu mənada təsadüfi xarakter daşıımırdı. S.Tahir, eyni zamanda, Güney Azərbaycan Bakı komitəsinin Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə çap edilən “Azərbaycan”, “Səhər” qəzetlərinin nəşri ilə məşğul olurdu.

Azərbaycançılıq ideologiyası onun lirikasının mayasında, cövhərində idi və bu ideologiya şairin lirikasında Təbrizli, Bakılı Azərbaycan şəklində əksini tapmışdı. Şahlığın təbəəlikdən sildiyi, ədəbiyyatşunas Vaqif Arzumanının təbirincə desək: “azadlığa vətəndaş olan” [92, s.31] şairin ən böyük arzusu məhz bölünmüş Vətənin bütövlüyü idi:

*İki vətən olub bir xalqımızdan,
İki sərhəd olub vətənə bir çay.
...Arazın içində bir ada oldum
Nə o tərəfdənəm, nə bu tərəfdən,*

Həm o tərəfdənəm, həm bu tərəfdən [111, s.5].

Azərbaycan S.Tahirdə döyüş himni kimi yaşayan bir vətəndir. Şair üçün ən ümdə şey döyüşkən, igid əsgər olan indi isə kitablarda şeirləşən vətənin, nəhayət, döyüşdən keçib, böyük azadlığa çevrilməsidir. Şairdən ötrü azərbaycançılıq ilk növbədə xalqının milli haqlarıdır.

Döşünü həsrətlər, hicranlar didən şair yazır:

*Gözaltı baxsa da, Təbrizə doğru,
Görürəm həsrətdən söküllüb bağrı,
Bir damcı yaşı olub, bir damcı ağrı
Qəlbimə, gözümə doldu Səhəndim* [18, s.218].

Bəndin ilk misrasındakı “Təbrizə doğru” ifadəsi müəyyən mənada, həm də, “Bakıya doğru” kimi səslənir.

Milli birliyin zədələnərək ağır sınaqlara məruz qaldığını, Güneyli, Quzeyli Azərbaycanın bir neçə əsrlik hələ ki, əlacsız, çarəsiz ayrılığa düçar olduğunu əks etdirən “Daha” şeirində isə ayrı poetik aspektin, fərqli bir poetik pafosun şahidinə çevrilir. Şeir forma və quruluşca ənənəvi olsa da, özünəməxsus üsluba malikdir. Bənzərsiz poetik avaz şeirə xüsusi bir ahəng verir, həzin bir not bu ayrılıq nəğməsini axıradək izləyir. Şeirdə əzabkeş bir xalqın azadlığa, birliyə təşnə olduğu səmimi duyğular axarında göstərilir, lirik ricətlərlə verilir. Bəndlər bir-birini əvəzlədikcə kədəri və ağrını da inam və mübarizə ruhu əvəzləyir. “*Dərdi dərd olmuşdur elin də mənə, / Ağladım, bir naşı güləndə mənə*” [112, s.14] – deyə bu manifest şeirinə ağrılı misralarla başlayan, amma sonradan “*Heç kəs ağlamasın öləndə mənə, / Mən heç vaxt, heç zaman ölmərəm daha*” [112, s.14] – deyən S.Tahir zamanın gərdişinə üsyən edərək fələyin özünü sanki duelə çağıraraq taleyin bu tragikomediyasına acı-acı gülür. Şair azad qardaşının (“*Azad qardaşım var, onunla xoşam*”) [113, s.14] olmasından qürrələnmir, özünü basılmaz sayır. “Azad qardaş” onda mübarizəyə, birliyə inam ruhu aşılıyır. O, lirik “mən”dən ötrü sanki Arximedin Yer kürəsindən kənardakı dayaq nöqtəsidir. Müəllif “*Mən gərək sahili sahilə qoşam*” [113, s.14] – deyə bütün varlığının “sahili sahilə qoşmaq” arzusu ilə çırpındığını söyləyir. Araz çayı ondan ötrü ən böyük dəryalardan, dənizlərdən dərin olsa da, bu onu öz yolundan – azadlıqdan da yüksək bir amal olan görüş arzusundan sapındırı bilməz. Şair “yiyəsiz keçmiş”indən qurtulub, ömründən “qürbətlər”i, “yadlar”ı qovub, nə olursa-olsun, müstəqil gələcəyinə sahib olmaq arzusuna catacağını bildirir. Asan itən səadətin, uğursuz taleyin onun qürurunu sindirə bilməyəcəyini “*bütün dünya boyu*” [16, c.1. s.126] bağırır. Lirik “mən” zamanın burulğanında daha da mətinləşir, nəhayət, “*Deyin azadlığa ardımcı gəlsin, / Mən onun ardınca gəlmərəm daha*” [112, s.15] poetik şəvari ilə heç bir zaman yenilməyəcəyini, mübarizəsindən geri çəkilməyəcəyini bəyan edir.

Başdan-başa milli birliyə çağırış motivlərindən ibarət olan “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi” şeirinə M.Arazın müasiri şair Məstan Əliyevin fərqli münasibəti maraqlıdır. M.Əliyev “Şair səmimiyyəti” adlı məqaləsində yazır: “*Məndən ötdü, qardaşımı dəydi*” şeirində... qıgilcımlı nəfəs, çevik ritm hakimdir, onu birnəfəsə oxuyursan, müəllifin həyəcanına, daxili qəzəbinə qarışib çırpınırsan. Lakin müəllif

“məndən ötdü, qardaşima dəydi” misalını xatırladır və “daşlaşan” ulu babaları məzardan qaldırıb, ittihama başlayır; nə üçün bu məsəli yaradıblar, nə üçün bu fəlsəfə ilə yaşayıblar?“ [32, s.205].

M.Əliyev bu məsəli şeir müəllifinin yanlış anladığını söyləyir. Şeirdəki ümumiləşdirməni doğru hesab etmir, xalqımızın “mübarizə dolu tarixinə” düzgün münasibət saymır. Məqalə müəllifi babalarımızın belə bir təfəkkürlə, M.Arazın təsəvvür və şeirdə təsvir etdiyi düşüncə ilə yaşıdlıqlarına inanmadığını bildirir, ulularımızın əksəriyyətinin belə düşünə biləcəyini güman etmir. M.Əliyev öz fikrində israrlıdır: *“Daş məndən ötdü, qardaşima dəydi, elə bildim saman çuvalına dəydi?! Bəlkə bu misal ciddi münasibətlərdən yox, yumordan yadigar qalıb?! Əgər belə deyil, ciddi münasibətlərin əks-sədasıdırsa, bəs yüzlərlə birliyə, yekdilliyyə çağırıran xalq məsəlləri?!”* [32, s.205].

M.Əliyev öz arqumentlərinə özü inanır və oxucusunu da inandırmağa çalışır. Məqalə müəllifinin dediyi kimi, *“fətəlixanların, ibrahimxanların, kəlbəlixanların ayrıca, tacrid edilmiş tarixi olmayıb, tarix xalqın tarixidir”* [32, s.206]. M.Əliyev feodalların üzüqaralığını babaların ayağına yazmaq istəmir.

Filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli isə M.Əliyevin bu fikri ilə razı deyil: O yazır: *“İlk baxışda bu fikirlərdə müəyyən həqiqət olduğuna özünü inandırmaq istəyirsən”* [126, s.188]. Amma M.Əliyev nəticə etibarilə V.Yusiflini inandırma bilmir və alim ona belə bir sual ünvanlayır: *“Şəki xanı, Baki xanı, İbrahim xan, Fətəli xan... bu günün dil tapa bilməyən rəhbərləri hansı xalqın nümayəndələridir? Bəs onda Şuşanın, Laçının, Kəlbəcərin, Ağdamın, Horadızın erməni çəkmələrinin tapdağına çevrilməsində, uzaqdan düşmən tankını görüb səngərləri döyüssüz tərk edən əsgərlər, zabitlər hansı xalqın nümayəndələridir?”* [126, s.188].

Fikrimizcə, ədəbiyyatşunas alim siyasi oyunlarla xalqın mənəvi-ruhi məsələlərini tərəzinin eyni gözünə qoymuşdur. Hesab edirik ki, əsgər və zabitlərimiz barədə deyilənlər, görkəmli alimin söylədiyi müəyyən dönəmdə, məqamlarda həqiqət olmuş olsa da, alim bu barədə yalnız eşitmiş deyil, bunu özü müşahidə etmiş, olsaydı belə, Qarabağ hadisələrinin, Qarabağ məğlubiyyətinin arxasında hansı qüvvələrin durduğunu, necə siyasi oyunlar oynanıldığının əsl mahiyyəti təhlil edilmədən bu cür

hökm vermək düzgün deyildir. Axı yüksək rütbəli bir hərbçi manqurtun satqınlığı və ya səlahiyyətli zabitimizin düzgün olmayan əmri, səhlənkarlığı, ya da nadanlığı ucbatından nə qədər döyüşümüzün mühasirəyə düşdüyü, dəfələrlə əlverişsiz şəraitdə düşmənin canlı hədəfinə çevrildiyi, gah silah-sursat, gah da digər vacib təminatlar olmadığından var qüvvəsi ilə, lazımı səviyyədə döyüşə bilmədiyi, məhz bu tipli “naməlum səbəblərdən” pərən-pərən olduğu həmin dövrə aid tarixi faktlardan, bu məsələlərlə əlaqədar keçirilmiş məhkəmə materiallarından bizə məlumdur. Ümumiyyətlə, bu məsələ geniş siyasi təhlilin mövzusudur. İlk Qarabağ savaşındakı uğursuzluğumuzun siyasi kökləri yalnız tam şəkildə araşdırıldıqdan sonra bu barədə düzgün nəticəyə gəlmək olar. Ən nəhayət, 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan zabit və əsgərləri, əslində nəyə qadir olduqlarını dünyaya göstərdilər.

Əlbəttə, əgər şeirin atalar məsəlindən götürülmüş adı tam şəkildə olsaydı, başqa sözlə, “Məndən ötdü, qardaşima dəydi, elə bildim saman çuvalına dəydi” məsəli şeirə epiqraf olaraq bütünlüklə verilsəydi, anlaşılmazlıq yaranmazdı. M.Əliyevin isə bu misalı “ciddi münasibətlərdən yox, yumordan yadigar” sanması və əgər belə deyilsə, “yüzlərlə birliyə, yekdilliyə çağırın xalq məsəlləri”nin olmasını arqument tək misal gətirməsi, bizcə, özünü doğrultmur. M.Əliyevin dediyindən belə çıxır ki, bir-birinə əks olan, məzmunca biri digərini rədd edən el məsəli, atalar sözü yoxdur və ola bilməz. Halbuki, faktlar ayrı şey deyir. Məsələn, xalq arasında “Dost dostun aynasıdır”, “Dost yolunda boran olar, qar olar” kimi dostu, dostluğu dəyərləndirən deyimlər olsa da, “Tanrı məni dostumdan qor, düşmənimlə özüm bacararam” kimi dosta, dostluğa güvəni şübhə altına alan, inamsızlıq ifadə edən atalar sözləri də var.

Əgər məsəl “Məndən ötdü, qardaşima dəydi” kimi yox, “Məndən ötdü, başqasına dəydi” şəklində olsaydı, deyimin ikinci hissəsində gizlənmiş bir “nəyimə lazım”, “yaxşı ki, məndən ötdü”, yaxud “nə yaxşı, doğma(ları)ma zərər yetirmədi (başqasına dəydi, fərq eləməz, ya da, saman çuvalına dəydi)” duyğusunu, düşüncəsini axtarmaq doğru sayıla bilərdi. Amma məlum olduğu kimi, məsəl “Məndən ötdü, qardaşima dəydi” şəklində ifadə olunub və məsəlin özündə aşkar əksini tapmış ağrı dolu təəssüf hissi göz qabağındadır; məndən ötdü, qardaşima dəyəcək ha! Məndən ha ötsün (yəni “ötdü” deyə sevinmə), onsuz da (uzağı) qardaşima dəyəcək (başqa sözlə,

belə olmaz, bunun qarşısı alınmalıdır); buna görə də, zərbənin ötməsinə, ötürülməsinə imkan vermək olmaz, yoxsa o öz əzizinə, doğmana— qardaşına dəyəcək. Beləliklə, “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi” məsəlinə təkcə şeirdəki baxış buğandan baxmaq da birtərəfli yanaşma olardı.

Amma, bununla belə, biz ortada olan poetik faktı təhlil edirik.

Şairin otuz beş yaşında, əlli il əvvəl milli birlik mövzusunda yazdığı “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi” şeiri, həqiqətən, çağdaş Azərbaycan poeziyasının ən yaxşı nümunələrindəndir. Az qala manifest təsiri bağışlayan şeir xalq təfəkküründə vətəndaşlıq motivlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayıb. Müəllif şeirdə milləti mənəm-mənəmlilik, laqeydlik, tamahkarlıq, yersiz yerliçilik kimi xalqa olmazın bəlalar gətirən zərərli keyfiyyətlərə “bac” verməməyə səsləyir, xilasımıza aparan milli birliyin həmin mənfi xüsusiyyətlərdən “min ağac” uzaqda olduğunu poetik-publisistik dillə bəyan edir. Şair sözünün xalqa daha yaxşı yetməsi, daha təsirli alınması üçün ruhları artıq “külləkləşən, dumanlaşan” ulu babaları “qədim tarix dərəsindən” səsinə səs verməyə çağırır. Amma şair babaları təkcə dəstək olmağa çağırır, eyni zamanda, onlardan hesab sorur və belə bir məsələ bəraət verənlərə “soysuz” damgasını vurur. Ululara nəsillərimizin sonsuz ehtiramı var, amma bu məsələ “imza atıb, möhür basıb”larsa, şair onların ruhunu “qıyma- qıyma” doğramağa hazırlıdır. Şair soydaşa, qardaşa qarşı bigənəlik yaradan məsəlin necə bir qəza olduğunu, zaman-zaman xalqı tarixin “külliylərinə” nə cür atdığını xatırladır: “*O qəza bir topa dönüb / Səttarxanın tifaqına yaman dəydi*” [9, s.80]. Şairin qəti fikrincə, bir vaxtlar Xətainin süqutuna, Azərbaycanın xanlıqlara parçalanaraq, “Araz boyda şırım”la Güney – Quzey siyasi-coğrafi məkanına bölünməsinə səbəb elə “Məndən ötdü!” qeyrətsizliyidir və bu “namusunu yeyənlərin” düsturudur, – çünki “*Səndən, məndən ötən zərbə*” [9, s.81] sonda vətənə dəyir.

Şeirin strukturu, çağırış – ittiham ruhu elə onun poetik məzmununa uyğun qurulub. Bu poetik mətn təsir dairəsinə görə bir poema gücündədir və şeirdəki dramatizm istər-istəməz diqqəti cəlb edir. Həcmə bu kiçik əsəri nəzərdən keçirsək, onun proloqua (“*Ey daşlaşan, torpaqlaşan, ulu babam! / Bu günüm dən dünənimə uzaqlaşan ulu babam! / Külləkləşən, dumanlaşan ruhumla sən / Ayağa dur,*

səninləyəm!”) [9, s.78], zavyazkaya – düyüne (“Sənə gələn, səndən ötən nəydi belə? / Səndən ötüb qardaşına dəydi belə? Bununlamı neçə dəfə / Ata-oğul, qardaş hissi haçalandı, / Bir şəhərin / Beş qardaşın xanlığına parçalandı? / O zamanmı bitdi bizim dilimizin / "sənin", "mənim" qabarı da? / O zamanmı bitdi bizim dilimizin / "haralısan" damarı da?”) [9, s.79], lirik ricətlərlə zəngin emosional süjet xəttinə və kuliminasiya nöqtəsinə (“Zərbələri qardaşına, / Sirdaşına ötürən kəs / Elə bli ki, bax bu gecə / Qulağımın dibindəcə / Xətainin süqutuna qəh-qəh çəkdi. / ...O qəhqəhin dalğasından / ...qopan daşdı – / Azərbaycan torpağında / Araz boyda şırım açdı”) [9, s.80], şair harayına bələnmış razvyazkaya – aydınlaşmaya (“Bunu dedi Şəki xani, Bunu dedi Bakı xani... / Qəza ötsün məndən, – dedi, / Ötən kimi "mən-mən" dedi: / "Mən-mən" dedi bir ölkədə nə qədər xan. / Onlar "mən-mən" deyən yerdə / Sən olmadın, Azərbaycan!”) [9, s.80], nəhayət, epiloqa (“Səndən ötən mənə dəydi, / Məndən ötən sənə dəydi. / Səndən, məndən ötən zərbə / Vətən, Vətən, sənə dəydi” [9, s.81]) malik olduğunu aşkar görərik. Eyni zamanda, görərik ki, milli birləşmiş çərçivədən əməkdaşlığı Məmməd Araz şeirinin əsas ilham qaynağıdır. Şair bu şeirdə milli dəyərlərin deqradasiyasına gətirib çıxaran bütöv bir mənfi keyfiyyətlər kompleksinə qarşı poetik etirazını bildirir, azərbaycançılıq məfkurəsindən sapmaları milli fəlakətin əsası hesab edir [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 40, s.374].

M.Araz lirikasının ən gözəl nümunələrindən olan “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi” şeiri ilə S.Tahirin ən uğurlu beytinin qərar tutduğu “Daha” şeirini müqayisə etsək, poetik mətnlərin məzmun və mövzusunun fərqli olduğunu görərik (birinci şeirdə – soydaş taleyinə laqeydliyi əks etdirən məsəldən doğan düşüncəyə, ikinci şeirdə – vətənin ikiyə bölünməsi), amma, eyni zamanda, görməyə bilmərik ki, hər iki bədii-publisistik parçanın mahiyyətində xalqın birliyi arzusu dayanmışdır və şeirləri məhz ifadə etdikləri milli birliyə və vətənin, xalqın bütövlüyünə çağırış motivləri birləşdirir.

M.İsmayılin “Hələ yaşamağa dəyər bir az da” məşhur şeirinin isə “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi” və “Daha” şeirləri ilə milli birliyə və ikiyə bölünmüş bir xalqın bütövlüyünə çağırış motivlərinin ifadəsi cəhətdən yalnız son misralarının səsləşdiyini görürük. Əvvəlində bir təbiət şeiri (“Meşə ciğirləri dönüb bir çaya, / Torpaq yağışlardan bəhrələnibdi.) [64, s.11] təsiri bağışlayan bu bədii mətndə şair misra-misra

“məqsədə doğru” gəlir; hardasa onu duyan, sevən varsa, demək hələ yaşamağa dəyər, “gecikmiş məhəbbət”ə çatmaq olar, – bu vüsal isə sərhədə dönən Araz çayı “əsrin ovsunu”ndan çıxarsa, baş tuta bilər, – lap elə bu gün artıq özgürlik, müstəqillik səadətini yaşadığımız tək:

“Dünyanın işini nə bilmək olar,

Hələ yaşamağa dəyər bir az da!” [64, s.12].

Hər üç mətndə, əslində, böyük milli birliyə gələn cıqlılar, yollar görünür; amma bu milli birliyə “dilimizin “sənin”, “mənim” qabarı...” “haralısan?” damarı“ tək manə olan əngəllər “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi” şeirində açıq mətnlə, “Daha”, “Hələ yaşamağa dəyər bir az da!” şeirlərində isə ayrı bir məzmun içərisində – “pərdə arxası” verilmişdir.

M.Arazın “*Bir ocaq başında bir isinməsək, / Sən kimə gərəksən, / Mən kimə gərək?!*” [9, s.170], “*Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik!*” [13, s.594], S.Tahirin “*Bütün qərib balaları / Öz yurduna çağıraram... / Öz ayağı altındaca olmalıdır / Öz torpağı hər adamin*” [16, c.1. s.126], “*Vətən birləşəndə, xalq birləşəndə / Mən də öz qəbrimdən boylanacağam*” [16, c.1. s.416], M.İsmayılin “*İkiyə bölünmüş qındı bu torpaq, / Araz qılincını sıyır qınından... / Arazı qınından çəkib sıyır gəl: / Cənublar, şimallar bir ola bəlkə!..*” [64, s.13], “*Nar bütövlük sözüdür, / Aranı Araz kəsib. / Nara bax, iki para, / Kim ala, kim apara...*” [64, s.218] kimi neçə-neçə misrası S.Tahirin öz sözü ilə desək, bütün dünya boyu bağırır. Bu poetik nümunələrdən çıkış edərək deyə bilərik ki, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin milli birlik mövzusunda yazdığı şeirlər çağdaş Azərbaycan poeziyasının üstün nümunələrindəndir. Onların yaradıcılığında azərbaycanlıqla milli birlik motivləri biri-birinə qovuşmuşdur. Milli birliyə əngəl olan tayfabazlıq, yerlibazlıq kimi neqativ hallara qarşı da hər üç şairin mövqeyi birmənalı və güzəstsizdir [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 128].

M.Araz yaradıcılığında milli birliyə çağırış motivləri, istənilən mövzuda yazdığı şeirdə, məsələn, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil” şeirində olduğu kimi qəfil meydana çıxa da bilir və qeyri-təbii görünmür:

Sən bizi kiçiklər kinindən qoru...

...Qəbir qazmağınan məşğuluq hələ;

*Küliung də bizimdi, torpaq da bizim,
Batmış da, yatmış da, oyaq da bizim.
...Hələ mürgülüyük, xeyli mürgülü,
Zurnalı, qavallı, neyli– mürgülü* [13, s.573].

Şeirin sitat gətirilən parçasında məcazi mənada, əslində, milli birliyimizə əngəl olan “kiçiklər kinindən”, özümüz özümüzə “qəbir qazmağınan” məşğul olmağımızdan (M.Ə.Sabirdə “Öz qövmümüziün başına əngəl-kələfiz biz” [101, s.92]) söhbət gedir və burada “Batmış da, yatmış da, oyaq da bizim” kılər, “Sapı özümüzdən olan baltalar”dır və hələ də “mürgülü” yük (M.Ə.Sabirdə “Atılan toplara diksinməyiriz” [101, s.275]), – bir gün ayılıb görəcəyik ki, “gec ayılmışıq”.

Prof. Ə. Xəlilov *Məmməd Araz* dühasının daha bir cəhətini göstərmək üçün akademik Nizami Cəfərova istinad edir: ”*Mən Məmməd Arazı bugünkü siyasi partiyalardan hər hansı birinin üzvü kimi təsəvvür eləyə bilmirəm. Mən Məmməd Arazı bugünkü etnoslardan hər hansı birinin nümayəndəsi kimi təsəvvür eləyə bilmirəm. ...Nə qədər qəribə də olsa, mən Məmməd Arazı heç naxçıvanlı kimi təsəvvür eləyə bilmirəm.* “*Məmməd Araz*” deyəndə mənim ağlıma ən əvvəl ikiyə bölünmüş Azərbaycan gəlir, sonra ikiyə bölünmüş Qarabağ gəlir, axırda ağır taleli bir millət gəlir” [58, s.176].

“Keçib ayrılıqdan yüz altmış beş il, / Büküllüb beli də qeyrətin, şair” [16, 388] – deyən S.Tahir öz ən ali, ümdə arzusunun “Bir ovuc torpaq”dan cürcərməsini diləyir, lakin bu arzunu hələ ki, “Dünya öz alının qırışalarında” [16, c.1. s.391] gizlətməkdə və şairi gözlətməkdədir:

...Üzümə qapılar, yollar bağlıdır...
... Təbriz bağlarının hər bucağında
Bakı güllərinin qoxusu vardır...
...Mənisə kiçiklər kiçildirancaq...
...Bir gün köməyimə çağırsam səni
Bir də gecikməyib gələsən, qardaş!..
...Təbriz yuxusunu Bakıdan görür [16, c.1. s.388-391].

S.Tahirin lirik “mən”i də öz müasiri və poeziya silahdaşı M.Arazın lirik qəhrəmanı kimi onu (millətini) “kiçiklərin (yerlibazların, tayfabazların, bir sözlə,

arxadan kürəyimizə bıçaq saplayan həmin “Sapı özümüzdən olan baltalar”ın) kiçildiyini”, buna və bu tipli səbəblərə görə də, böyük bir xalqın əsrlər boyunca ayrı salınaraq, bir-birinə həyan olub, qovuşa bilmədiyini bütün vücudunu silkələyən ağrı ilə bəyan edir.

“Bayraq”, “Çanaqqala içində”, “Dardanel boğazı nəsə deyirdi” və başqa bu kimi məfkurə şeirlərinin müəllifi M.İsmayılin lirikasında azərbaycançılıq anlayışının mahiyyəti bir qədər fərqli və coğrafiyası genişdir. Şairin tərənnüm etdiyi azərbaycançılıq türkçülük anlayışına uyğundur, onun “azərbaycançılıq”ı Türkiyədən Baykala kimi olan ərazini əhatə edir. Bu tendensiya əslində M.Araz və S.Tahir yaradıcılığında da müşahidə olunur, lakin M. İsmayılin lirikasında daha qabarıq görünür. O, harada bir azərbaycanlı varsa, orada vətən axtarışında bulunur.

M.İsmayıllı da öz yaxın sələfləri ilə eyni düşüncədədir. O, “Savalanda yatan igid”in bir gün “qəflət yuxusundan” oyanacağına çox ümidiidir:

*Orda, Savalanda bir igid yatır,
Hələ ki, uyuyur qılinci qında...
...Qıñından sıyrılar o qılinc haçan?..
...Bir Vətən ikiyə parçalanıbdır...
İkiyə bölünmiş qındı bu torpaq,
Araz qılincını sıyr qıñından...
...Ayırlan mahallar bir ola bəlkə* [64, s.12-13].

M.İsmayılin lirik qəhrəmanı giley-güzər, umu-küsü etmir, günahı bir növ özündə bilir və “Cənublar, Şimallar... Məqsədlər, amallar...”ın bir olması üçün çıkış yolunu “Arazi qıñından çəkib sıyrı”maqda” görür.

Şairin “Vətən” (“Vətən seçilməz”) şeirini isə bütövlükdə onun vətəndaşlıq lirikasına epiqraf götürmək olar:

*Dostu bu dünyada seçib taparlar,
Dost-düşmən seçilər, Vətən seçilməz.
...Vətənin yolunda candan keçərlər,
Keçilməz qaladır, Vətən keçilməz* [64, s.25].

M.Araz yaradıcılığında milli birlik məsələsi, əsas etibarilə, indiki müstəqil Azərbaycanı rayonlara, zonalara (əyalətlərə) bölənlərə qarşı lirik “mən”in poetik mübarizəsindən ibarətdir və onun şeirində bu “bölmənin” məmləkəti parçalamaq təhlükəsi yetərincə bariz görünür, eyni zamanda, şairin şeirlərində mərzə dənən bədnam Araz çayı yurdumuzu Cənuba, Şimala ayıran rəmzə çevrilmişdir. Həmin problem S.Tahir lirikasında ikiyə – Güney və Quzey Azərbaycanına ayrılmış Vətənin bütövlüyünə nail olmaq uğrunda lirik “mən”in poetik harayı olaraq ortaya çıxır, bununla bərabər, poetik mücadilə ana dilində ən yüksək kürsülərdən danışmaq hüququ əldə etmək naminə aparılır, — şair sözün geniş mənasında böyük bir xalqın öz dilinə sahib çıxməq arzusunu ürək dağlayan çıçırtıyla hayqırsa da, “dünyanın kar qulağı” onu eşitmək istəmir [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 40, s.377].

M.İsmayıł lirikasında da Təbrizlə Bakının qovuşması, həm də milli birliyin əsas istiqamətlərindəndir; onun poeziyasında başqa bir tendensiya da, xüsusən, qabarıq görünür; belə ki, yalnız yerlibazlığın, tayfabazlığın aradan qaldırılması milli birliyin etibarlılığı üçün kifayət deyildir, bu birliyin davamlı olması bütün türk dilli xalqların ortaq məxrəcə gəlməsindən, bir bayraq altında toplaşa bilməsindən asılıdır [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 40, s.377].

Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikası özlərindən sonra şeirin S.Rüstəmxanlı nəslini yetişdirdi. “Ömür kitabı”ndan “Xətai yurdu”na gələn S.Rüstəmxanlı kimi şairlərin yaradıcılığının kökündə də azərbaycançılıq və türkçülük ideologiyası dayanmışdır.

Həqiqət o deyil ki, isbata ehtiyacı olsun, həqiqət çox sadədir. Poetik həqiqət də eləcə. M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıł öz həqiqətlərini çox böyük ehtirasla sadə dildə şeirə çevirmişlər. Onlar bütün ömürləri boyu “*lap elə ümidin son nidasında... / lap elə ölümün astanasında*” [96, s.13] böyük bir müjdəyə – böyük milli birliyə, bölünmüş Güneyli, Quzeyli Azərbaycanının birliyinə təşnədirlər.

Sair S.Rüstəmxanlı “Bütöv Azərbaycan” müjdəsini ilk gözləyənlərdən biri, birincilərindən olan M.Arazın xalqımızın milli birliyinin daha da sarsılmaz olması üçün etdiyi poetik mücadiləni nəzərdə tutaraq yazır: “*Məmməd Araz üçün Azərbaycan dili taleyin əli ilə ölçülüb-biçilib. ...onun misralarından qopan işiq Xətai qılinci kimi göz qamasdırır. Araz haqqında çox yazılıb və yazılır. Lakin “Araz şairi” olmaq*

Məmmədə qismət olub. O bu adı çox ləyaqətlə daşıyır və Araz dərdinin şeirimizdə ən gözəl ifadəçilərindən biridir” [58, s.176].

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıл lirikasında, sadəcə, gözəl deyilmiş sözlər yox, ruhun poeziyası vardır. Şairlərimiz öz ideyalarının məftunudurlar. Bu lirikada pafos zahiri parıldından ibarət deyil, tərənnüm edilən ideyanın birdən-birə görünməyən daxili gücü vardır və bu güc ruhumuza toxraqlıq gətirir. Şair olmaq “özünü göstərmək” kimi xırda arzu, boş və mənasız xülya deyil, dibsiz həyatın reallıqlarına baş vurmaq, onun heç də həmişə günəşli olmayan ağlı-qaralı buludlarla dolu intəhasız səmasında qanad çalmaqdır. Elmdə bir kəşf də öz sahibinə şöhrət qazandırır. Ədəbi ad-san isə davamlı bədii kəşflər istəyir. Ruhun ehtiyacı kimi yazılmış və oxunan, təmiz dağ havası kimi ciyərimizə dolan şeirlər, həm də poetik yenilik müjdəcisiidir.

Çağdaş poeziyamızda vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsində və azərbaycançılıq məfkurəsinin formallaşmasında M. Araz, S.Tahir, M.İsmayıл poeziyasının müstəsna xidmətləri olmuşdur. Amma onların lirikasında eyni məzmun fərqli poetik üslubda ifadə edilir. Məsələn, M.Arazla S.Tahir yaradıcılığındakı azərbaycançılıq, M.İsmayıldə modifikasiya olunur, şəklini dəyişir. M.İsmayıл sələflərinə nisbətən ayrı xətt yeridir; bu xətt Tovuzdan başlayır (“*Anadolu yolunda / Yorulub yolda qalan / Quzum, doqquz oğuzum, / Tovuzum – Ana yurdum*”) [65, s.87], Turan marşrutu üzrə (“*Çağırar, çağırar məni də Baykal / Çağlayan qanımın qədim dənizi / ...Baba qədəminin həsrətiydimi – / Gördüm ayağımın altı göynəyir*” [65, s.282], “*Baban qurdu, anan qurd / ...Bəlkə də heç dədəmiz / Qorqud deyil, qor qurdu*” [65, s.284] davam edir.

Beləliklə, göründüyü kimi, azərbaycançılıq görkəmlı söz ustaları M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıл yaradıcılığının nüvəsini təşkil edir. Vətən müqəddəsliyi, xalq məhəbbəti onların bədii yaradıcılığının mayasında dayanır. Bu şairlərin poeziyası vətən qüdsiyyətini ifadə edir. Onların vətəndaşlıq lirikasında arxetipləşən nə varsa, yurd müqəddəsliyinə xidmət edir. Bu sənətkarların yaradıcılığında Azərbaycan milli mentaliteti öz poetik ifadəsini tapmışdır. M.Araz lirikasında azərbaycançılığın konkret xəritəsi var. Həmin xəritə müstəqil Azərbaycandan ibarətdir. Amma dünyaya “Azərbaycan dünyasından” baxan şairin bu dünyasında vətənin “o tayı”nın xüsusi yeri var və bu tendensiya şairin bütün yaradıcılığı boyu davam edir. Azərbaycançılıq –

yerliçilik, separatçılıq əleyhinə ideologiya şəklində meydana çıxır, milli məfkurə olaraq tərənnüm olunur və burada “Azərbaycan” məhfumu arxetipləşir. S.Tahirdə bu ideologiya ən çox “iki sahilin” birləşməsidir və onun yaradıcılığında da “Azərbaycan” arxetip olaraq “vətən”lə cütləşir. “Vətən” deyəndə Təbrizli, Bakılı Azərbaycan nəzərdə tutulur və S.Tahir üçün “o taylı, bu taylı” vətən, əslində, bütövdür. M.İsmayılin azərbaycançılığı – daha çox turançılıq, vətəndaşlıq lirikasının arxetipi olan “vətən”dir. Onun tərənnüm obyekti Balkanlardan Baykala, Yakutiyayadək (Saxayadək) bir ərazidir. Belə ki, əslində, şair romantiklərdən gələn xətti davam etdirir, bütövlükdə (istisnalar var: X.R.Ulutürk və başqaları.) 60-cılar nəсли isə, əsasən, vətən sərhədini indiki müstəqil Azərbaycanın coğrafi-siyasi xəritəsi ilə məhdudlaşdırırlar [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 41, s.135].

Azərbaycançılıq və milli birliyə çağırış hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasının əsas məzmununu təşkil edir. Onların əsas poetik fikirləri vətənlə başlayıb, vətənlə bitir. Bu lirika bir vətəndaşlıq himnidir. Bu şairlər üçün məbədgah – ana yurd, səcdəgah – doğma torpaqdır. Öz poeziyaları ilə milli ideallar, dövlətçilik və ərazi bütövlüyü uğrunda mücadilə edən bu görkəmli söz ustalarının vətəndaşlıq lirikasında Azərbaycan bütövdür, bölünməzdür. Onların yaradıcılığında Quzeyli – Güneyli Vətən bütün mənəvi böyüklüyü, qüdrətilə öz poetik əksini tapmışdır. Həqiqətən də, xalq çox şeyi itirə bilər, bütün mümkün faciələrə məruz qala bilər, amma o yenə ayaq üstə qalxmayı bacarar. Amma xalq öz ruhunu itirə, demək hər şeyini itirib və o bir də heç vaxt ayaq üstə dura bilməz. Bu baxımdan M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin vətəndaşlıq lirikası xalqın ruhunu oləziməyə qoymayan poetik örnəklərdir. Araşdırımlar zamanı görürürük ki, “Vətən yolunda birinci ölmək” düşüncəsinin aliliyini M.Arazla bərabər S.Tahirlə M.İsmayıldı öz vətəndaşlıq lirikasında önə çəkmişlər [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 41].

III FƏSİL

POEZİYADA VƏTƏN MÖVZUSUNUN YENİ POETİK XARAKTERİ VƏ BÜTÜV AZƏRBAYCAN İDEALI

3.1. Vətən mövzusuna yeni poetik baxış

Vətən mövzusu azadlıq kimi bədii yaradıcılığın əzəli mövzularındandır. Azərbaycan şeirində vətən deyəndə a) Quzey Azərbaycanı; b) Quzeyli, Güneyli Bütöv Azərbaycan; c) Böyük Turan; ç) bəzən də, Qafqaz düşünülmüşdür. Xaqanidən, Nəsimidən, Füzulidən və bəlkə də, daha əvvəldən başlamış bu müqəddəs mövzu vaxta, xalqın taleyində baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq ədəbiyyatımızda getdikcə yeni poetik xarakter almışdır.

Vətəndaşlıq lirikasında vətən romantiklərdən başlayaraq iki cür “sevilir”: a) tərənnüm edilərək; b) tənqid olunaraq. V.Osmanlı “Azərbaycan romantizmi” ikicildiliyinin 2-ci cildində A.Səhhəti, A.Şaiqi, C.Cabbarlinı vətəni daha çox tərənnüm, tərif edərək “sevənlər” qisminə, M.Ə.Sabiri, M.Hadini isə vətəni daha çox tənqid edərək “sevənlər” qisminə aid edir.

Vətən mövzusunun bu poetik ənənəsi Azərbaycan şeirində XX əsrin ikinci yarısında da davam etdirilərək, xüsusilə, M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıllı kimi şairlərin yaradıcılığında daha qabarık nəzərə çarpır. Kəmiyyətcə də, keyfiyyətcə də vətən mövzusunun mühüm yer tutduğu hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasında vətənin həm tərənnüm, həm tənqid olunaraq “sevilməsi” öz əksini tapır. Fikrimizi hər şairdən misal çəkməklə aydınlaşdırıraq; məsələn, M.Arazın “Azərbaycan – dünyam mənim” (tərənnüm) və “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi” (tənqid), S.Tahirin “Azərbaycan” (tərənnüm) və “Bir ovuc torpaq” (tənqid), M.İsmayıllıın “İlk beşik, ilk yuva” (tərənnüm), “Bu xalq çəpik çalmaq öyrənir hələ” (tənqid) kimi şeirləri onların vətəndaşlıq lirikasında hər iki cəhətin birləşdiyini göstərir və bu şairlərin vətən mövzusunda mətləb, əsasən, vətən və onun bütövlüyü, birliyi, azadlığı şəklində təzahür edir.

“Təəssüf ki, vətənin indiki halında “ciliyi-vətən”lər (“Döşündən əmmək üçün yox südün ki, əmsinlər, Çocuqların ölüyor, validəm, ciliyi-vətən” /M.Hadi/) daha da

çoxalmışlar“ [91, c.2. s.75] və M.Hadiyə xas “əksı-ənini-vətən” poetik estafeti qismən M.İsmayıł lirikasına ötürülmüşdür.

Ali fikirlər daşıyıcısı olan “Vətəni sevmək imandandır”, “Qürbətdə xan olunca, vətənində dilən gəz”, “Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı” və başqa bu kimi el deyimlərinin, atalar sözlərinin, bayatıların mahiyyəti, ifadə etdiyi məna və məzmun vətəndaş şairlərin lirikasının mayasındadır. Bu təmayül yeni nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində, vətən övladının öz yaşadığı torpağa bağlanmasında mühüm rol oynayır. “*Vətəndaşlıq lirikası oxucusunu durduğu torpaq üstə ayağını bərk basmağa çağırır; vətən geniş və hüdudsuzdur, onun gözəllikləri şairin lirik xəyalları kimi intəhasızdır*” [37, s.63].

Həqiqi vətənsevərlik, yaxud vətənpərvərlik, aydınındır ki, vətənə təmənnasız sevgi üzərində qurulub və öz şəxsi mənafeyini, maraqlarını, doğma yurd uğrunda qurban verməyə əsaslanır. Bu emosional bağlılıq, həm də vətəndaşı olduğun ölkənin, övladı olduğun xalqın etnik, mədəni, siyasi, tarixi xüsusiyyətlərinə söykənən milli qürürlük kimi başa düşülür. Vətənsevərlik, həm də vətənin, xalqın marağını qorumaq deməkdir.

Sokrata görə, vətənsevərlik döyüşdə qəhrəmanlıq göstərməklə bitmir. İnsanın öz vəzifəsini vicdanla yerinə yetirməsi də vətənsevərlikdir. Bu fikir bütün peşələrə aiddir.

Bir xalqın vətənsevərliyi onun bölünməzliyinin, bütövlüyünün özülüdür. Hər hansı bir xalqda vətənsevərlik şüurunun yüksək olması onu başqa xalqların qəbul etməsi, tanımıması və hörmətlə qarşılamasına səbəb olur. Vətənsevərlik şüuru yüksək olan xalq suveren dövlətə, azad ölkəyə malik olur. Vətənsevərlik müxtəlif səviyyələrdə, forma və şəkillərdə üzə çıxa bilər, amma bunların hamısı mahiyyətcə eyni məna və məzmunə malikdirlər.

“*Vətəndən məhrum olmaq yetimliyin başqa bir formasıdır. Dövlət vətəni təcəssüm etdirəndə vətəndaşla vətən arasında əks əlaqə münasibəti yaranır ki, bu da övlad-valideyn münasibətini xatırladır. Vətən sevgisi üçün hansı ölkədə doğulmaq yox, hansı ölkənin doğma olması əsasdır. Vətən sevgisi fərdi sevgidən ilahi sevgiyə yüksəliş yolunda bir məqam kimi ortaya çıxır və dünya tarixində ən böyük hünər və*

qəhrəmanlıqlar vətən naminə edilib [3, s.296]” – deyən Əbu Turxana yalnız haqq qazandırmaq olar.

V.Əyyub göstərir ki, vətəndaşlıq lirikasında əsas aparıcı motivlərdən biri vətənpərvərlikdir. O, “*vətəndaşlıq ideallarının qüvvətli olması*”nın [33, s.47] “*Azərbaycan romantik lirikasının vətəndaşlıq səviyyəsini şərtləndirdiyini*” [33, s.47] yazır.

İctimai hadisələri mədh və zamanın ruhunu təhrif edən, müəyyən mənada həm siyasətçi, həm filosof, həm də tarixçi, bir sözlə, tam hazırlıqlı xadim kimi yetkinləşməyən, özü də, belə bir xadim olduğunu şeirlərində əks etdirməyən şairlərin şeirləri “*surroqat ([latinca-nəyisə qismən əvəz edə bilən geydirmə məhsul)*” [143] patriotizmdən, yəni saxta vətənpərvərlikdən başqa bir şey deyil.

“*Bəzi şairlər çox sadə həqiqətləri özü də ağla gələn ilk variantda qələmə alırlar. Belə şeirlərdəki ideya və obrazların heç biri məhz varlığa fərdi münasibətin təzahürü kimi yaranan poetik kəşf səviyyəsinə qalxmır. Belə şeirlərdə bizi zənginləşdirən, nəyi isə axıra qədər görmədiyimizi və duymadığımızı bizə etiraf etdirən, oxucu fikrinin də ucuşu üçün qanada çevrilən fərdi təzə görüm və baxım bucağı olmur* [70, s.83 – 84]. Belə olduqda “*Poeziya bizə eyni qafiyə və rədiflərdən höriülən “əklillər” təqdim etməyə başlamışdır*” [70, s.84].

Tənqidçi A.Məmmədov da “Zamanla səsləşən şeirlər sorağında” məqaləsində “*yaşa*”, “*alqış*”, “*gözəlsən*”, “*sevirəm*”, “*sənsiz neynərəm*”, “*mərd atalar*”, “*igid oğullar*”, “*viüqar*”, “*şan-şöhrət*”, “*şərəf*”, “*günəşli diyar*” “*vətən eşqi*”, “*odlar diyarı*” [83, s.13], “*Günəş kimi şölə vurmaq*”, “*Günəş, Ay kimi şəfəq saçmaq*”, “*Günəşə, Aya ucalmaq*” [141] və s. bu sayaq deklorativ, konkret məzmunu olmayan söz və ifadələrdən, təmtəraqlı ibarələrdən bəhrələnən müəlliflərə qarşı bizi “*gözlənilməz assosiasiyanlarla, sözlərin təkrarolunmaz ifadə paralellikləri ilə*” [83, s.26] rastlaşdırıran Məmməd Araz, Hüseyin Arif, Cabir Novruz, Musa Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı, Vaqif Bayatlı Odər kimi şairləri qoyurdu.

XX əsrin ikinci yarısında çağdaş Azərbaycan poeziyasında “*Axı dünya fırlanır*” (B.Vahabzadə,), “*Söylə, yadındamı?*” (H.Arif), “*İllər və sahillər*” (N.Xəzri), “*Mən səni görmüşəm*” (S. Tahir), “*Ömür karvanı*”, “*Qanadlı qayalar*”, “*Atamın*

kitabı” (M. Araz), “İnsan himnləri” (C.Novruz), “Addımlar, addımlar” (M. Günər), “Günlərin bir günü” (F.Qoca), “Yaxşı ki, sən varsan” (M.Yaqub), “Axşamlar, səhərlər” (M.İsmayıł), “Od heykəli” (Ə.Salahzadə), “Uzaq yaşıl ada” (V.Səmədoğlu), “Nəfəs” (R. Rövşən), “Xəbər gözləyirəm” (S.Rüstəmxanlı), “Gümüş yuxular” (N.Kəsəmənli), “Ağ saçların işığı” (E.Baxış) və i.a. bu kimi şeir kitablarında vətən mövzusu yeni poetik xarakteri ilə üzə çıxdı. Belə ki, M. Yaqubun “Ölsəm də qoynunda qoy ölüm ki, mən, Cüriyüm bir ovuc torpağın artsın!” [122, s.3], yaxud M.Arazın “Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, Mamır olub, qayasında bitərdim” [13, s.280] misraları əsl vətəndaşlıq lirikası yaradan bütün şairlərin yaradıcılığı üçün leytmotiv oldu.

XX əsrin ikinci yarısında vətən mövzusunun fəlsəfəsini əsas etibarilə aşağıdakı sosial-mənəvi istiqamətlər təşkil edirdi: a) ana torpağın gözəlliklərinin, doğma yurdun, tarixi keçmişinin, bu gününün tərənnümü ilə bərabər cəmiyyəti narahat edən problemlərin əks etdirilməsi; b) millətin qan yaddasını oyatmaq, onu özünə qaytarmaq, kimliyini göstərməklə milli özünüdərk duyğularının gücləndirilməsi; c) eyni soykökə malik olan ikiyə bölünmüş bir xalqın ilkin olaraq mənəvi birliyinə nail olmaq və tarixin ədalətsizliyinə qarşı mübarizənin genişləndirilməsi; ç) xalqın qəlbindəki azadlıq, özgürlük hissələrini qanadlandıraraq, onun müstəqilliyinə nail olunması.

60-cı illərdə ədəbiyyata gələn nəsillərin yaradıcılığı poeziyamızın yeni keyfiyyət kəsb etməsində, fərqli ictimai məzmun daşıyaraq yeniləşməsində mühüm rol oynadı. Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Qoca, Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Musa Yaqub, sonra Vaqif Səmədoğlu, Məmməd İsmayıł, Ələkbər Salahzadə, daha sonralar Sabir Rüstəmxanlı, Ramiz Rövşən və nəhayət Vaqif Bayatlı Odər şeirlərində vətəndaşlıq keyfiyyətləri özünü qabarık şəkildə göstərməyə başladı, ictimai həyatın motivasiyası, bədii ifadəsi ilə bərabər, onların yaradıcılığında sosial şür elementlərinin əksi nəzəri cəlb etməkdə idi.

B.Vahabzadənin “Ey ana təbiət, de neyçin, niyə, / Gülin budığında tikan bitirdin? / Bulağın gözünü qotur keçiyə, / Bulanıq suyunu ceyrana verdin?” [117, c.1. s.70] misralarının sosial kontenti yaxın ünvani hədəfə almış olsa da, əslində, fəlsəfi

ümumiləşdirməyə malik bu obrazlı misralar mahiyyətcə daha qlobal xarakter daşıyır. Bu poetik-fəlsəfi qənaəti müəllifə onun mühitinin diktə etnəsinə baxmayaraq, şeirin daşıdığı fikir yükü olduqca böyük miqyası əhatə edir.

X.Rza Ulutürkün “*Davam edir 37, / Daha kəskin, daha ciddi*” [115, s.25] poetik qənaəti hansı kontekstdə deyilməsindən asılı olmayaraq məkan və zamana sığdır, milli olduğu qədər də bəşəri məna kəsb edir. F. Qocanın “*Biri qaçaq olub-mərd olub / Biri qaçaq olub-mərd olub. / Bəs bu naməndlər haradandır? Bax bu mənə dərd olub!*” [77, c.1. s.155] poetik ağrısı ictimai düşüncəni “sapı özümüzdən olan baltalar”a yönəldir. Əli Kərimin Babəkin dili ilə dediyi “*Orda mənsiz qılinc çalan / qollarımla bir vuruşun* ” [67, c.1. s.26] nidasında da vətəndaşlıq motivləri aydın görünür.

XX yüzilliyin ikinci yarısında Stalin epoxasından sonrakı ictimai-siyasi ab-hava, bütövlükdə böyük imperiyaya məxsus cəmiyyətdə gedən yumşalma prosesləri Azərbaycan ədəbi mühitində də dirçəlişə səbəb oldu. Üstəlik, 1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanda yaranmış Milli hökumət qan içində boğulandan sonra Quzey Azərbaycan güneyli fədai şairlərə də qucaq açmışdı. Süleyman Rüstəmin sevgi, həsrət dolu “Təbrizim”, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarin “Heydərbabaya salam” kimi əsərləri yarandı və hər iki poetik nümunə “o taylı, bu taylı” Azərbaycan xalqının vətəndaşlıq duyğularının formallaşmasında önəmli rola sahib oldu.

Ədəbiyyatşunas alımlərdən Q.Xəlilov, Y.Qarayev, F.Hüseynov, B.Nəbiyev, T.Hacıyev, İ.Həbibbəyli, İ.Əbilov, Ə.Xəlilov, V.Yusifli, V.Əyyub, Ə.Hüseyni, V.Arzumanlı, G.Pənah, C.Yusifli, V.Həbiboğlu, N.Qəhrəmanlı, Q.Kazımov, R.Məmmədli, A.Rüstəmova, Ə.Əsgərli, N.Rizvan, E.Quliyev, H.Həmidov və başqaları tərəfindən XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şeiri, o cümlədən, Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsləmov yaradıcılığı vətəndaşlıq lirikası baxımından işıqlandırılsa da, bu lirikanın poetik-fəlsəfi aspektləri, fəlsəfəsindəki sosial kontent əhatəli və tam şəkildə öyrənilməmişdir. Halbuki, millətin milli təfəkkürünün yetkinləşməsində əhəmiyyətli dərəcədə rolü olan bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasına gətirdikləri yeni ab-hava Azərbaycan xalqının sosial şüurunun yetişməsində oynadıqları rol yetərincə analiz edilməyə layiqdir.

Buna görə də, poeziyasında mövzu və problematika bolluğu, obraz zənginliyi və kamilliyi, üslub təzəliyi və fərqliliyi aşkar görünən hər üç şairin yaradıcılığına daha bir cəhətdən yeni baxış təqdim edilməsi zəruriyyəti doğur.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıл poeziyasının Azərbaycanda ictimai şüurun formallaşmasına göstərdikləri əhəmiyyətli təsir problematika olaraq daha ətraflı tədqiqini gözləyir. S.Tahir və M.İsmayıл yaradıcılıqları istər kəmiyyət, istərsə keyfiyyət baxımından lazıminca araşdırılmamışdır.

M.Araz barəsində tədqiqat işləri kəmiyyət baxımından nisbətən çoxluq təşkil etsə də, keyfiyyət cəhətdən bunu şair haqqında yazılınların hamısına aid etmək olmaz. Bəzən iş o dərəcəyə çatır ki, bəzi “elmi” məqalələrdə şairə aid olmayan şeirləri də onun adına yazır və “təhlil” edirlər. Məsələn, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülsən İmanova “Məmməd Araz poeziyasının ideya-bədii xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində:

“*Vətən mənim bu günüm ,*
 Sabahki toy düyüniüm
 Haqqım var ki, öyünüm
 Azərbaycan deyəndə..!” [61, s.368]

bəndini sitat gətirir, sonra da yazır: “*Bəli , böyük şair, yurdum, elim var olduqca, Azərbaycan durduqca , öyünməyə haqqın var !*” [61, s.368] (Sitati, durğu işaretlərinin yazılışını məqalədə olduğu kimi saxlamışam – Q.Ə). Halbuki, dillər əzbəri olan bu misraların şair Tofiq Bayramın məşhur “Azərbaycan deyəndə” şeirində olduğunu ədəbiyyat həvəskarları bilməmiş deyil.

Dissertasiyada M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıл yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası a) yurd (vətən); b) azərbaycançılıq və milli birlilik; c) bütöv Azərbaycan idealı istiqamətlərində fəlsəfi-poetik aspektlərdən işıqlandırılır. Onların yaradıcılığında Vətən hansı isə konkret bir məkan mənasını verən, müəyyən bir yerə işaret edən, ərazini göstərən, şairin məkana və zamana münasibətini tamamlamağa xidmət edən adı bir ifadə, sadə bir anlayış deyildir. Burada “Vətən” sözü obrazlı ifadədən xüsusi fenomenə çevrilir və vətəndaşlıq lirikasının tərənnümündə həqiqət axtarışlarına və həyatın mənasına yönəlir.

“Yüz bülbül səsi də mənə versələr,

Elsiz bir nəgməmi deyə bilmərəm,” [9, s.121]

– yazan Məmməd Arazın poetik lirikası bütövlükdə “Vətən” mövzusunun özündə birləşdirən Yurd fenomeninin təsiri altındadır. Vətəndaşlıq lirikası Məmməd Arazın nəinki yaradıcılığını, hətta şair və vətəndaş tək kimliyini yeni məzmunda formalaşdırır. O, öz vətəninin ecazkar təbiətini təsvir edən, vətənin gözəlliklərindən ilham alan nəğməkar bir şairdən tədricən vətəndaş şairə çevrilir. M.Arazın yaradıcılığında Vətən bir məmləkət olmaqdan daha çox, şairin həqiqət ölçüsüdür. Şair vətəndaşlıq lirikasında sanki ana vətənin bir parçası olur.

Həmçinin, S.Tahir və M.İsmayılin əsərlərində Vətən prioritet bir mövzudur. Bu sənətkarların şeirlərində yaşadığı dövrün hadisələrinə vətəndaş – şair münasibətinin qabarıq müşahidə edilməsi maraqlıdır. Hətta təbiət mənzərələri bəhs olunan şairlərin yaradıcılığında, sadəcə, təsvir və tərənnüm materialı kimi yox, vətəndaşlıq məsuliyyətini əks etdirmə vasitəsi kimi izlənir. 60-90-ci illərin həyat gerçekliklərini orijinal bədii mətnlərə çevirən hər üç şairin “altmışincilər” nəсли içərisində əhəmiyyətli mövqeyi çoxşaxəlidir.

Milli dəyərlərdən kənardı qalan şair vətəndaş ola bilmədiyi kimi, onun yaratdığı poeziya nümunəsi də vətəndaşlıq lirikasının daşıyıcısı ola bilməz.

Hər bir vətəndaş hansı peşə sahibi olmasından asılı olmayaraq, hər şeydən əvvəl bir şəxsiyyətdir. Bu şəxsiyyətin arzu və istəkləri, ideya və mübarizə əzmi, sevgisi və nifrəti onun milli kimliyindən sonra motiv qazanır. Bədii fikrin bütün çalarlarında ümumbəşərilik milli kimliklə paraleldir.

Lirik bir düşüncə nə qədər sentimental məzmun daşısa da, bütün yollar nə qədər Romaya aparsa da, təfəkkür tərzləri həmişə və hər yerdə poetik fikri tamamlayan, onun amalında təzahür edən xəlqi məzmundan çıxış edir.

M.Arazın xalq poeziyası ilə bağlılığı xüsusi vurgulanır: “*Xalq dilinin, həyatının sadə təravəti M.Araz poeziyasında dünyanın Şərq və Qərb poeziyasına tanışlığından sonra belə, yenə bütün münasibətlərin fövqündə xalq poeziyasına qayıdışın üzərində dayanır*” [51, s.10].

Əvvəlcə lirikasında daha çox “xalq” lekseminin arxetipləşdiyi S.Tahir yaradıcılığında bu mövzunun necə mühüm əhəmiyyətə malik olduğuna diqqət edək. Baxmayaraq ki, S.Tahirin “Vətən”, “Danışır Vətən”, “Savalan”, “Ərdəbil”, “Ərk qalası”, “Urmıyə gölü” və başqa bu kimi şerlərində tərənnüm, təsvir, ya da poetik müraciət obyekti olaraq bilavasitə vətən və vətənin bir parçası götürülmüşdür. Bununla belə, S.Tahirin “Xalq” şeiri şairin bütün yaradıcılığı üçün leytmotiv sayıla bilər.

*Həm xalq adından danışın, ancaq
Xalqın inamına inamı varsa.
Dünyada ən güclü adam olacaq
Kim onu özünə inandırarsa [112, s.33].*

Bütövlükdə şeirin ideyası oxucunu düşündürür, şairin diktə etdiyi fikrin özü gücə, enerjiyə çevrilir. İnanırsan ki, həqiqətən də, xalqına güvənən və xalqın güvəndiyi insan güclüdür.

Şeirin sonrakı bəndləri bu leksemin semantikasını daha da dərindən açır, mahiyyətini ortaya qoyur, eyni zamanda, bütün bunlar poetik dillə olduğundan xalq obrazı çevrilir. Şair öz müşahidələrində səmimi təsir bağışlayır. Şairin təbirincə desək, xalqı soyub-talayanlar, pis günündə köməyə xalqı çağırır. Çətinə düşəndə hamı boğazacan bu “səngər xalq”的 içində gizlənir, amma elə həmin adamlar da vəzifə alanda, onu ucaldan xalqa yuxarıdan aşağı baxır, hətta ona minnət vurmaqdan, qəzəblənməkdən çəkinmirlər:

*Xalq ümid deməkdir, gələcək demək,
Ümidsiz nə varsa, ondan uzaqdır.
Dünyada hər bir şey ölüb gedəcək
Heç zaman ölməyən dünyada xalqdır [112, s.33].*

S.Tahir “arzusu, ümidi, düşüncəsi, hətta piçiltisi, zənni belə haqq” olan xalqın böyüklüğünün ölçüyə gəlmədiyini, xalqın dünyada ən böyük dahi olduğunu dilə gətirir, poetik bir məntiqlə:

“Çünki nə yaratsa, o da xalq olur” [112, s.33]

– deyə xalqın özündən böyüyünü yarada bilmədiyini söyləyir. Ancaq nadan münasibət şairi üzür, bir çoxlarının xalqa yuxarıdan aşağı baxması, “çiyindən aşağı duran kiçik adamları xalq bilməsi” onu incidir. Şairin düşüncəsinə görə, əslində, “xalq” deyəndə insan aşağı yox, yuxarı baxmalıdır:

Xalqı görmək üçün xalqdan uca yox,

Sən xalqdan aşağı durasan gərək [112, s.34].

Yuxarıdakı abzaslarda deyildiyi kimi, əgər xalq mövzusuna S.Tahirin bir neçə şeiri həsr olunubsa, başqa sözlə, ayrı-ayrı şeirlərdə bu mövzu bütöv, külçə şəklindədir. Məmməd Arazda xalq, millət anlayışı modifikasiya edilir, formaca çoxşəkillidir, şeirləri boyunca səpələnmişdir. Belə ki, əslində, M.Arazın “Nobel mükafatı”, “Professor Gülə məktub”, “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Azərbaycan – dünyam mənim” kimi neçə-neçə şeirində əsas obraz xalqdır. M.Araz poeziyasında S.Tahir yaradıcılığında olduğu kimi lirik “mən” xalqla müqabil tərəf olaraq bilavasitə həsb-halda deyil. Burada xalq “poetik səhnədə” üzdə yox, pərdə arxasındadır [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 37, s.64]. Oxucuya görünmür və sanki əsas rolda deyil, amma bunsuz da “poetik tamaşa” heç cür baş tutmazdı .

M.Araz yaradıcılığında ən yaxşı nümunələrdən sayılan “Oxuyan Təbriz” şeirində Təbriz Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının simvolu olaraq mənalandırılmışdır.

...Gərək dil susanda əllər danışa,

Əllər bağlananda dillər danışa,

Elə danışalar ellər danışa...

Dəli gülüşlərim ağlar başımda,

Təbriz oxuyurdu dağlar başında [13, s.269].

Dəli gülüşlərlə oxuyub – ağlayan (“Ağlar – güləyən” təxəllüsü ilə yanan M.Ə.Sabiri yada salaql!) Təbriz – “qayalarda bitən bir çiçək... çiçəklərin içində qaya” olan ikiyə bölünərək, bir-birindən ayrı düşmüş Azərbaycan xalqını təmsil edir.

Əgər M.Arazın “*Kimin alın təri, ürək qanını / Mükafat verirsən kimin adından*” [6, s.40] poetik etirazını gördüyümüz “Nobel mükafatı” şeirində

Azərbaycan haqqı tapdanan xalq obrazındadırsa, şairin “*Sağib, sorub, / Sonra yorub / qısır inək kimi, / Biz onu satmaq istəyirik, / Ölü dənizlər muzeyinə / atmaq istəyirik*” [10, c.1. s.268] poetik harayı ilə sərgilənən “Professor Güle məktub” şeirində xalq özü bir növ ittiham obyektiñə çevrilir.

M.Araz şeirində “*Qorxuram haqq bizə arxa çevirə; / ...Xalq öz qəzəbini xalqa çevirə... / Seçək “biz” olandan “biz” olmayanı... / Bir süfrə başında iki sözümüz / Bir ola bilmirsə, ta nəyik belə?.. / Biz niyə bu günə düşdük, ay dədə?!*” [12, c.3. s.276] və “*Qorxuram ki, sına millət, ağlama*” [12, c.3. s.256] qorxusu, “*Bu millətə nə verdik ki?*” [13, s.590] sualı, nəhayət, “*Səninləyəm, yatmış vulkan, səninləyəm*” [12, c.3. s.261] kimi poetik “silkələmə”si ilə xalq özü, nəhayət, “*Töküb namusunu it qabağına / Düşmən qabağından qaçan “kişilər”*” [12, c.3. s.298] poetik “silləsi” ilə xalqın bir parçası olan “Düşmən qabağından qaçan “kişilər”” məhsər ayağına çəkilir. “Vətən, mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Əsgər oğlu”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi”, “Babək qlince”, “Qoruyun dünyani” kimi şeirlərdə müəllif sətiraltı olsa da, xalqa üz tutur, bu şeirlərin qəhrəmanı, əslində, xalqdır:

*Azərbaycan – mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
«Azərbaycan» deyiləndə ayağa dur ki,
Füzulinin ürəyinə toxuna bilər,
...Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər* [7, s.37].

“*Mən oddan törəmiş nar dənəsiyəm*” [64, s.317] – deyən M.İsmayıllı lirikasında da “xalq” məhfumu M.Araz şeirində olduğu kimi əksər halda vətən “pərdəsi”nin arxasından boylanır:

*Mənim pisliyim də, yaxşılığım da,
Sənin ayağına yazılır, Vətən* [65, s.317].

Bu misralar lirik “mən”in vətəni ilə bərabər xalqına da aiddir.

Burada ədəbiyyatşunas V.Əyyubun M.İsmayıllı barəsində yazdığı “Yoxluqdan Varlığa səfər” adlı məqaləsinə müraciət etmək istərdik: “*A.Blok deyirdi ki, pis adam yaxşı şair ola bilməz. Dəfələrlə şahidi olmuşuq: şair yüksək vətəndaşlıq qayəsindən*

uzaqdırsa, sosial-mənəvi ağrırlara yaddırsa, insani dəyərlərə sadıq deyilsə, heç bir oynaq qafiyə, dəbdəbəli obrazlar, vətənsevərlik, insansevərlik haqqında bəlagətli cümlələri onun mənəvi kasadlılığını pərdələyə, oxucunu səmimiyyətinə inandırıa bilmir. M. İsmayııl yaxşı insan olduğu qədər yaxşı şairdir. Onu şəxsiyyət kimi güclü, vətəndaş kimi qeyrətli, şair kimi istedadlı edən amillər yaradıcılığında bədii əksini tapıb” [36, s.13.].

*“Gözümü açanda gördüm Arazam,
Yarım bu taydadır, yarım o tayda* [65, s.332]

təsirli misraları ilə M.İsmayııl Güneyli, Quzeyli vətəninin qəmgin portretini yaradır, eyni zamanda mənsub olduğu xalqın obrazını vermək istəyir; yarısı “bu tayda”, yarısı “o tayda” əsrlərin ayrılıq əzabını yaşamaqda olan “*Bir ömrü beş yerə bölinən Vətən*” [65, s.332] şairin xalqıdır və o da eyzən “*Birlik arzusuya oyanar hər gün*” [65, s.332].

Göründüyü kimi, hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasında “vətən” və “xalq” məhfumları bu və ya digər şəkildə biri-biri ilə çülgaşmış, qaynayıb-qarışmışlar,— başqa sözlə, bir qədər obrazlı desək, tərəzinin eyni gözünün pərsəngidirlər.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıılın lirikası həm forma, həm məzmun cəhətdən xalq yaradıcılığından gəlmə elementlərlə zəngindir. Folkloran, şifahi xalq ədəbiyyatından – qəhrəmanlıq dastanları və qəhrəmanlıq nağıllarından, bayatılar və əmək nəğmələrindən, daha çox aşiq ədəbiyyatına xas qosma və gərayılardan gələn poetik ştrixlər hər üç söz ustanının ədəbi irsində üstünlük təşkil edir. Şifahi xalq ədəbiyyatından ən çox qaynaqlanan da bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasına aid şeirləridir. Onlar xalq yaradıcılığından özünəməxsus şəkildə bəhrələnmişlər. Ancaq onların vətəndaşlıq lirikasında oxşar və fərqli cəhətlər də mövcuddur. Belə ki, bu tip poetik nümunələr sözügedən şairlərin ən yaxşı şeirləri sırasında olmaqla onların yaradıcılığında həm forma, həm məzmun cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

M.Arazın “Məmməd Aslana” adlı məşhur şeiri aşiq poeziyasının bir növü olan qosma janrında yazılmışdır:

...Bəxtimə bir yazı qurumu dəydi,

*Taxtıma iki əl qırımı dəydi,
Gözümə bir Araz şırımı dəydi,
Yüz Araz töküldü gözümdən mənim* [11, c.2. s.260].

“Yazı kurumu” deyərkən Gülüstan, Türkmençay müqavilələrini nəzərdə tutan şair “Taxtıma iki əl qırımı dəydi” ifadəsində İran və Rusyanın Azərbaycanı Araz çayı sərhəd olmaqla öz aralarında bölməsini ürək ağrısı ilə oxucusuna çatdırırdı. Şairin “*Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, / Mamır olub qayasında bitərdim*” [5, s.46] misraları ilə məşhur olan şerində ənənəvi qoşma janının qaydaları ilk bənddə pozulmuş olsa da, əslində, forma etibarilə bu şerin də mayasında “qoşma”nın dayandığı aşkardır.

M.Arazın şifahi xalq yaradıcılığına, folklor'a bağlılığı təkcə onun vətəndaşlıq lirikasında özünü göstərmir. Bu bağlılıq bütövlükdə M.Araz yaradıcılığına xas olan bir hadisədir. Belə ki, şairin qoşma və gəraylı formasında yazılmış “*O qızı görəndə bulaq başında, / Qəlbimdə kükrəyən bulağı gördüm*” [9, s.112]; “*Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim, Duman, salamat qal, dağ, salamat qal*” [13, s.84]; “*Səndən mənə bir ömürlük xatırə, / Məndən sənə nə qalacaq, nə bilim*” [13, s.256]; “*Ana yurdum hər daşına üz qoyum, / Hər dərəndə çaldığım saz yaşayır*” [13, s.287]; “*Nə erkən sənə dən düşdü, / Ağarma saçım, ağarma!*” [13, s.27] misraları ilə başlayan “Bulaq başında”, “Əlvida, dağlar”, “Nə bilim”, “Ana yurdum...”, “Ağarma saçım, ağarma!” və başqa bu kimi neçə-neçə şeiri ruh, dil etibarı ilə olduqca xəlqi və ürəyə yatımlıdırlar, bir xalq mahnısı kimi bu gün də aşiq və xanəndələrimiz tərəfindən oxunmaqdadır.

Ədəbiyyatşunas Cəlal Abdullayev də Məmməd Arazın vətəndaşlıq lirikasında məhz xalq və aşiq yaradıcılığının janlarından sayılan bayati, gəraylı, qoşma formalarında yazılmış çoxlu nümunələr olduğunu nəzərdə tutaraq yazmışdır: “*M.Araz poeziyasını illər keçdikcə xalq şeir nümunələri kimi durula-durula, cilalana-cilalana özünün müasir və aktual ruhu, məzmunu və xəlqi mahiyyəti ilə gələcəkdə yaşamağa qadir ola biləcək poetik bir istiqamət kimi qiymətləndirmək mümkündür*” [1, s.225].

“Mən vətən deyirəm, gözlərim dolur, / Məgər sən göz yaşı olmusan, vətən?!” [16, c.1. s.231]; *Azadlıq çağırdım hər addimbaşı, / Bu yolda durmuşam dünyaya qarşı, / Azadlıq eşqimlə daim yanaşı / Beş qulac sabunlu kəndir görmüşəm* [16, c.1. s.441] – deyən vətən həsrətli şair Söhrab Tahirin vətəndaşlıq lirikasını əhatə edən şeirlərinin böyük bir qismi qoşma şəklindədir (“Düşdü”, “Oyandı”, “Mənim”, “Görmüşəm”, “Oldu” və i.a.).

“Savalan” poetik nümunəsi xalq şeiri üslubunda yazılmış mətnlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Şair həsrət qaldığı doğma vətəninin simvolu tək tərənnüm etdiyi, – qayasından salxım – şüşə buz kimi sallanmaq və quzu olub daşlarını duz kimi yalamaq istədiyi, zehli, düyüñ, kəmər, cil qayalı, “*bal pətəyi siz taya, şəlaləsi biz taya*” [16, c.1. s.293] olan Savalan dağına üz tutur və “*Nə olacaq, görən bizim / Bu dağların axırı, / Dağlar var ki, bir ağrıdan / Dünya boyu bağırır*” [16, c.1. s.294] – deyərək “...*dünya dağlarının ən gözəli, ağırı.., aqsaqqalı, fağırı*” [16, c.1. s.294] bildiyi, əlinin çatmadığı ulu dağa o taydakı xalqından muğayat olmağı tapsırır. Belə bir formanın (gəraylı ilə bayatı sintezinin) şeirə gətirdiyi gözəllik isə obrazlılıqla birləşib göz oxşayır:

*Duman olsam, qarış-qarış
Biçilərəm boyuna.
...Günəş olsam, çevrilərəm
Sənin çıçək toyuna,
...Savalanım, Savalan* [16, c.1. s.294].

Keçmişə müraciət, folklor meyil yaxın sələflərinə rəğmən M. İsmayılin vətəndaşlıq lirikasında daha qabarıldır. “Koroğlu nərə çəkir” (“Xəzri gilavar arası” şeiri), “Bu sənin ömrünün Koroğlu dövrü” (“Bir də keçməyəcək ələ bu anlar” şeiri) kimi ifadələr M. İsmayılda çoxdur. Şairin “Babaların əmək nəğmələri” silsiləsindən olan şeirləri bu mənada diqqəti çəkir. “İşlə, kotanım, işlə”, “Xırman aç, vəli sazla”, “Dən gətir hey, dən gətir”, “Ah, bu saralan zəmilər” və b. belə şeirlərdəndir.

“İşlə, kotanım, işlə” şeirində qədim əmək nəğmələrindəki xəlqiliyi və axıçılığı görürük:

Dədə Qorqud saz tutar,

İşlə, kotanım, işlə!
El-oba avaz tutar,
İşlə, kotanım, işlə! [65, s.340].

Koroğlu nərəli yurdunu öyən şair Vətənin Kür çayını onun Misri qılınıcı kimi mənalandırır. Amma yolumuzda keçəl Həmzələrlə mübarizənin də qaçılmaz olduğunu göstərir:

...Qırat da bir atiydi,
...Yolların qanadıydı.
...Hələ keçilməz bərə,
Hələ keçəl Həmzə var [65, s.351].

Oxşamalar, – “*Dağda darilar, Sünbül sarilar, Qoca qarilar Bu balama qurban*” [137], – formasından M.İsmayıł özünəməxsus şəkildə bəhrələnir:

Koroğlu burda
Nərə çəkibdir,
Misri qılinci
Kürə çəkibdir [65, s.350].

Filosof, şair, tərcüməçi A.Aslanov Aristotelin (e.ə.384 – 322) “Poetika” (“Poeziya sənəti haqqında”) kitabına yazdığı ön sözdə yaradıcı şəxsiyyətin kimliyinin, onun vətəndaş mövqeyinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə çarpdırmaq üçün böyük yunan filosofunun “Etika” əsərinə müraciət edərək bildirir: ““*Nikomax etikası*”nda Aristotel bədii yaradıcılığın mənşə və inkişafı məsələsindən bəhs edərək yazırkı ki, yaradıcılığın prinsipi yaradılan predmetdə deyildir, yaradıcı şəxsiyyətdədir, çünki sənət nəyin mövcud olması və ya zərurət əsasında yaranmasına, həmçinin təbiətən nəyin mövcud olduğuna toxunmır” [15, s.9]. Göründüyü kimi, qədim yunan filosofu yaradıcılığın əsas prinsipini yaradıcı şəxsiyyətdə görür. Bu mənada tədqiq obyektimiz olan şairlərin yaradıcı şəxsiyyət olaraq nə cür formalasdıqlarını nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

M.Araz ömrünün əhəmiyyətli hissəsini “Azərbaycan təbiəti” jurnalında işləmişdir. Doğma vətənin təbiətini mühafizə etmək üçün onun çoxlu sayıda

publisistik yazılarla necə haray qaldırdığı, həyəcan təbili çaldığı yalnız yazdığı məqalələrində deyil, həm də təbiətlə bağlı müxtəlif şeirlərində də aşkar görünürdü. Bu amil şairin şeir yaradıcılığında təbiət mövzusunun geniş yer tutmasına əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir. Təbiətin tarazlığının pozulmasına qarşı yazdıqları, eləcə də şeirlərində qopardığı ekoloji haray bu təsirin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

M.Arazın (“Qarabağın bahar bəxti”, “Təbiətin səsi eşidilirmi?”, “Nə itiririk, nə aparırıq”, “Təbiətin intiqamı yaman olur” və s.) jurnalda dərc edilən onlarca məqaləsi ilə birgə onun kitablarında çap olunmuş neçə-neçə şeiri də (“Muğanın şikayəti”, “Şəhərdən köçən təpə”, “Professor Gülə məktub”, “Palıdın şikayəti” və i.a.) şairin Azərbaycan təbiətinə vətəndaş münasibətinin bir dərgi çərçivəsində məhdudlaşmadığına dəlalət edir.

Bu baxımdan şairin “Professor Gülə məktub” adlı şeirini Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının ən parlaq nümunələrindən biri hesab etmək olar. Maraqlı struktura, poetik quruluşa malik olan bu şeir vətəndaşlıq lirikasının şedevrlərindən sayılmağa layiqdir.

Vətəndaş şair “Xəzərdən sahilə... güləb, / sahildən Xəzərə zəhər axıdib, çirkəb” [11, c.2. s.135] tökdüklərini ürək ağrısı ilə dilə gətirir. Ən yüksək kürsülərə, mərtəbələrə haraylanır:

*Biz bağların barını
Ömürlük dərsək,
Gələcək nəsilə
Quru ağac versək,
Adımızı, ruhumuzu
Çəkərlər dara.
Sümüyümüziyi yığıb
Qoyarlar toplara* [13, s.138].

Manifest xarakterli ““Azərbaycan” deyiləndə ayağa dur ki, / Füzulinin ürəyinə toxuna bilər” [13, s.272], ”Azəri torpağı son kəfənimdi, / Doymaram bu qara bezimdən mənim” [13, s.150], ”Neylədim Vətəni sevmək naminə, / Ucaltmaq naminə

elədim ancaq" [13, s.162] kimi poetik parçalar gösterir ki, "*Ürəyimsiz kəlmə yazan deyiləm*" [13, s.280] deyən şairin lirikası Vətən mövzusuna yeni çalarlar gətirmiştir. Şair "...bəsimdi... / *Qapımda küləyin əsibdi, Vətən*" [13, s.408], – deyə Vətənin bu "mükafatını" özü üçün yetərli sayır.

M.Arazın vətəndaşlıq lirikası, "Nişançı özümüz, hədəf özümüz", "Tarixçi alimə", "Vətən desin", "Bu millətin dərdi-səri", "Nobel mükafatı", "İlhamım" və b. şeirləri Azərbaycanda milli poetik təfəkkürün dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir göstərmüşdir. Onun "Araz yadına düşüb", "Araz üstə çinar gördüm", "Bu gecə yuxumda Arazı gördüm", "Şəhriyar gəlmədi", "Oxuyan Təbriz" kimi şeirlərində də "şairin... lirk qəhrəmanının hansı amallarla yaşıdığını parlaq bədii tacəssümü ilə qarşılaşırıq" [35, s.19] və gözümüz qarşısında qəlbi öz lirik "mən"i ilə birgə döyünen vətəndaş bir şair obrazı canlanır.

M.Arazdan az əvvəl "Ay işığında (1956)" kitabı ilə ədəbiyyata gələn S.Tahir vətəndaş şair kimi çox erkən formalasmağa başlamışdır. Hələ altı yaşında ikən onun ailəsi sürgün həyatı yaşamağa məruz qalır. Tudəçi-demokrat atası Əbülfəz İranın Kirmanşah şəhərinə sürgün edilir, gələcək şair körpə yaşlarından sürgün həyatının acı məşəqqətlərini dadmalı olur. Uzun illər nəzarət altında qalan ailədə böyükən şair uşaqlığından zəhmətə qatlaşır, məktəb yaşlarından ingilis şirkətinə məxsus zavodda ağır işlərdə işləyir. Şair gəncliyindən atasının yolunu davam etdirir, Cənubi Azərbaycanda başlamış milli-azadlıq hərəkatına qoşularaq Seyid Cəfər Pişəvərinin yaxın silahdaşları ilə birgə çalışır. S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Güney Azərbaycanında baş verən inqilabdan (1946) sonra S.Tahir "başını qızıl etmək üçün" "qızıl Bakıya" gəlir. Məqsəd hərbi məktəb oxuyub, zabit kimi müstəqil Azərbaycan ordusunda xitmət etməkdi. Lakin inqilab məğlub oldu. Bir çox böyük arzular kimi gənc Söhrabın da istəyi həyata keçmədi. Bununla belə, "S.Tahiri Şimali Azərbaycanda şərəfli bir ömür gözləyirdi; öz fəaliyyətini davam etdirən şair həyatının qalan hissəsini şah rejiminə qarşı mübarizəyə həsr etmişdir" [92, s.24].

Bu mənada S.Tahirin yaradıcılığı həyat və fəaliyyətinin aynasıdır. Buna görədir ki, onun vətəndaş kimliyi az qala hər şeirində bütün məziyyətləri ilə boy verməkdədir. "Danışır Vətən", "Mən", "Vətən", "Daha", "Təbrizi gəzirəm",

“Savalan”, “Sərhəd”, “Öləndə” və başqa onlarla şeir bu qəbildəndir, şairin arzu, ideya və ideallarını poetik şəkildə sərgiləyir. Nə qədər ağır olsa da, S.Tahirin özü haqqında dediyi, şair təxəyyülünün məhsulu olan “Bölünsün bir xalqın şairi iki” düşüncəsi həyatda doğru çıxdı:

*Öləndə kəfənim ikiqat olsun,
Mən həm o tayınam, həm də bu tayın.
Qoy bütün dünyaya belə yayılsın,
Öləndən sonra da birlik harayım.*

...*Ruhum o taydadır, qəbrim bu tayda.
Dözümlü xalqıma heykəl qoyulsun
Ortadan qurumuş bir dəli çayda* [16, c.1. s.416].

Ömrünün sonlarında iki cərrahi əməliyyatla ayaqları amputasiya olunan şair ikiyə bölünmüş xalqının taleyini sanki cismən yaşadı:

*Ağlaya bilmirəm, gözüm bişibdir,
Susmaqdan ağızında dilim şışibdir.
Mənə öz qəfəsim vətənləşibdir,
Daha qəfəsimi açın, əlvida* [16, c.1. s.423].

Şairin “qəfəsi” açıldı, o, “əbədi azadlığa” qovuşdu, “ikili taleyinin” ikincisini–əbədi dünyasını “yaşamağa” başladı. S.Tahirin ikili taleyi bədbin sonluqla qurtarsa da və şair o günü özü görməsə də, ölməz ruhu “ortadan qurumuş bir dəli çayda” dözümlü xalqına heykəl” qoyulacağı günə təşnədir.

Diqqət etsək, görərik ki, ”Məndən ötdü, qardaşımı dəydi“ şeirində ”məndən ötdü...“ qəzasının ”topa dönüb, Səttarxanın tifaqına yaman“ [13, s.163] dəyməsini, ”o məstliyinin baş fırladan havasından qopan daş“ın [13, s.163] ”Azərbaycan torpağında Araz boyda şırım“ [13, s.163] açmasını həmvətənlərinə acı-acı nəql edən M.Araz poeziyadakı silahdaşına nisbətən mövzuya başqa yolla yanaşır, – həm də, bu ”ikili taleyi“ doğuran səbəblərin poetik-publisistik şərhini verməyə çalışır.

“Azərbaycan şeirinin başqa bir görkəmli nümayəndəsi M.İsmayıllı da asan həyat yolu keçməmişdir. O, alman-sovet müharibəsində itkin düşən atasından sonra başsız qalan ailədə, tək ananın himayəsində böyümüşdür. Uşaqlıq illərinin ağrıları şairin qəlbində o qədər dərin iz buraxmışdır ki, sonradan həyatının xoş günləri belə həmin acıları ona unutdura bilməmişdir” [42, s.167].

V.Əyyub yazır: “*Biz şairin uşaqlıq illərinə həsr edilmiş şerlərində onu acliğin, ölümün əjdaha ağızından qoparan dul anasından, gözəl almadan, bir də təpəl qoyundan davamlı söz açığının şahidiyik:*

Vaxtınız olanda sixin bir məni,

Bir görün nəyəm?

—Ana çörəyi yəm, alma şirəsi yəm, qoyun südüyəm.

Burada ana çörəyi, alma şirəsi, qoyun südü mifik, nağıldan gələn obrazlar deyil, real, müharibə dövrü uşağının yaşamını təmin edən, onun gələcək yolunu, mənəvi dünyasını, üz tutduğu dəyərləri müəyyənləşdirən həyatı obrazlardır [36, s.13].

M.İsmayılinin XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında, redaktorluq etdiyi “Gənclik” jurnalı isə onun vətəndaş olaraq bir növ kimlik vəsiqəsi oldu. Jurnalda “müəlliflərin mövqeyi jurnalın mövqeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər” yazılmışdı, amma, bu nəşrin mövqeyi şair-redaktorun vətəndaş mövqeyi ilə tam üst-üstə düşürdü.

Tənqidçi Cavanşir Yusifli bu barədə yazır: “*Onun “Gənclik” jurnalındaki və Azərbaycan dövlət televiziyasındaki qaynar fəaliyyəti indi də unudulmur. Azərbaycan mədəniyyətini bütün çalarları, çeşid və layları ilə təqdim etmək, insanlara ürəyindəki sözləri, qarşılaşlığı problemləri, həm də bir fərd kimi arzu və istəklərini söyləmək imkanı yaratmaq, xüsusən “Gənclik” jurnalında cəmiyyətimizin sosial problemlərini bütün ağrı-acısıyla araşdırmaq, uzaq repressiya illərinin insanlara, ailələrə, bütövlükdə cəmiyyətə vurduğu zədələrin, ağrı və dərdlərin qaysağıını qoparmaq, bu hadisələrin hamısına dövrün pafosunu aşan ciddi nəzərlərlə baxmaq... Məmməd İsmayılin fədakar əməyi, ictimai xadim kimi ciddiliyi hesabına başa gəlirdi*” [124, s.132].

M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikasında da eynən yaradıcılıqlarını tədqiqat obyekti kimi götürdüyümüz digər iki şairdəki kimi ən çox “ana”, “Vətən”, “Araz” deyimləri arxetipləşib:

*İşdi yalan söyləsəm,
Çıxart yalani, qürbət.
Bircə Ana-vətənmis,
Yerdə qalani, qürbət... [65, s.155].*

Yaxud:

*Qıvrıla-qıvrıla bir gürzə kimi
Əsrin ovsununa yatıb Araz da [62, s.24].*

Yaxud da:

*Səni duymaq üçün, Vətən torpağı,
Qoynundan kənarə çıxmaliymiş [65, s.316].*

V.Əyyub M.İsmayılın “Yoxluqdan varlığa” kitabı haqqında yazdığı məqaləsində şairin yaradıcılığında arxetipləşmiş “qürbət” leksemini belə təhlil edirdi: “*Qürbət onun üçün yalnız məsafə uzaqlığı deyil. Müasir texniki vasitələr, nəqliyyat növləri hər cür məsafə uzaqlığını az zaman içərisində yox etməyə qadirdir. Məhz daşını-torpağını sevdiyi, havasını udduğu, insanları ilə ünsiyyət bağladığı, taleyinə yanaraq uğrunda döyüslərə atıldığı Vətəndən ayrı düşmək onu qəribə çevirir* [36, s.13].

Şairin yaradıcılığının cövhərini təşkil edən:

*“Mənim qara günüm burda yox, naşı,
Orda Türkmençayda, Çaldıranda” [65, s.332]*

və ya:

*“Gözümü açanda gördüm Arazam,
Yarım bu taydadır, yarım o tayda” [65, s.332]*

misraları ilə səsləşən daha neçə-neçə misal çəkib, onunla M.Araz və S.Tahir arasındakı poetik qan qohumluğundan danışmaq olar:

Bəsdi, guruldadiq—gah el, gah vətən,

Uzaqdan söz qoşduq bəsdi, Təbrizə.

Başını sallayıb işini görən

İşlək qarışqalar nə deyir bizə ?! [65, s.354]

Bəndin ikinci beytində şair ikiyə bölünmüş bir xalqın şair övladı olaraq sanki “nə etməli?” sualına cavab verir, böyük M.Ə.Sabirin “*İş görəcək yerdə söz əzbərlərik, Aşıqikancaq quru, boş söhbətə*” [101, s.202] tənəsindən nəticə çıxarıb, xilas yolunu konkret iş görməkdə axtarır. Göründüyü kimi, “*Dayanıram İngilabla səltənətin / Kəsişdiyi Xiyabanda*” [112, s.14], yaxud: “*Mənim qollarımı iynə-sap edin, / Tikin Astaranı biri-birinə. / Çayları, yolları, iynə-sap edin, / Tikin Culfaları biri-birinə.*” [111, s.5] – deyən S.Tahirdən fərqli olaraq M.İsmayıldan gətirdiyimiz nümunələrdə inqilab, çağırış elementləri yoxdur, o, situasiyanın, mövcud vəziyyətin təsvirini verir, yurdun “o tay, bu tay lətifəsini” (S.Tahir) poetik boyalarla verir, “*Coşqun şəlalələr, dilli bulaqlar / Əbədi fəryadmı, naləmi oldu?.. / Nifrət o günə ki, o zamana ki, / bir qəlbin iki cür aləmi oldu...*” [62, s.27], – deyərək nəzmə çəkir və acı taleyi ilə sanki barışlığına görə o taylı qardaşını ürək ağrısı ilə: “*Qəzəbdən saçının ağrı da yanmış, / Təbrizin övladı beləmi oldu?!*” [62, s.27], – deyə məzəmmət edir.

M.İsmayılin vətəndaşlıq lirikasına daxil olan əksər şeirlərində kəskin publisistik ruh nəzəri cəlb edir. Onun cənub həsrətli şeirlərini “Ümiddən asılan qılıncılar” şeirinin elə öz adı ilə ümumiləşdirmək olar.

“*Həqiqət toplanmış biliklərin kəmiyyətində deyil, daha dərindədir. Yeni bilikləri üst-üstə yiğmaq lazımlı deyil, köhnəni şərh etmək, bir sözün mahiyyətinə varmaq gərəkdir. Sənət informasiyanı qoruyub ötürməkdə ən qənaətcil və kompakt bir qabiliyyət, bir yoldur*” [135, s.27]. Y.M.Lotmanın “Bədii mətnin nizami” əsərindən gətirdiyimiz bu sitati improvizə və interpretasiya etsək, həm də öz mövzu müstəvimizə köçürsək, belə anlaşılır ki, çoxlu şeir yazmaq, “məhsuldar olmaq” əvəzinə, insanların qəlbinə və beyninə təsir edən, dillər əzbərinə çevrilən şeirlərin qayğısına qalmaq lazımdır. Hər bir oxucuya onun başa düşdüyü qədər bədii informasiya verən “bizim” şairlərin yaradıcılığı göstərir ki, onlar daha çox keyfiyyətin qeydinə qalmaq barədə düşünmişlər.

“Hər bir poetik əsər şairin qəlbinə hakim olan qüdrətli bir fikrin məhsuludur” [42, s.163]. Mərhüm tənqidçi A.Məmmədov çex yazılıçısı Yozef Rıbakdan belə bir sitat gətirir: *“Bütün həyatı boyu şairin hər şeiri, hər kitabı özünün və başqalarının yazdıqlarından heç nəyi təkrarlamadan yeni bir şey başlamaq, yeni bir şeyin əsasını qoymaq cəhdidir”* [141]. Təbiətcə şair olmayan şəxsin ağlına gələn fikir nə qədər dərin, nə qədər həqiqi və hətta müqəddəs olursa-olsun, onun əsəri saxta və cansız olacaq, kimsəni inandırmayacaq. V.Q.Belinski *“Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında”* məqaləsində *düzgün olaraq qeyd edirdi ki, incəsənət mücərrəd fəlsəfi və xiüssən düşünülmüş ideyaları yaxına buraxmır,— o yalnız poetik ideyaları qəbul edir, poetik ideyalar isə sillogizm, ehkam, qayda deyil, canlı ehtirasdır, pafosdur* [21, s.95].

Şairin şəxsi həyatı onun yaradıcılığından ayrı deyildir. Onun yaratdıqları həm də şəxsiyyət kimi onu səciyyələndirir. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin bir vətəndaş olaraq formalaşması onların yaradıcılıqlarına bilavasitə təsirini göstərmişdir. Mənsub olduqları mühitin rolü danılmaz olsa da, əslində, şair olaraq onlar ozləri özlərini yaratmışdır [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 42].

Göründüyü kimi, tərənnüm elementləri çox az müşahidə edilən hər üç şairin vətəndaşlıq lirkasında, ələlxüsus da, M. İsmayılin Güney Azərbaycanı ilə bağlı şeirlərində bir çox hallarda fikrin özünəməxsus deyilişi diqqəti çəkir:

*Yolları bağlanmış Təbriz yolları,
Qolları bağlanmış Təbriz qolları,
Əyilib Arazdan su içmək istər,
O ciyəriyanmış Təbriz yolları*” [62, s.25].

“Yolumuzda— barı”, “keçilməz Araz”, “neçə-neçə həsrətin barı – Araz”, “bizi suyunda dağlayıb da, alıb, kəməndində saxlayan Araz”,— bu tendensiya şairin Güney Azərbaycanı ilə əlaqəli əksər şeirlərində var (“Orda Savalanda bir igid yatır”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar” və s.). Başqa sözlə, cənub nisgilli şeirlərdə *“Savalan düşmənə yağı dayanmış”* [62, s.27] „nidası“ varsa da, bu nida sonda, olsa-olsa, „*Təbrizin övladı beləmi oldu?!*” [62, s.27] „suallı nidası“ ilə yekunlaşır, ya da: „*Savalanda yatan igid*“in „*hələ ki, uyuyur qılınçı qında*“ [64, s.12].

S.Tahir isə bu reallıqla barışmır, bu məsələdə o praqmatik ola bilmir. Onun şerində misralar şimşək kimi çaxır. Uşaqlıq illərini, yeniyetməliyini „bir zabit mundırı“ geyinmək arzusu ilə o tayda qoyub gələn vətənpərvər gəncin poetik harayı mövcud reallıqda romantik təsir bağışlasa da, bu onun vətəndaşlıq, insanlıq haqqı olaraq “Öz ayağı altındaca olmalıdır / Öz torpağı hər adamın“ [112, s.13] – harayına mane ola bilmir və S.Tahirin lirik „mən“i ayağa çəkilmiş silahı xatırladır:

Yaxindasan, ey qələbə!
...Xalq zirehli inqilabdan
Toy paltarı biçir sənə [112, s.3]!

Yaxud:

Göstər mənə öz yerimi
Döyüşlərin səngərində [113, s.5]!..

Yaxud da:

Heç kəs azadlığı mənə verməsin,
Mən onu tarixdən özüm alaram [113, s.17].

Bir həqiqətdir ki, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin yaradıcılıqları Azərbaycan poeziyasına bu və ya digər dərəcədə mübariz, eyni zamanda səmimi bir ton verməklə surroqat patriotizmlə mübarizədə, həm də, etibarlı ədəbi səngər rolunu oynamışdır. Bu da doğrudur ki, “...poetik dərkətmədə epiklik və süjetlilik bir qədər geri çəkilərək öz yerini saf, təmiz lirikaya vermişdir” [30, s.480].

Bu kontekstdən yanaşıqdə vətəndaşlıq lirikasını sərf-nəzər etmək olmaz və həmin dövrdə, xüsüsən də, üslub baxımından zahirən bir-birindən fərqli olan, amma mövzu cəhətdən və məzmun etibarı ilə bir neçə istiqamətdə daxilən bir-birini tamamlayan (yeri gəlmışkən, bu şairlərin daha bir oxşarlığı, həm də bundadır ki, onların hər üçü oxucu auditoriyasına köklənmir, oxucu auditoriyasını öz havasına kökləyirlər). M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıllı yaradıcılığında mayası vətəndaşlıq pafosu ilə yoğrulmuş “saf, təmiz lirika”nın ən gözəl nümunələrinə rast gəlirik [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 42].

Obrazlılıq və publisistika poeziya üçün “varlıq” və “yoxluq” kimi şeylərdir. Amma obrazlılıqla publisistik ruh bəzən vətəndaşlıq lirikasında sintez olunur, birləşib, şeirə hərəkət, dinamika verir.

Poeziya və publisistika, əslində, əks qütblərdə dayanan anlayışlardır. Bəzən, məsələn, vətəndaşlıq lirikasında “yanaşı” olsalar da, hər halda heç vaxt iç-içə deyillər. Ancaq biri müsbət, digəri mənfi qütblər də deyildirlər. Yoxsa, onlar bir-birini cəzb edərdilər. Onlar isə vətəndaşlıq lirikası və bədii publisistika dışında bir-birini itələyirlər. Çünkü biri təfəkkürün obrazlı, digəri sənədli-informativ, üstəlik qeyri-mənzum məhsuludur. Vətəndaşlıq lirikası isə lirikanın elə növü, elə bir istiqamətidir ki, burada eyni yüklü olmayan poeziya və publisistik ruh bir-birini cəzb edir. Vətəndaşlıq lirikasında obrazlılıq nə qədər əhəmiyyətlidirsə, bəzən publisistik ruh da onun təsirliliyində o dərəcədə rol oynayır. Obrazlı desək, publisistik ruhun vətəndaşlıq lirikası sərhədində keçid məntəqələri elə həmin sərhədin öz uzunluğu qədərdir.

Vaqif Yusifli “Poeziyanın yolları və illəri” kitabında ədəbiyyatşunas alim Şirindil Alışanovun “əgər publisistika şeirdə dərhal seçilirsə, deməli, yerində deyil. Poeziya publisistikaya yox, publisistika poeziyaya tabedir” [125, s.181] fikrinə istinad edərək, vətəndaşlıq lirikasında müəyyən dərəcədə publisistik ruhun olmasını normal sayır. Bu şərtlə ki, sitatda deyildiyi kimi, publisistika şeirdə poetikanı açıq-aşkar üstələməsin, poetik fikrin güclənməsinə kömək etsin.

Məsələn, S.Tahirin vətəndaşlıq lirikasının yaxşı nümunələrindən sayılan məşhur “Daha” şeirində həm poetik, həm publisistik ruhun üstünlük təşkil etdiyi bəndlərə rast gəlirik. Əgər “Azad qardaşım var, onunla xoşam, / Mən gərək sahili sahilə qoşam. / İki bölünməkdən elə qorxmuşam, / Çöpü də ikiyə bölmərəm daha [16, c.1. s.128] bəndində daha çox poetik ruh üstünlük təşkil edirsə, şeirin əvvəl və sonra gələn diğər bəndləri haqqında bunu demək olmaz. Bu bəndin özündə də, obrazlılıq son misralara aiddir. Burada yalnız “Azad qardaşım” məcazi diqqəti cəlb edir və oxucu lirik “mən”in indiki müstəqil Azərbaycan Respublikasını nəzərdə tutduğunu anlayır. İkinci misradakı “sahili sahilə” qoşmaq ifadəsində şairin Güney Azərbaycanı ilə bugünkü Azərbaycan Respublikasının birləşməsi, qovuşması arzusu əks

olunmuşdur. Şeir müəllifi oxucunun duyumuna, bilgisinə arxalanaraq məcazla, rəmzlə danışır. Son dərəcə böyük yanğıyla deyilmiş misralar təkcə həmin bəndin yox, bütün şeirin, bütövlükdə S.Tahir yaradıcılığının ən obrazlı misraları olmaqla onun vətəndaşlıq lirikasının mahiyyətini eks etdirir.

Şeirin başqa bəndlərində poetika publisistikaya uduzur və şeirdə birbaşa deyim güclənir, əzabkeşlik də getdikcə mübariz ruhla əvəz olunur:

*Dərdi dərd olmuşdur elin də mənə,
Ağladım, bir naşı güləndə mənə.
Heç kəs ağlamasıñ öləndə mənə,
Mən heç vaxt, heç zaman ölmərəm daha [16, c.1. s.128].*

M.İsmayılin şeirləri əsl vətənpərvərliyin poetik ifadəsi baxımından səciyyəvidir. Onun vətəndaşlıq lirikasında vətən mövzusu özünün yeni poetik xarakteri ilə diqqəti çəkir. Şairin “İlk beşik, ilk yuva” (“Ulu qalalarım çarpan ürəkmiş / Sərhəd ayrıcında, qaya başında. / Mən indi bildim ki, necə gərəkmiş / Mənə, ayağıma dəyən daşın da” [65, s.315]), “Köksümdən göyərən arzu” (*Mənim pisliyim də, yaxşılığım da / Sənin ayağına yazılır, Vətən... / Yediyim, içdiyim ruzu-Vətənmiş... / Yamaca mələyən quzu-* Vətənmiş [65, s.318]), “Ana vətəni” (“...ölümünlə Yer kürəsini / Eylədin ömrüümün ana vətəni” [65, s.264]) kimi poetik mətnləri diqqəti cəlb edir.

M.Araz yaradıcılığına bu dəfə ədəbiyyatşunas Cəlal Abdullayevin baxış bucağından nəzər salaq: “M.Arazın “Vətən, mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdisi”, “Ayağa dur, Azərbaycan!”, “Əsgər oğlu”, “Tarixçi alimə”, “Ulu şahim, qılincına söykənim”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Məndən ötdü, qardaşımı dəydi”, “Babək qılinci”, “Qoruyun dünyani”, “Ağlama, qorxuram göz yaşlarından”, “Mənə biganəlik öyrət, ürəyim”, “Dünya düzəlmir”... adlarını xüsusilə çəkmək istərdik. Bunlar elə əsərlərdir ki, biz dönə-dönə onların üzərinə qayıdır və hər dəfə sanki onları yenidən kəşf edirik [1, s.227]. Mövzusu müxtəlif olan başdan-ayağa ürək yanğısı ilə yazılmış həmin şeirlərdə şairin qəhrəmanı bəzən bilavasitə, bəzən də dolayısı ilə, əslində, xalqdır.

Ancaq “vətənpərvərlik şeiri” heç də vətəni, yalnız vəsf etməkdən ibarət deyil, həm də onun taleyüklü problemlərini dilə gətirməkdir. “Yoxluqdan Varlığa səfər” məqaləsində V.Əyyub da elə bu qənaətdədir: “*Vətəni sevmək yalnız onun allı-gülli çəmənlərindən, qarlı dağlarından, büssür bulaqlarından söz açmaq deyil, həm də onun ağrı-acılarını dilə gətirmək, onun dərdlərini, problemlərini şəxsi faciən kimi yaşamaqdır*” [36, s.13].

Məzmun, forma, mətn strukturuna, intonasiyasına, həmçinin bədii ümumiləşdirmə gücünə və digər bədii keyfiyyətlərinə görə çağdaş poeziyamızın misilsiz ədəbi faktına, hadisəsinə çevrilən, habelə milli dirçəlişimizdə, azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasında əsl vətənpərvərlik şeiri kimi mühüm rol oynamış poetik nümunələrdən biri M.Arazın “Məndən ötdü, qardaşima dəydi” şeiridirsə, onun lirikasının şədevrlərindən biri də “Vətən mənə oğul desə” əsəridir. Baxmayaraq ki, bu şeir barəsində ədəbi tənqid yekdil olmamış, əsəri birmənalı qiymətləndirməmişdir. Belə ki, bəzi tənqidçilər şairi təqsirləndirmişlər ki, guya müəllif vətəninin qayğısına qalmaqdansa, ondan daha çox umur. Əslində, şeirdə, bəlkə də bir ərkyanalıq, anaya-vətənə şıltaq körpə umusu mövcuddur. Lakin bu heç də o demək deyil ki, şair yalnız vətəndən mükafat, təltif və digər bu tip şeylərin giley-güzərindədir. Şeirin fakturası tamamilə bunun əksini göstərir:

“*Dünənim i daşdan asan deyiləm,*
Dünənimə qəbir qazan deyiləm.
Ürəyimsiz kəlmə yazan deyiləm,
Nə qədər ki, öz əlimdi yazanım” [13, s.280].

Ümumiyyətlə, lirikasını təhlil etdiyimiz şairlərin poetik dili yeniliyi, orijinallığı ilə diqqəti çəkir. “*Əsl sənətin dili isə ənənəvi forma ilə eyniləşə bilməz. ...Bu və ya digər təbii dildən istifadə edərkən sənətin dili onu formal cəhətdən məzmunlu edir*” [135, s.31].

Vətəndaşlıq lirikası poetik məhsul olaraq o zaman zay çıxır ki, orada publisistik ruh deyil, sözün əsl mənasında publisistikanın özü olsun və “gəlin – şeir” “bəy – oxucu” üçün hazırlanan zaman “kosmetikadan” hədsiz istifadə gözü deşsin, səmimilikdən uzaq süni pafos qulağı batırsın.

Cox işlənmiş mövzuları qələmə almaq xüsusilə diqqətli olmayı, geniş yayılmış mövzularda yazmaq həmin məzmunda yazılın əsərləri yaxşı bilməyi və onları təkrar etməməyi tələb edir. Şair hansı mövzuda yazırsa-yazsın, onu özünüküldürməyi bacarmalıdır. Bu isə yeni poetik nəfəs, yeni üslub meydana çıxdığı zaman baş verir. Buna isə orijinal obrazlı dil, fərqli poetik detallar vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Ən tanınmış şair belə hər dəfə əlinə qələm alanda ilk dəfə şeir yazmış, oxucu qarşısına birinci kərə çıxırmış kimi ilahi bir məsuliyyətin həyəcanını yaşamalıdır. Yoxsa illər boyu min bir əziyyətlə istedad və gərgin zəhmət hesabına qazanılan oxucu sevgisini bir anda bada vermək olar. Sözünü uca tutmayan sənətkar imzasını, özünü də gözdən salır.

A.Aslanovun Aristotelin “Poetika” əsərinə yazdığı “Aristotel və onun poetikası” adlı ön sözdə deyildiyi kimi: “*Müəyyən bir əsər nəzəm ilə də yazıla bilər, nəsrlə də qafiyəli də, qafiyəsiz də. Məzmunun özü poetik olmadığı halda, nəzmlə yazılıan bir əsərə, əslində, sənət əsəri demək olmaz... Sənətin şəkillərini bir-birindən ayıran digər əlamət “nəycin təqlid olunması”dır*” [15, s.11]. Biz bu sitata “digər əlamət”lərdən biri kimi nəycin “necə təqlid olunması” postulatını da əlavə etmək istərdik. Belə ki, nəzəri fikir olaraq bu məşhur deyim də sənətdə təsdiqini tapmış qaydadır.

Beləliklə, belə nəticə çıxır ki, M.Araz, S.Tahir, M.İsmayılin vətəndaşlıq lirikası – vətəndaş bir şəxsiyyətin, vətəndaş şairin lirikasıdır. Bu şairlərin milli-mənəvi poetik fikirlərini mənimsəyərkən, insanın qəlbindəki vətən sevgisi daha da işıqlanır, vətəndaşlıq lirikası timsalında poeziyanın yeni mahiyyətini kəşf edirsən. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıllı bu lirika ilə ümumiləşdirmənin elə bir məqamına gəlib çatmışlar ki, buradan nəinki onların öz yaradıcılığına digər yaradıcılıqlara aid nə isə demək, bir çox yaradıcılıqlara qiymət vermək, hətta vətəndaşlıq lirikasının özünü dəyərləndirmək mümkündür. Bu lirika bəzilərinin düşündüyü kimi quru, sadəcə, saxta pafosdan ibarət patriotizm deyil, sözün geniş mənasında bədii-fəlsəfi bir dünyagörüşün, obrazlı ifadə etsək, ola bilsin, nə ilk, nə qırxıcı, amma həmin arada olan qapılarıdır [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 39].

3.2. Bütöv Azərbaycan ideyası probleminin poetik inikası və rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi

Tarix ideyalar tarixidir, deyirlər. İdeya həmişə müəyyən bir ideala xidmət edir. İctimai həyatın, sosial mühitin qanunları bütün cəmiyyətlərdə, adətən, analoji formada inkişaf edir. Yəni cəmiyyətin təkamül qanunları sosial mühitin bütün sahələrinə, dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bütün millətlərə və xalqlara eyni dərəcədə aiddir.

Vaxtilə əyalətlərə bölünmüş və düşmən tapdağı altında qalmış qədim Prussiyani birləşdirən kansler Otto Bismark tarixə düşdü. Birləşməyin yeni yolunu tapıb tətbiq etdiyi üçün öz xalqının tarixini yenidən yazan bu adam dünya tarixinə bütövlük uğrunda mübarizənin yeni paradiqmasını təqdim etmişdi. Birləşmək ideyasının, bütövlük idealının tarixi nüminələri mövcud olsa da, bütün xalqlar bu nümunəni reallaşdırmaq imkanına malik deyillər. Elə xalqlar vardır ki, birləşmək və bütövlük onlar üçün ideala çevrilmiş, ədəbi nümunələrdə, dastan və eposlarda qalmışdır. Bu idealın həyat səhnəsindən bədii əsərlərə keçməsi, imkanların məhdudluğu ilə izah edilə bilər.

Bütöv Azərbaycan idealı uğrunda poeziyanın “cəbhə xətti” ötən əsrin 50-60-cı illərindən yaranmaqdadır. Əslində, bu “cəbhə” sovet dövründən də qabaq Mirzə Ələkbər Sabirin “Şimdi fürsət var ikən bir iş gör istiqbal üçün” şeiri ilə açılmış, bir qərinə və daha on illər sonrası Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Türk övladı qeyrət vaxtıdır” Səməd Vurğunun “Körpünün həsrəti”, “Təbriz gözəlinə”, Süleyman Rüstəmin “Könlümə Təbriz düşdü”, “Təbrizim”, Rəsul Rzanın “Təbrizim mənim”, “Yaralı Təbriz”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan”, “İstiqlal” şeirləri ilə bir də özünü xatırlatmış və Mədinə Gülgünün “Mənim ey dost...”, “Silləm gözümün yaşınu...”, Xəlil Rza Ulutürkün “Qalx ayağa, Azərbaycan”, “Şəhriyar üslubunda”, Söhrab Tahirin “Bir ovuc torpaq”, “Savalan”, Məmməd Arazın “Oxuyan Təbriz”, “Məmməd Aslana”, Məmməd İsmayılin “Savalanda yatan igid”, “Beləmi oldu” və digər söz ustalarının (B.Azəroğlu, Ə. Tudə, M. Aslan, N.Həsənzadə, M. Yaqub və b.) poetik mətnləri ilə daha da möhkəmlənmişdir.

İranda milli dirçəliş hərəkatına “bir ordudan da çox xidmət edən” və XX əsrin əvvəlində “*Türklər Səttərxan ilə əhdü peyman etdilər, / ...Millətə, milliyyətə can nəqdi qurban etdilər*” [101, s.341], – deyən M.Ə.Sabirin ədəbi fəaliyyətinin qayəsində məhz Azərbaycanın tərəqqisi, inkişafı, nəhayət, eyni zamanda, birliyi, bütövlüyü idealı dururdu:

*Həq mədədkar oldu Azərbaycan ətrakına,
...Kim, tökülmüş qanları Təbrizü Tehran xakına.
...İştə Səttərxan, baxız, İranı ihyə eylədi,
Türklük, iranlılıq təklifin ifa eylədi* [101, s.341].

Rusiya və İran 12 oktyabr 1813-cü il tarixində Gülüstan və “1828-ci il fevralın 9-dan 10-na keçən gecə saat 24.00-da Miyanədən 3 verstlikdə yerləşən kiçik Türkmençay kəndində” [109, s.74] bağlanmış müqavilələrlə Azərbaycanın bədbəxtliyi üzərində öz “səadətlərini” qurdular.

Hələ 1935-ci ildə S.Vurğunun “Təbriz gözəlinə” (“Ah, Araz, ah, Araz, vədimiz hanı? / Bir ürək ikiyə parçalanmasın” [121, c.1. s.221]), sonralar S. Rüstəmin “Arazım”, (“Yetər, yetər yandım hicran oduna, / Şahid olsun bu arzuma Yer üzü, / Mən raziyam bir vüsalın oduna, / Sinəm olsun Arazımın körpüsü” [95, c.2. s.82]) şeirlərində çəkdiyi poetik harayalar Gülüstan və Türkmençay faciələrimizin əks-sədasi idi.

S.Vurğun “Araz üstündəki bir daş körpüdən” [121, c.1. s.219] “Kim bilir, kim bilir, nə vaxtdan bəri / Bir insan keçməyir bu daş körpüdən, / Elə bil yol çəkir onun gözləri, / Fəqət nə gələn var, nə də bir gedən” [121, c.1. s.220] – deyə yazarkən, əslində, bütöv Azərbaycan idealına qovuşmaq arzusu ilə çırpinirdi.

Sonra ədəbiyyata gəlmış Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Nəbi Xəzri “cənub estafeti”ni etibarlı şəkildə davam etdirdilər.

Filologiya elmləri doktoru V.Yusifli 1960–2000-ci illərin şeir yaradıcılığından bəhs edərkən bütöv (böyük) Azərbaycan ideyasını ön plana çəkən M.Araz və S.Tahirin lirikasına təsadüfən müraciət etmir.

“Məmməd Araz: Taleyi və sənəti” adlı məqalələr toplusundan ibarət yubiley kitabı münasibəti ilə yazdığı “Bütöv Azərbaycan şairi Məmməd Araz” [73, s.4.]

məqaləsində filologiya elmləri doktoru Y.Qasımbəyli şairin vətəndaşlıq lirikasının mahiyyətinə varmağa, alt qatlarını açmağa çalışır. O, M.Arazın özünü şeirimizin “daş əsgəri” sanmasını xüsusi qabardır və “daş”ın onun poeziyasında vətənə, torpağa bağlılıq, əsl vətəndaşlıq mənalarını ifadə etdiyini vurğulayır. Tədqiqatçı alim “Müasir poeziyada rəmzi-metaforik manera və coxqatlılıq” [74, s.167] məqaləsində isə M.Arazın “*Vətən daşı olmayandan / olmaz ölkə vətəndaşı*” poetik aforizminin ərsəyə gəlməsi prosesini, əslində, şairin yaradıcılığında vətən obrazının və konsepsiyasının formallaşma tarixçəsi hesab edir.

M.Araz haqqında bir neçə məqalə müəllifi olan dosent V.Əyyub silsilə “Şeir təhlilləri”ndən birini bütünlükə M.Arazın cənub mövzusunda yazdığı “Oxuyan Təbriz” şeirinə həsr etmişdir [34, s.10].

Lakin bütün bunlar ölkə şairlərinin avanqard dəstəsinin cənub mövzusuna və bütöv Azərbaycan ideyasına həsr olunmuş şeirləri barəsində, əlbəttə ki, tam təsəvvür yaratmir, xüsusən də, bu mövzuda yüksək milli-vətənpərvərlik pafosuna malik poetik deyimlərin müəllifi olan M.İsmayıл yaradıcılığı müqayisədə az işıqlandırılmışdır. Halbuki birmənalı olaraq demək olar ki, Azərbaycan şeirində S.Tahir, M.Arazla yanaşı, M.İsmayıл da məmləkəti paçalayanlara, bölənlərə qarşı poetik savaş başlayaraq bütöv Azərbaycan ideyasını ardıcıl olaraq tərənnüm etməsi ilə seçilən şairlərimizdəndir.

İranda, Quzey Azərbaycanına yaxın sərhəddə – Güney Astarasında doğulmuş S.Tahir 1946-cı ildə S.C.Pişəvəri inqilabı baş verəndə B.Azəroğlu, M.Gülgün, Ə.Tudə, H.Billuri və sonradan talelərini şeirə-sənətə bağlayan başqa gənclərlə bu taya – Azərbaycan Respublikasına gəldi, – onu şair edən Vətən həsrəti yazdığı şeirlərdə tezliklə meydana çıxdı, misralara çevirdiyi yaşantılar, duygular minlərlə oxucunun könlüñə sirayət etdi. Filoloq Gülhani Pənah “Söhrab Tahir AzərAzərin lirikası” [93]. kitabında S.Tahir şeirlərindən bəhs edərkən bu dövrü də diqqətdən kənardı qoymur.

Cənub mövzusunu ədəbi gündəmdə saxlayan “60-cılar”ın poetik düşüncələri S.Tahirin bu misralarında çox yaxşı ümumiləşdirilib:

*Ortadan açılmış kitab kimidir,
Baxır Astaralar sərhəd tirinə.*

*Mənim qollarımı iynə-sap edin,
Tikin Astaranı biri-birinə.
Çayları, yolları, iynə-sap edin,
Tikin Culfaları biri-birinə* [111, s.6].

İki əsrə yaxın iki qonşu dövlətin məngənəsində qalmış Azərbaycanın faciədən doğan ağrı-acısını şair S.Tahir obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdi: “*İki bölünməkdən elə qorxmuşam / Cöpiü də ikiyə bölmərəm daha*” [16, c.1. s.128].

Azərbaycanın ikili taleyi M.İsmayılin da yaradıcılığına fərqli bir ictimai məzmun gətirməklə şairin vətəndaşlıq lirikasında başlıca mövzuya çevrilmişdir. Filologiya elmləri doktoru, tənqidçi Cavanşir Yusifli “Məmməd İsmayılin bəxtinə düşən gün... Yaxud budağında quş yuvası bir ağaç” məqaləsində M.İsmayılin “Savalanda yatan igid” şeirini ən məzmunlu poetik örnəklərdən biri kimi təhlil edir. ”*Girib nağıllarda yatır oğullar, / Bir vətən ikiyə parçalanıbdi*” [124, s.129] misralarını misal çəkərək elə şairin öz misraları ilə də “çıxış yolunu” göstərir: “*Dünya dağlarında yatır igidlər / Gözləyə-gözləyə öz zamanını / Oyan, onları da oyat bir səhər / Bu ağ yalanların qaralt qanını*” [124, s.129].

M.Araza gəldikdə o, əlinə qələm götürdüyü ilk çağlarından Araz nəgməsini “oxumağa” başlamış, özünü elə “Arazın nəgməsi” adlı şeirində “*Bu Araz şeirinin Araz şairi*” [8, s.69] adlandırmışdır.

Mənə deyir birisi:
“Cox yazırsan Arazdan”.
...Qələm aldım əlimə –
Araz gəlir dilimə.
...Sahilində küləklər
Gəzməyib mənim qədər.
...Mən ondan su içmişəm
Anamdan süd əmən tək [8, s.26–27].

Özünü “Araz şairi” adlandıran M.Araz bütün həyatı boyu adına, andına sadıq qalmışdır. Araz – “*Sudan çıxan baliq tək / ölürlərəm mən Aratzız*” [8, s.28] – deyən

Şairin mürəkkəbi, o isə Arazın qələmidir və şair sənət yoluna “*dildə söz, əldə qələm*” [8, s.28] – deyə sərhədə çevrilərək, qardaşı qardaşdan ayıran Araz çayı ilə çıxmışdır.

“Yenə Arazi gördüm” adlı başqa bir şeirində bu dəfə “*sahilin dodağıma, / ləpən dilimə bənzər*” [8, s.33] deyir Araz şairi. “*Mən sənə bir şair, / Sən mənə Arazi de*” [8, s.33] deyən şair sonra da, səmimiyyətlə: “*Elə bil nə mənsiz sən Arazi, / Nə sənsiz mən şair olmazdım*” [8, s.33] söyləyir və bu səmimiyyət bütün şeir boyunca müşahidə olunur:

*Mən səni görməyə,
Yazmaya bilmirəm.
Mən səndən deməsəm,
Deməli, demirəm, gülmürəm* [13, s.33].

Şair Arazi məcrasından “qoparib”, şeri ilə, özü ilə hər yana aparmaq istəyir və əgər bu baş tutmasa: “*Mən səni apara bilməsəm, / Sən məni apar, Arazi*” [8, s.33] – deyə ağrı ilə söyləyir. “Uzun illər şeirlərimizdən “günahkar” bir çay axırdı və o çay az qala milli faciəmizin səbəbkarına çevrilmişdi. Belə bir vaxtda Məmməd İbrahim kimi tanıdığımız şair özünə Arazi təxəlliüsünü götürdü və Arazi şeirləri ilə Arazi yalançı sızılıtlardan xilas etmək istədi. Məmməd Arazi bu dərdin, bu ağrının fövqündə dayanan milli faciəmizi şeirlərinin mövzusuna çevirdi... elə bu günün özündə də M.Araz harayı Azərbaycanın bütün guşələrindən eşidilir” [58, s.178].

Şairin Arazi sevgisi tükənməzdır. O öz sevgili Arazını vəsf etməkdən doymur. Elə bılır ki, Arazi üstə görüyüү činarlar öz qələmidir və Arazi üstə “*budaqları bir-birinə dolaşan, / iki tənha pərişan činar*” in [13, s.167] timsalında “xəyalının üfüqündə” görüş, birlik istəyən xalqını görür.

Şairə görə, “Araz dili”ndə danışlığı üçün oxucu onu gözəl anlayır, Araza isə heç vaxt, heç zaman hansı dildə danışdığını bilmir: “*Mən neçə yol danışmışam Araza... / Hansı dildə danışmışam? – bilmirəm! / Quş dilində danışmışam?... Das dilində danışmışam? – bilmirəm! / ...Araz dili – ürək dili, göz dili... Torpaq dili, hava dili, göy dili*” [13, s.495].

Şair üçün “Araz dili” cəmiyyət və təbiətdəki bütün dillərin cəmidir. Azərbaycan xalqının da onunla “Araz dili”ndə danışan şairinə ehtiyacı var və “Araz məsələsi” onun taleyində çözülməli olan problemdir.

Məmməd Araz sevgisinin kökündə Vətən dayanır. Şair Vətənin adı bir daşını da, adı bir çiçəyini də, bir udum havasını da, bir içim suyunu da, ağacdan düşmüş bir yarpağını da elə canlandırır, elə təsvir edir və onlara elə bir sevgi ilə yanaşır ki, o daş da, o çiçək də, o ağacdan düşən yarpaq da ruhumuza çiçək, yarpaq, su kimi deyil, bir Vətən kimi hopur: “*Qayaların harayını / Qayalara yazdım deyə, / Bəlkə Vətən sanar məni / Bir balaca vətən daşı*” [13, s.234].

M.Araz Cənub məsələsində, məsələn, M.Ə.Sabir şeirindəki kimi xalq qəhrəmanlarını tərənnüm etmir, əksinə, yeri gəldikcə, xalqın oğullarından divana çəkir, hesab soruşur (“*Səndən soruşuram: Beqdeli cənab, / Səndən soruşuram: Tahiri Söhrab, / Səndən soruşuram: yoldaş Hüseyni, / Təbriz oğulları orada neynir?!*” [13, s.146]). Azərbaycanın bütövlüyü ilə bağlı yazdığı poetik mətnlərdə S.Vurğunun bu mövzudakı şeirlərindəki təmkin duyulsa da (“*Bu gecə yuxumda Arazi gördüm, / Arazi belə tox görməmişdim heç. / Arazi bəxtindən çox razı gördüm, / Üstündən yol atdı: “Cəsarətlə keç!”*” [8, s.48]), eyni zamanda S.Rüstəm şeirindəki üsyan, haray (“*Gərək dil susanda əllər danışa, / Əllər bağlananda dillər danışa, / Elə danışalar ellər danışa...*” [13, s.269]) da cəmlənib. Bununla bərabər, M. Araz şeirinə məhz özünə xas olan ağrı dolu bir təəssüf (“*Musa Yaqub, gözü yolda Təbrizin, / Gözlərinin qara yaşı göyərdi. / Goyərmədi istədiyi bircə dən, / Savalanın qara daşı göyərdi*” [13, s.446]) hakimdir.

Şairin “Oxuyan Təbriz” şeiri isə yeni dönəmin “Təbrizim”i sayıla bilər. Hər iki şeirdən misal gətirməklə kiçik bir müqayisə aparaq.

S.Rüstəm:

*Qədrini ayrılıq çəkənlər bilər,
Hicrində göz yaşı tökənlər bilər,
Ömrünə qaranlıq çökənlər bilər,
Bağından gül-ciçək dərdim, Təbrizim,
Yenə təzələndi dərdim, Təbrizim* [95, c.2. s.7]!

M.Araz:

*Ağlasa – ayaqda tıfəngə dönər,
Balası vurulan pələngə dönər,
Bir dərə ağızlı nəhəngə dönər.
Dumanlar yas qurdı dağlar başında,
Təbriz oxuyurdu dağlar başında [13, s.269]!*

S.Rüstəmin “Təbrizim” və M.Arazın “Oxuyan Təbriz” şeirləri oxşarlıqlarına görə bir neçə cəhətdən müqayisə oluna bilərlər: 1) Quruluş cəhətdən hər iki şeir heca vəzninin onbirliyində yazılıb və *aaabb* qafiyələnmə sisteminə malikdirlər; 2) Məzmun cəhətdən hər iki şeirdə Təbrizin (oxu: Güney Azərbaycanın) “ağlar” olması – başı üzərində qara yellərin əsməsi, ömrünə qaranlıq çökməsi deyilsə də, bununla belə, gələcəyə ümid, inam ifadə olunur; 3) Təbrizə – o taya sonsuz sevgi ifadə edilir və lirik “mən”in bu sevgisi ikiyə bölünmüş xalqın bölünməz sevgisidir.

Bu şeirlər arasındaki başlıca fərq isə M.Araz qələmindən çıxan poetik parçadakı qəzəb dolu üsyan ruhudur.

M.Arazın bu şeirindən danışarkən yuxarıda deyildiyi kimi, dosent V.Əyyubun həmin poetik nümunəyə ayrıca məqalə həsr etdiyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məqaləsinin başlangıcında “Oxuyan Təbriz” şeirini “*bir görüşdən doğan təəssüratlar əsasında yazılsa da, fərdi duyğuların və yaşıntıların çərçivəsindən çıxaraq, ictimai məzmun qazanmışdır. İkiyə bölünmüş bir xalqın faciəsi, həsrəti bir aşığın ifasınınlığında bütöv şəkildə ifadə edilə bilməşdir. Oxuyan aşiq Təbrizi, Təbriz isə bölünmüş vətənin və millətin rəmzinə çevrilir*” [34, s.10.] – deyə təqdim edən V.Əyyub yazısının davamında onun ideya-bədii cəhətdən bitkin bir poetik nümunə olduğunu göstərərək, şeiri misra-misra, sözbəsöz təhlil edir.

V.Əyyubun “Oxuyan Təbriz” şeirinin təhlilinə həsr etdiyi məqaləsinin üzərində bir qədər geniş dayanmağımızın səbəbi var: 1) “Oxuyan Təbriz” şeiri M. Arazın Cənub mövzusunda yazdıqları şeirləri üçün istər bədii, istər ideya-məzmun cəhətdən səciyyəvidir, şairin bütöv Azərbaycan ideyasını çox gözəl xarakterizə edir; 2) V.Əyyubun “Oxuyan Təbriz” məqaləsi tam şəkildə şairin ayrıca bir şeirini təhlil etmək baxımından orijinal olduğu qədər də maraqlı təsir bağışlayır.

Şairin cənub mövzusunda yazdığı şeirlərdən bütöv Azərbaycan ideyasının qırmızı xətt kimi keçdiyini qabardan filologiya elmləri doktoru Y. Qasimbəyli yuxarıda adını çəkdiyimiz “Bütöv Azərbaycan şairi Məmməd Araz” adlı məqaləsində akademik İ.Həbibbəylinin Məmməd Araz haqqındakı məqalələrinin birini “Bütöv Azərbaycan şairi” adlandırmاسının təsadüfi xarakter daşımadığını xüsusi vurğulayır [73, s.4.].

Güney Azərbaycan sevgisi isə bütün çalarları ilə ən çox S.Tahir yaradıcılığında əksini tapmışdır. Bu çalarlar hansılardır? 1) Poetik mətnin içində gizlənmiş kədər, taleyin acı ironiyasına elə ironik də etiraz (“Bir ovuc torpaq”, “İki taleyim”, “Birləş”, “Yandım-yandım” şeirləri və s.); 2) Acı taleyin qəza-qədəri ilə barışmazlıq (“Mən”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Azadlıq eşqi”, “Günəş məni çağırır” şeirləri və s.); 3) Təbrizin timsalında sonsuz Güney sevgisi və ikiyə bölünmüş xalqının birliyinə çağırışla bərabər doğma elin tərənnümü (“Təbrizim”, “Təbrizin son hökmü”, “Sənə qurban”, “Savalan” şeirləri və s.).

“Bir ovuc torpaq” şeirinin S.Tahir yaradıcılığında mühüm yer tutduğu xüsusi qeyd edilməlidir. İri həcmli bu şeir, əslində bir poema siqlətindədir. “Bir ovuc torpaq” S.Rüstəmin eyni adlı şeirinə yazılmışdır və S.Rüstəmə müraciətlə də başlayır. S.Rüstəm Güney Azərbaycanına gedən S.Tahirdən “bir ovuc torpaq” istəmişdir. S.Rüstəmin xahişini yerinə yetirən müəllif Güney Azərbaycanından “bir ovuc torpaq” gətirərkən keçirdiyi duyğuları qələmə alır. Burada talesizlikdən şikayət, qardaş dediyi kəslərdən giley, tarixi ittiham şeirin mayasını təşkil edir.

O tayda yerdən götürdüyü bir ovuc torpaq ürək kimi canlanıb, şairin ovcunda sırpınır. Şair özünü xoşbəxt saymır, amma ovcundakı bir ovuc torpağıın timsalında bütün vətən torpağına xoşbəxtlik diləyir. Şeirin ilk bəndlərindən məlum olur ki, Səhənd dağından götürdüyü torpağı şair “üzünə qapılar, yollar bağlı” [16, s.388] olduğundan bu taya göndərə bilmir. Bu imkansızlıqla əlaqədar şairin qəlbində acı duyğular seli fəvvərə vurur:

Qardaşlıq etmədik, qardaş da olsaq,

Hər gün görməlidir qardaş qardaşı [16, c.1. s.388].

Ancaq “*qardaş olmaq bəxtimdə yoxdu*” [16, s.388] – deyən müəllif tarixi haqsızlığı, fələyin çarxının tərsinə dövran etdiyini – eyni xalq olmasına baxmayaraq, Şimalla Cənubun fərqli əlifbalarla yazdıqlarını, ayrı vaxtlarda təzə ili bayram etdiklərini ürək ağrısı ilə dilə gətirir. Şeirin məzmununda bu taylı qardaşdan gileylə ondan yardım istəyi bir-birilə çulğışmışdır.

“İki taleyim” şeiri isə S.Tahirin əksər şerlərindən qırmızı xətt kimi keçən “ikili taleyinə” həsr olunub. Bu ikiliklilik şairin o tayda uşaqlığını qoyub, bu taya “döyüşkən tale” ilə gəldiyi vaxtdan başlayır.

*Qoşa qollarımın üstündə yatır
Xoşbəxt taleyimlə
Bədbəxt taleyim* [16, c.1. s.197].

Bütöv olmayan vətənində ikili taleyi şairi bütün həyatı boyu izləyir.

S.Tahirin Bütöv Azərbaycan idealının qabarıq əks olunduğu şerlərindən biri “Birlik” şeiridir. Şeirdə dünyada ayrı-ayrı güclərin, dili, eli ayrı olanların birləşdiyi, amma dili, eli bir olanların birləşə bilmədiyi təsirli şəkildə göstərilir və bu paradoks şairi üzür. Onun ürəyindən qopan nida deyir:

*Birləşsin, birləşib qala bilənlər!
Birləşsin, birlikdə ölü bilənlər* [16, c.1. s.404]!

Şair el məsəlində olduğu kimi, birlilik yolunu dirilik yolu sayır.

Şairin üsyankar ruhlu şerlərindən biri də “Mən” adlanır. Şeirdə şairin öz yenilməz döyüşçü obrazı yaradılmışdır:

*Mən elə bir qəhrəmanam
Kirpiklərim arasında
İldirimlər yuxlamışdır.
Səttarxanla, Xiyabani
Öz alovlu qılincını
Kəmərimə bağlamışdır* [16, c.1. s.119]!

Şeirdə kimsənin onun qürurunu sindirə bilməyəcəyini bəyan edən lirik “mən” bir gün “qələbə şeypurunu” çalacağına qəti əminlik ifadə edir və o qələbənin uzaqda olmadığına inanır.

S.Tahirin acı taleyin qəza-qədəri ilə barışmadığını eks etdirən şeirlərdən biri də “Qayıtmışam səngərimə” adlanır. Şairin gənclik illərində –1964-cü ildə “Təbrizi gəzirəm” şeiri ilə eyni vaxtda yazılmış, demək olar ki, ideyası, məzmunu da eyni olan bu şeir bütöv Azərbaycan idealı ilə yaşayan lirik “mən”in taleyin haqsızlığına qarşı bir üsyani, poetik savaşıdır: “Zindanları uçurmağı tapşır mənə.., / Göstər mənim öz yerimi Döyüşlərin səngərində!” [16, c.1. s.121].

Kimsədən azadlıq gözləməyən şair özünü aciz sanır, “qəhrəman Ruzbeh” olan yerdə kimsəyə yox, özünə inanır və öz xalqının gec-tez “azadlıq adıyla yenidən dünyaya gəlməsi”ni [16, c.1. s.251] bayram edəcəyini bəyan edir.

S.Tahirin birliyə çağırılan şeirləri içinde Təbriz adı geniş yer tutur. Şair Təbrizə həsr etdiyi şeirlərində gah Təbrizi qəflət yuxusundan oyanıb mübarizəyə qalxmağa sövq edir: “– Bu kimdir, dayanır gözlərində yaş?/ – Əyyubun sevimli balasıdır o! / Ölsə də, qalsa da, yanssa da dağ-daş / Səndən qisasını alasıdır o!” [16, c.1. s.245] – deyə qisasın qiyamətə qalmayacağını, Təbrizin yeni üsyən qarşısında olduğunu bildirir, gah anasına sığındığı tək ona pənah gətirərək (“Nəğmələrin hicran, həsrət, toy-düyün, / Həsrətinlə, hörmətinlə sən öyün, / Bir söz desəm qəm gözündən silinər, / Öz dilində danış, qurban dilinə, / Təbrizim, ay Təbrizim” [16, c.1. s.300]), onun həsrətini çəkdiyini car çəkir, gah da onun gözəlliklərini (“Günəş çıxar, gül tökürlər qoynuna... / Kəhrizlərdə nəğmələnər gecələr... / Meyvələrin qışa qalar budaqda... / Peşmək, qaymaq dadı verər salamin” [16, c.1. s.299-300]) cani-dildən vəsf edir.

Göründüyü kimi, əgər M.Araz öz bütöv Azərbaycan idealını əsasən Araz çayına istinadən, onun obrazını yaradaraq qələmə alırdısa, S.Tahir yaradıcılığında bunun ən çox Təbrizin timsalında edildiğini görürük və S.Tahir lirikasında Cənub mövzusunun spektri daha genişdir.

M.İsmayılin da ictimai motivli şeirlərinin əksəriyyətində Cənub mövzusu başlıca yer tutur. Bu tipli şeirlərdə nədən danışılırsa-danışılsın, çox zaman Cənub məsələsi hansısa bənddə hökmən “gündəmə” gəlir.

On beş bəndlilik “Nə deyir mənə bu tarix” şeirinin cəmi üçcə misrası şairin Cənub yarasının qaysağını qoparmağa bəs etmişdir: “...Yoxsa birdəfəlik keçib

Arazdan?! ...Kimin Türkmençayı, Caldırani yox?! ...Tehranda, Təbrizdə asiblar məni” [64, s.31]).

Bütöv Azərbaycan idealının tərənnümü baxımından “Savalanda yatan igid” şeiri M.İsmayıł yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Şeirin hər misrasında “Cənubla Şimalın” birliyi ideyası bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Əlli dörd misralıq şeir başdan-başa Bütöv Azərbaycan idealı ilə “nəfəs alır”; birliyi Savalan dağında yatan igid yaratmalıdır, atı da əfsanədə deyildiyi kimi, yanındaca həmin məqamı gözləyir.

Şeirdə Araz obrazı da fərqli götürülmüşdür. Belə ki, Araz bu dəfə daha Vətəni iki yerə ayıran çay yox, xalqı birləşdirəcək bir qılincdır, amma o qılinc hələ ki, qınından çıxmayıb. Ancaq o qılinci qından çıxaracaq oğullar da var, onlar da hələ ki, nağıllarda yatır: “*Girib nağıllarda yatır oğullar, / Bir Vətən ikiyə parçalanıbdır*” [64, s.12]. Vətən ikiyə bölünmüştür, vətən oğulları nağıllarda yatmaqda davam edir və “*arzunun yerini təsəlli*” [64, s.13] tutmuşdur.

Şair əsatirlərimizdən götürdüyü rəvayəti şeirə epiqraf vermişdir: “...*Orada, Savalan dağının başında yuxuya gedəcəksən, atın da keşiyində durub səni qurtdan, quşdan qoruyacaq. O vaxt oyanacaqsan ki, qılincin qınından sıyrılıb dəstəyi də sənə tərəf, – deməli qisas vədəsi çatıb*”. İgid Savalanda hələ də yatır, on ildən bir oyanıb, yenə yatır, atı da yanında gözləyir ki, vaxt-vədə çatsın, igid oyansın... Bu əfsanənin yaşı neçədir? Bir əsrmə, on bir əsrmə? Bəlkə daha çox. Onu oxuduqca başı bələli xalqımızın başına gələcəkləri öncə görməsinə heyrət etməmək olmur. Başına gələcəkləri, bir yerə yox, beş yerə parçalanacağını hardan bilirdi ki, mənim əzabkeş xalqım, qisasını alacaq igidini Babadağın, Şahdağın, Dəlidəğin başında yox, ikiyə parçalanacaq Azərbaycanın Güneylə Quzey sərhədində Savalanda yuxuya vermişdi?..” [64, s.12].

Həmin əsatirdən götürülən parça şeirin yaranmasına stimul vermişdir. Şair yatan igidi “oyanmaq vaxtıdır!” deyə çağırır, onu “qeyrət damarında yatan gücüm” adlandırır. “Qılıncla ayrı düşən, qılıncla qovuşar” və Araz qılincını qınından sıyrımaq lazımdır ki, ikiyə bölünmüş qın olan bu torpaq birləssin deyir, Şair də igidin yatmağına görə kədər içindədir. “Oyan, vaxt sıyrıb qılinci qından” deyir. Yoxsa:

Gözləyib fürsəti fövtə verərsən,

Gözləyib qoyunu qurda verərsən [64, s.12].

Filologiya elmləri doktoru V.Yusifli yazır: “*XX əsr Azərbaycan poeziyasının mənzərəsini şərti olaraq “Cənub poeziyası” adlandırdığımız qoldan ayırmak qətiyyən mümkün deyil. ...Heydərbabaya salam poemasından sonra Cənub poeziyasında Şəhriyar dövrü başlandı. Ancaq Şəhriyarin təsiri Şimali Azərbaycanda yaşayan şairlərin yaradıcılığından yan keçmədi*” [126, s.179]. V.Yusifliyə görə: “*Cənub poeziyasında əsas motiv vətəncilik ideyaları idi. Millət, Xalq, Vətən-bu sözlər poetik leksikonda öz həqiqi məna və mahiyyətini əldə etmişdi*” [126, s.176].

Hər hansı bir ideyanın simvolik ifadəsi elmi-fəlsəfi məzmun daşıyır. Rəmzi fəlsəfi-poetik fikir sənət əsərinə yeni və fərqli bir məzmun gətirir. Sənət əsərinin gerçekliyi hansı forma və məzmunda ifadə etməsi sənətkarın elm-fəlsəfi ümumiləşdirməsinin səviyyəsindən asılıdır. İdeyanın metaforik şəkildə verilməsi, lirik düşüncənin ifadəsinə müxtəlif “fora”lar tətbiq etmək, əslində yaradıcı təxəyyülün əlaqə imkanlarından asılı olaraq meydan çıxır. Lirik düşüncədəki fəlsəfi-poetik ümumiləşdirmələr, fikrin ekstropolyasiyasından necə istifadə olunmasından sonra yaranır. Şairin təxəyyülü dilin gücü, fəlsəfi fikrin simvolik məntiqi ilə öz düşüncələrini reallaşdırır. Filologiya elmləri doktoru, professor Qorxmaz Quliyev sənət əsərinin və sənətkarın gerçekliyi hansı forma və məzmunda, həm də necə ifadə etməsini belə izah edir: “*Sənət əsəri inikas etdiyi gerçəkliyin durumundan qat-qat məqsədyönüldür və müəyyən görmə bucağından yanaşdıqda, zəngindir, çünkü durum immanent səciyyəyə malikdir, özündə baş verəcək dəyişiklikləri planlaşdırmaq iqtidarında deyil, ona görə onda bu dəyişikliklər kortəbii xarakter daşıyır. Sənətkar isə gerçəkliyin aktual durumunun çərçivəsini anlamaq, onu keçmişinə nəzər salmaq, gələcəyini proqnozlaşdırmaq, inkişaf perspektivlərinin ümumi istiqamətini müəyyənləşdirmək imkanına malikdir*” [80, s.327].

Gerçəkliyin simvolik ifadəsi, bədii ədəbiyyatda rəmzlərdən istifadə olunması, yəqin ki, dilin imkanları qədər, elə təfəkkürün, şüurun özündən də asılıdır. Təfəkkür gerçək həyatdan alınan külli miqdarda informasiyaları simvolik, metaforik dilə çevirməzsə, bu informasiyaları deşifrə edə bilməz. Simvolik düşüncənin mahiyyətini daha yaxşı izah etmək üçün simvol (rəmz) istilahının özünü nəzərdən keçirək.

Bədii dildə məcaziliklə daha çox bağlı olan anlayışlardan biri kimi “*simvol-ədəbiyyatda bir sözlə müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasıdır və yunanca simbolon sözündəndir ki, şərti əlamət mənasını bildirir*” [142]. Belə ki, simvola tam olaraq birmənalı da yanaşmaq olmaz. Yəni özündə müxtəlif çalarlar daşıyır. “*Bədii əsərdə simvoldan bu və ya başqa surətin xarakterini açmaq, səciyyəvi cəhətlərini oxucunun nəzərinə çatdırmaq üçün istifadə edilir*” [142]. Eyni zamanda, dünyada qəbul edilmiş simvollar var; məsələn, quşlardan göyərçin sülh, qartal məğrurluq, aslan güc simvoludur.

Ədəbiyyatımızda simvol sözü yerinə rəmz termini də işlənir. “Rəmz” ərəb dilindən gəlib, işarə ilə müəyyən fikri anlatmaq, sözaltı bir mənanı ifadə etmək anlamındadır. Simvol, rəmz yalnız yazılı ədəbiyyatda işlənmir. Xalq danışığında öz fikrini, mətləbini açıq şəkildə bildirmək istəməyəndə də simvoldan yararlanırlar, ancaq arif adamlar üçün söhbətin nədən getdiyi aydın olur.

Azərbaycan romantizminin nümayəndələri A.Şaiq, M.Hadi, H.Cavid, həmçinin Ə.Hüseynzadə və başqaları bədii simvolikadan bir neçə formada istifadə etmişlər. Məsələn, Ə.Hüseynzadə hürriyyəti “afəti-can”, “canan”, M.Hadi “can alan gözəl”, “məhbub” və s. adlandırmışlar. Romantiklər vətəni “dünya gözəli”, “qızıl alma”, “gözəl mələk” və başqa adlarla simvolizə etmişlər.

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şeirində bütöv Azərbaycan ideyasının poetik ifadəsindən danışmaq, sovet dönenində onun, eyni zamanda, simvollarla ifadəsindən danışmaq deməkdir ki, bu da, həmçinin, bütöv Azərbaycan idealı uğrunda poeziyanın “cəbhə xətti”nin necə açılmasından danışmaq anlamına gəlir.

60-cı illərdən başlayaraq xalqın ictimai həyatında baş verən inzibati idarəetmədəki yumşalma ədəbiyyatdan yan keçmədi. Yeni ictimai münasibətlər poeziyada da özünü bürüzə verdi, şairlərin qələmə aldığı mövzular və bu mövzuların problematikası zənginləşdi. Yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasını tədqiq etdiyimiz, qərb-şərq fəlsəfi düşüncəsinin sintezini ədəbi-bədii fikrə gətirən və psixoanalitiklər kimi oxucunun nəbzini tutə bilən “ilham atlı”larımız, eyni zamanda, bütöv Azərbaycan ideyasını poeziyamızda simvollarla ifadə edirdilər [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 45].

Məlumdur ki, Azərbaycanın iki yerə parçalanması xalqımızın taleyində ən faciəvi hadisə olaraq tarixə çevrilib. Bəlli olduğu kimi, 1813-cü ildə İran və Rusiya arasında bağlanmış Gülüstan müqaviləsindən on beş il sonra Türkmənçay müqaviləsi ilə tam şəkildə Azərbaycanın şimalı Rusyanın, cənub hissəsi isə İranın tərkibinə daxil edildi. Rus zabiti, hərbi yazıçı V.A.Potto Rusiya tərəfdən Paskeviçin niyə Türkmənçay kəndini seçməsi barədə belə yazırırdı: “*Paskeviç Abbas Mirzənin şahin əmri ilə sülh müqaviləsi bağlamaq üçün rus ordusuna doğru gəlməsi xəbərini eşidən kimi vəliəhdin Türkmənçay kəndində dayanması xahişi ilə qasid göndərdi. Paskeviçin özünün şərtlərinə görə bu yer ona görə seçilmişdi ki, ətrafda ordunu ərzaqla kifayət qədər təmin edə biləcək çoxlu kənd yerləşirdi. ... Paskeviç Türkməncaya ayın altısında (fevral ayı nəzərdə tutulur – Q.Ə.) gəldi. Onu kəndin ətrafında ulanlar və piyadalar qarışladı. O, ordunu dolandı, əsgərlərlə gülərüz salamlaşdı və onlardan olduqca razı qaldı... Paskeviç evdə yalnız bir mənzildə yerləşdi, digərini isə Abbas Mirzə üçün saxladı. Burada İranın taleyi həll olunur, Rusyanın dəfnə əklilinə isə yeni şöhrət budağı həkk edilirdi...*” [109, s.73]. Pottonun “Qafqaz mührəbəsi. Fars mührəbəsi 1826 – 1828-ci illər” kitabından gətirilən sitatın son cümləsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, mətnində yalnız İran və Rusiyadan, İranın taleyinin həll olunmasından danışılır, taleyi həll olunan, parçalanıb-bölünən Azərbaycan xalqının adı da çəkilmir. Müəllif müqavilə bağlanması münasibətilə rus toplarından 101 yaylım atəsi açıldığını bildirir. Bu isə xalqımız üçün hələ ki, “gündüzü” gəlməyən “1001 gecə”lik ayrılıq nağılinin əvvəlləri idi.

Məmləkətimiz Araz çayı sərhəd olmaqla iki hissəyə bölündü. Doğmaları bir-birindən ayıran bu sərhəd yaddaşımızda ayrılıq simvoluna döndü. Bu faciə ilə poeziyamızda da Cənub həsrətinin ifadəsi formalاشmağa başladı. Bu ifadə nəsillər arasında varislik yaradan milli-mənəvi amillərdən birinə çevrildi. Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, B.Vahabzadə, M.Araz, M.İsmayıł, S.Rüstəmxanlı və digərləri, habelə M.Şəhriyar başda olmaqla Güney kökənli şairlərimiz (B.Azəroğlu, M.Gülgün, S.Tahir, Ə.Tudə, H.Billuri) zaman-zaman məlum sazişlərin haqsız olduğunu bəyan edən şeirləri ilə bu taleyüklü mövzunu gündəmdə saxladılar. Cənub həsrəti vətəndaş şairlərimizin

yaratıcılığında əsas mövzulardan biri oldu. Araz çayı isə şairlərimizin Cənub motivli şeirlərində əbədi olaraq qardaşı qardaşdan ayıran ayrılıq rəmzi kimi obrazlaşdı. Milyonlarla ürəkləri dağlayan faciəvi taleyin vəhşəti ədəbiyyatımızda, o cümlədən yanıqlı bayatılarımızda belə öz əksini tapdı.

Həmin bayatıları təqribən belə qruplaşdırmaq olar: a) Cənubi Azərbaycanın mərkəzi Təbriz şəhərinə müraciətlə başlayan bayatılar; b) Araz çayına müraciətlə başlayan bayatılar.

Bu bölgünü bir neçə bayatı timsalında nəzərdən keçirək:

a) “*Yol vermə yada, Təbriz, / El gedər bada Təbriz, / Sənin həsrətindəyəm, / Can sənə fəda, Təbriz!*” [19, s.16]; “*Əzizim səni, Təbriz, / El sevər səni, Təbriz, / Al qoynuna, əzizlə, / Ana tək məni, Təbriz*” [19, s.16]; “*Təbrizim, can Təbrizim, / Sənə qurban, Təbrizim, / Düşmənə boyun əymə, / Mərd ol, dayan, Təbrizim!*” [19, s.19]; “*Təbriz yanı düz barı, / Çölə qalxıb hasarı, / Sən orda qal, mən burda, / Çəkək bu intizarı*” [19, s.172].

b) “*Araz daşanda mələr, / Kür qovuşanda mələr. / Bala öz anasından / Ayri düşəndə mələr*” [19, s.197]; “*Araz axar, yan verər, / Səsi mənə can verər, / Yaramı möhkəm bağla, / Bağlamasan qan vrər*” [19, s.77]; “*Araza gəmi gəldi, / Mən dedim, hamı gəldi. / Sən ağla, ay gözlərim, / Ayrılıq dəmi gəldi*” [19, s.16]; Keçmə Araz dərindir, / İcmə suyun, sərindir. / Həsrət baxan bu ellər / Sənin də ellərindir [19, s.22].

Azərbaycan poeziyasında Cənub mövzusunun araşdırıcılarından olan Vaqif Məmmədov yazar: “*Hətta Araz Azərbaycan poeziyasında ayrılıq rəmzi kimi o qədər simvollaşdırılır ki, bəxtdə, taledə baş verən digər hicran və ayrılıqlar da Arazın adı ilə bağlanır, onunla müqayisə olunur*” [84, s.18] və Araz Azərbaycan poeziyasında, adətən, həsrət, nisgil və ayrılıq rəmzi kimi təsvir edilmişdir.

V.Məmmədov bütöv Azərbaycan ideyasının Araz çayının timsalında simvollarla poetik ifadəsini nəzərdə tutaraq fikrini belə davam etdirir: “*Bu mövzuya əksər Azərbaycan şairləri müraciət etmiş, adı bir axar çay olan Arazın bütün özəlliklərini tərənnüm etməklə yanaşı, hətta xalqın düçər olduğu bir çox dərd və bələləri, zamanın diktəsi ilə baş verən ictimai-siyasi prosesləri də bir növ Arazın adı*

ilə bağlayaraq öz umu-kiüsüsünü də, giley-güzarını da, xalqın düçar olduğu fəlakətlərin səbəblərini də bədii sözün qüdrəti ilə bir növ Arazla bölüşməyə, Arazla həmsöhbət olmağa səy göstərmişlər. Araz bir növ coğrafi məkan, adı axar çay olmaqdan çıxaraq rəmzi mənada Azərbaycan şairlərinin timsalında, Azərbaycan xalqının həmsöhbətinə, həmdərdinə çevrilmişdir” [84, s.17].

Yaşar Qasimbəylinin Rəsul Rza yaradıcılığından bəhs edərkən dediyi “*ictimai-fəlsəfi fikir və qayələrin ifadəsində çox vaxt rəmzi-metaforik kontekstin mühiüm rol oynadığı diqqəti cəlb edir*” [74, s.167] fikri lirikasını tədqiq etdiyimiz şairlərin Cənub mövzusunda yazdıqları şeirləri üçün də keçərli və məqbuldur.

Şairlərimizin bütün poetik gücləri məhz “sehirli” bir birlik xəbərinin çin olmasına yönəlmışdır. Onlar öz şeirlərində hansı xəbəri gözlədiklərini bəzən açıq mətnlə deməmişlər. Lakin həyəcanla “tale tək” onların dalınca “dolaşib-gəzən” xəbərin “*isti təbəssümdə, doğma nəfəsdə*” [96, s.13] gələcəyini, “*bir sürət qatarı kimi şığıyb... bağlı qapıları*” [96, s.13] bir gün taybatay açacağıni səbirsizliklə gözləmişlər və bu “*muştuluq... şirin*” xəbər “*ömriün baharını oyadıb... əbədi zəfər*” [96, s.14] kimi hökmən gələcəkdir.

Azərbaycan poeziyasında taleyi və yaradıcılığı Arazla bağlı olan ustad şairimiz M.Araz Araza coğrafi mənada yaxın olan Naxçıvan torpağının Şahbuz rayonunda doğulmuşdur. Məmməd İbrahim imzası ilə yazan şairin Cənub və Araz sevgisi sonralar onun Məmməd Araz adını – çayın adını özünə təxəllüs götürməsinə səbəb olmuşdur. Onun müxtəlif illərdə yazdığı “Araz dili”, “Araz yadına düşüb”, “Yenə Arazı gördüm”, “Araz üstə çinar gördüm”, “Arazın işıqları”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Babək qılınıcı”, “Nə bilim”, “Məmməd Araz dünyası” şeirlərində başqa şairlərin yaratdıqlarından tamamilə fərqlənən Araz çayının obrazı yaradılmışdır.

M. Arazın rəmzi-metaforik üslubda yazmış olduğu şeirlərdən biri də şairin hələ sovet dönəmində dərc etdirdiyi “Duman ömrü”dür. Şeir üsyan dolu misralarla başlayır:

Ölüm istəyirəm. Qəfil bir ölüm.

Bir kibrit ölümü. Barıt ölümü.

Bir anda bir ovuc dumana dönüm,

İstədiyim səmtə tutum yönümü [13, s.155].

Müəllif ilk misradan bir kibrit, barit ölümü arzulayaraq, tüstü-dumana dönmək istəyir. Ondan ötrü ki, istədiyi səmtə yönünü tuta bilsin. Onun sərbəst olmaq, azadlıq istəyi aşkardır. Amma şair şeirin sonrakı bəndində hələ mətləbə keçmir, sanki iz azdırır: “*Görüm, hər qonanda dağlar qaşına, / O dağdan, o çəndən necə yazmışam?!* / *Görüm, hər enəndə bulaq başına,/ Çiçəkdən, çəməndən necə yazmışam?!*” [13, s.155] – deyə şeirə sadə bir məzmun verməyə çalışır. Guya şairin dumana dönmək, bir duman ömrü yaşamaq istəyindən məqsədi doğma yurdunun gözəlliklərindən – onun dağ-daşından, bulağından, çəmən-ciçəyindən necə yazdığını bilmək arzusundan doğur. Şeirin davamında şair, nəhayət, əsl mətləbə yaxınlaşır, “*Görüm dumanlara qosula bilmək, / Ayrılıb didərgin olmaq, necədir?!* / *İstəksiz dərədən daşına bilmək, / İstəksiz dərəyə dolmaq, necədir?!*” [13, s.155] bəndi ilə məcazi işarələrini edir.

Şeir müəllifi “didərgin olmaq”ın necəliyini sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdən etibarən azərbaycanlıların İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı olmuş torpaqlardan sıxışdırılıb çıxarılmasında bilir yoxsa? O bizə nəyi xatırlatmaq istəyir? Yoxsa Səttarxan, Xiyabani, Pişəvəri inqilabları zamanı Arazın o tayindan bu taya pənah gətirən mühacirləri, o cümlədən balaşazəroğluları, mədinəgulgünləri, söhrabtahirləri, əlitudələri... nəzərdə tutur? “*İstəksiz dərəyə dolmaq*” deyəndə müttəfiq respublika kimi zor-xoş SSRİ-nin tərkibinə qatıldığımızı demək istəməmişmi? “*Görüm bir necədir yerlərə hopub, / Vətən torpağının şehinə dönmək, / Kiçik bir qayanın döşündən qopub, / Böyük bir dünyanın mehinə dönmək*” [13, s.155] misraları ilə şair, əslində, dünyaya çıxmaq, dünya xalqları ilə müstəqil şəkildə əlaqə saxlamaq arzusunu dilə gətirmirmi?!

Sonrakı bəndlərdə şeirin əsas qayəsi oxucu üçün açılmağa başlayır:

Eh, xoşbəxt olardım onda necə də,

Araza baş qoyub yata bilərdim.

Davasız, tüfəngsiz bircə gecədə

Sahili sahilə çata bilərdim [13, s.156].

Şair “sahili sahilə çata biləcəyi” təqdirdə onu arzusuna çatdıracaq, xalqını vüsala qovuşduracaq öz “qəfil tufanını, qəfil qarını” başqa insanlarla da paylaşacağını

bildirir. Belə olduğu halda diplomat notalarından, qorxmayacağını bəyan edən “lirik mən” barışları, sazişləri də unudacağını söyləyir.

Şeirin əsas məğzi bu bəndlərdə tamam açılır:

Bəli, duman olum, duman,— bir çəngə.

Mənim öz yağışım,

öz qarım olsun.

İstədiyim yerə yükümü çəkən

Hökümüz, ixtiyarım, qərarım olsun.

Birinin düzündə çıçək bitirən,

Birinin gözündə bitən olmayım.

Seyrək dumanları qovan, itirən,

Qalın dumanlarda itən olmayım [13, s.156].

Şair poetik istəyinin üzərinə qalın pərdə çəkib, əsl niyyətini–fikir və düşüncələrini, istiqlal arzusunu oxucusuna – “üstüörtülü”, “qatı dumana” bürüyüb, təqdim edir.

Şeirin lirik qəhrəmanı özgür bir həyat diləyir. İstədiyi tək yaşamaq haqqının qadağalara məruz qaldığını, amma onun mövcud çərçivələri aşmaq arzusunda olduğunu görürük. Ona mane ola biləcək, yolunda maneə olacaq yaman niyyətləri, xəbis fikirləri isə məhv edib aşaraq, “uzaq mənzil”inə gedən yolu qət etməklə o, digər bütün arzularına da qovuşacağına əminlik bildirir.

Əvvəlki paraqrafda misal çəkdiyimiz “Oxuyan Təbriz” şeirində də rəmzi-metaforik detalların işləndiyi nəzərə çarpır. “Oxuyan Təbriz” şeiri o tayda S.C.Pişəvərinin başçılıq etdiyi milli hərəkatın fəallarından olan şair – aşiq Hüseyn Cavana həsr edilmişdir. Şair onunla İstisu yaylaqlarında görüşmüş, onun sazını, səsini dinləyib belə ilhamlı bir şeir ərsəyə gətirmiştir. Məmməd Araz Hüseyn Cavanın timsalında bütün Güney Azərbaycanının azadlıq və müstəqillik harayını, sabaha inamını görmüşdü. Həqiqətən də, şeirdəki yüksək pafos, yurd sevgisi, fələyin acı gərdişi ilə barışmazlıq adamı heyran qoyur.

Müəllif Aşıq Cavanın “dünəninin yasına” toy qurduğunu deyir. Nədir dünənin bu yası? Şair bu metafora ilə nə demək istəyir? Oxucu üçün burada, əslində, hər şey aydınlaşdır. O öz xalqının tarxindən, keçmişindən xəbərdardır; 1813, 1828-ci il müqavilələrinin millətimizə oxuduğu ölüm hökmünə qarşı çıxmış vətən oğulları 1905, 1921, 1946-ci il inqilablarında kütləvi surətdə qatlə yetirildilər. Bu oğullar içində sağ qalanlardan biri olan – Aşıq Cavan sazında bax həmin “dünəninin yasına” toy tutub. Onun sazında bölünən vətənin simvolu olan Təbriz ağlayır... Yurdun dağı, daşı qəzəbdən cilov gəmirir. “Dəli mizrab” “bəxti kəm” xalqı oyadır. Daha doğrusu, oyatmaq istəyir. Şeirdə imdad dilənən Həcər ana – anaların əcdadını təmsil edir, “ayaqda tüfəngə.., / balası vurulmuş pələngə.., / dərə ağızlı nəhəngə” [13, s.269] dönən isə – Azəri yurdudur.

Göründüyü kimi, cənub mövzusunda yazarkən bir sıra hallarda M.Araz da rəmzi-metaforik üsluba üstünlük vermişdir. Şairin ilk Araz şeirlərindən olan “Arazın işıqları” da rəmzi-metaforik üslubda yazılmış poetik mətnidir. Nağıllarımızdakı işıq obrazından fərqli olaraq burada işıq “işıq gələn tərəf” funksiyasını yerinə yetirmir. “Müsibət məzmunlu” deyil, müsbət məzmunludur. Şeirdə Arazın işıqları ayrılığın qaranlıq yolundan birliyə gedən yolu işıqlandırır. “Qaranlıq” isə eyni soya, dilə malik xalqın arasında sərhəd çəkən, onun milli-mənəvi, coğrafi-siyasi birliyini və bütövlüyünü tanımayan, imperiya xislətli quruluşlardır. Şeirdəki dəvə obrazı döyümlü xalqımızın obrazıdır. Şair ona “asta yeriməyi” – məqsədə doğru gedən yolda ehtiyatlı olmayı məsləhət görür. Şair dəvəyə dəmir tikani – sərhəd məftillərini qırmağı öyrənməyə, öz “dəmir qəfəs”indən çıxmaga çağırır. Bu isə əslində, özgürlüyü çağırış idi.

*Deyirəm ki, asta yeri,
Dəvə qardaş, asta yeri!
Dağidarsan nur yükünü
yortsan əgər.

Aclığın var? Boynunu bir çölə döndər,
Dəmir tikan qırmaq öyrən!
Dəmir tikan* [8, s.59].

Şairin idealı Azərbaycanın bütövləşməsi və onun müstəqilliyi idi. “Arazın işıqları” kimi nümunələr gəncliyə, yeni nəslin milli ruhda böyüməsinə misilsiz təsir göstərirdi.

Bütöv Azərbaycan ideyasının simvollarla poetik ifadəsi baxımından S.Tahirin “Bir ovuc torpaq” şeiri də xarakterikdir. Əvvəlki paraqraflarda bu şeir nəzərdən keçirilsə də, sözügedən mənada ondan bəhs edilməmişdir. Bu şeirdən danışarkən onun 1978-ci ilin dekabrında – İran inqilabı ərəfəsində yazılmasına da diqqət yetirilməlidir. Belə ki, əvvəlki nəsillər içində Cənub mövzusunda yazan şairlərin avanqardı S. Rüstəmə həsr olunmuş “*Təbriz bağlarının hər bucağında / Bakı gülərinin qoxusu vardır... / Keçib ayrılıqdan yüz altmış beş il / Bükülüb beli də qeyrətin, şair*” [16, c.1. s.388] – deyə milli hissələri oyadan üsyan xarakterli bu şeirdən bir inqilab qoxusu gəlir və bu inqilabdan şairin öz payını almaq – parçalanmış xalqının birliyini təmin etmək istəyi çox güclü şəkildə duyulur:

*Bu cür dostluq olmaz, qardaşlıq olmaz,
Hər gün görməlidir qardaş qardaşı.
...Qardaşlıq etmədik qardaş da olsaq,
Qardaşsız heç zaman qardaş ucalmaz.
Ayrılıq qoymadı qonşu da olaq,
Qardaş olmayanlar qonşu da olmaz.
...Görünür doyunca “qardaş” söyləmək,
Ya da qardaş olmaq bəxtimdə yoxdur* [16, c.1. s.389].

Heç şübhəsiz, sözün birbaşa mənasında S.Tahirə S.Rüstəmi görmək problem deyildi, onu istədiyi zaman görə bilərdi və bu baxımdan S.Tahirin S.Rüstəmdən bir gileyi, umu-küsüsü yox idi. Şair “qardaş” deyə S.Rüstəmə müraciət etsə də, əslində bu “qardaş” sözünün arxasında Azərbaycan, daha dəqiq desək, Quzey Azərbaycanı dayanır. Beləliklə, S.Tahir “*Bu cür dostluq olmaz, qardaşlıq olmaz, / Hər gün görməlidir qardaş qardaşı*” [16, c.1. s.389] söylədikdə, təbii ki, burada özü ilə S.Rüstəmi yox, özü və S.Rüstəmin timsalında Güney Azərbaycanı ilə Quzey Azərbaycanını nəzərdə tuturdu.

Şeirdə göstərilir ki, bir-birindən ayrı düşən eyni xalq nə qardaşlıq, nə qonşuluq edə bilirlər. Şair yaxşı qonşu ola bilməməklərini yaxşı qardaş olmamaqları ilə izah edir.

Yüz iyirmi dörd misradan ibarət kiçik lirik poema adlanı biləcək “Bir ovuc torpaq” şeiri qardaşın istəkli qardaşına həsrət, nisgil, hüzn dolu sanki bir giley, şikayət məktubudur. Şeirdə arxalı olmaq üçün qardaşın qardaşa ehtiyacı olduğu söylənilir. Şair bu ayrılığı “böyük dərd” kimi təsvir edir, elə bir böyük dərd ki, eşidənin gözləri dolur, bilən acı-acı başını bulayır. Şair ağrı içində qovrularaq, “*Bu dərdi bilsəydi, dağlar aşardı*” [16, c.1. s.389] deyir. Böyük bir xalqın kimliyini, tarixini unutdurmaq üçün onların təqvimini də, əlifbası da dəyişdirilmişdir. Şair böyük qardaşı ilə ərklə danışığında özü beş yüz min ər verdiyi vaxt onun bu tayda tez-tez toy çaldırdığını dilə gətirir. Bununla belə, o zaman-zaman qurbanlar vermişdir ki, azad olsun və qardaşı ilə birləşsin.

S.Tahir “Bir ovuc torpaq” şeirini AzərAzər təxəllüsü ilə yazmışdır. O ilk dəfə bu ədəbi təxəllüsünü həmin şeirdə işlətmişdi. Bu barədə şair özü belə yazır: “*Tələbələr, gənclər arasında hələ çap olunmamışdan əlyazma, makina variantında yayılmış “Bir ovuc torpaq”* şeirini oxuyan S.Rüstəm məni çağırıb soruşdu: “*O tayda AzərAzər adlı şair tanıyırsan? Mənə şeir yazıb. Xoşuma gəldi. Əgər AzərAzəri tanıyırsansa, mənim dilimdən ona təşəkkür yaz*”. Bir il sonra şeir mənim “Döyüş lövhələri” kitabında çap olunanda, məni görüüb dedi: *AzərAzər sən imişsən ki! Mən də sənin şeirinə cavab yazacağam*” [16, c.1. s.9].

S.Tahirin Xosrov Ruzbehə həsr etdiyi “Onun son sözü” şeiri dan yerinə “al qan çı�ənir”, boylanır üfüqdən “qanlı bir səhər” kimi rəmzi ifadələrlə başlayır. Sonra “*Yenə düyünlənir göylərin qaşı, / Səf çəkir buludlar göy asimanda*”, “...*Dəmavəndin vüqarlı başı / İtir boz örpəkdə...*”, [16, c.1. s.16], ”*Tehranın üstündə qara dırnaqlı / Tüstülər, dumanlar sürüñür.../ Döşü büz bağlamış, qara dodaqlı / buludlar... göydən sallanır*” [16, c.1. s.16] kimi rəmzi-metaforik deyimlər edam mənzərəsini gözümüz qarşısında daha da canlandırır. Demə ona görə təbiət beləymış ki, böyük bir qəhrəmanın – Xosrov Ruzbehin ölümünə şahid olurmuş:

Böyük azadlığın astanasında

İran bu səhər də bir qurban verir [16, c.1. s.17].

Şair üçün Novruz bayramı “inqilab bayramı”nın rəmzi olaraq müqəddəsləşir. Şeirin ilk bəndində yazın gəlişi “*Əyilib sulara söyüd ağacı / Darayır öz yaşıł höriüklərini*” [16, c.1. s.38] kimi misralarla tərənnüm edilir. Daha sonra şair “*Kasıbin evinə bayram gəlməyir, / Bayram ağaların evində məhbus*” [16, c.1. s.38] – deyə xalqı zillətdən qurtulmağa və bu qurtuluşla azadlıq əldə edərək, milli bayramı böyük Vətəndə keçirməyə çağırır:

*O bayram Vətəndə yaransın gərək,
O bayram tutacaq bütün hər yanı.
Kasıb bu bayrama bir ad verəcək:
İngilab bayramı, zəfər bayramı.*

*Xalq hələ vuruşur, o qan udsa da,
O ölüm görsə də, yasa batmamış.
Köhnə il qurtarib, başa çatsa da,
Hələ döyüş ili başa çatmış* [16, c.1. s.39].

S.Tahir “Qıfil” şeirində də azadlıq ideyasını, Bütöv Azərbaycan idealını simvollara ifadə edir. Burada isə qıfil azadlığın qapısına vurulmuşdur. Şair öz ölkəsində qıfilların qırılmasını, öz təbirincə desək, “ölməsini” arzulayır. Təbii ki, bu qıfil qırılsa, yurdun bir hissəsi azad olsa: “*O öz qardaşıyla birləşə bilər*” [16, c.1. s.390].

Şairin Nəbi Xəzriyə həsr etdiyi “Yollar” şeirinin sonuncu bəndi də simvolik məna daşıyır. S.Tahir burada bütün yolların birləşdiyi və bütün yolları birləşdirən böyük bir yoldan danışır ki, o yol azadlıq yoludur: “*Bu yolla gedəcək bəşər sabaha, / Hər kəsin öz yolu ayrı olsa da*” (16, c.1. s.56].

S.Tahir nədən yazırsa yazsın, Bütöv Azərbaycan idealını unutmur, bu və ya digər şəkildə həmin ideyanı şeirində əks etdirir. Məsələn, Şimalın Goy gölündən yazırsa, Cənubun Urmiyasını unutmur və əksinə, Cənubun Şah gölünü vəsf edirsə, bu tayı yaddan çıxarmır: “*Salam göndəribdir mənim dilimdən / Al qana boyanmış bir diyar sənə*” [16, c.1. s.59]. Bu diyarın adı çəkilməsə də, hara olduğu, əslində,

məlumdur; bu, şairin bir an unutmadığı, az qala hər şeirində xatırladığı inqilablar görmüş, Təbriz taxt-taclı Güney Azərbaycanımızdır. Şeir “*Gözümdə bir gilə yaş gətirmişəm / Urmiya gölündən yadigar sənə*” [16, c.1. s.59] kimi kövrək misralarla bitir.

Göy gölə tanınmış şairlərimiz çoxlu şeirlər yazıb, öz poetik görümündən təsvir edib. Ə.Cavad, S.Vurğun, M.Araz və b. şairlərin qələmə aldıqları şeirlər xüsusən məşhurdur. Məsələn, M.Araz təbiətin bu gözəl sərvətindən – “Göy göl”dən elə sırf təbiət hadisəsi kimi də danışır. Şairin bu şeirdə orijinal bədii ifadələrlə verdiyi poetik lövhələr xoş duyğular yaradır. Amma o, təsvir etdiyi peyzajlara ictimai məna vermir. Baxmayaraq ki, misal üçün, Araz çayı barəsindəki, Araz çayından danışan şeirləri haqqında belə demək olmaz. Belə ki, onun Araza həsr etdiyi şeirlərin hamısı ictimai məna yükünə malikdir; “o tay, bu tay” faciəmiz, Cənub sevgisi, ayrılan xalqın birlik eşqi, Bütöv Azərbaycan idealı həmin şeirlərin ana xəttini təşkil edir.

S.Tahir lirikasında isə təkcə bir xalqı ikiyə bölən, sərhəd olan Araz çayından bəhs etdikdə yox, məsələn, Göy göldən, yaxud Şahdağdan, Astaradan danışanda da baş verir. S.Tahir adı bir təbiət lövhəsini şeirə çevirəndə də Cənub həsrəti orada öz əksini tapır. İndiki halda “Göy göl” şeirində olduğu kimi. Şair bütün şeir boyu Göy göllə dost, həmdərd olaraq həsb-hal edir.

*Ömrümə ən qanlı bir zaman düşüb,
El ağ gün istəyib, eldə qan düşüb.
Sən də bir dilə gəl, de, haçan düşüb
Qardaş həsrətindən bu qubar sənə* [16, c.1. s.59].

S.Tahir “Vətən” adlı bir deyil, bir neçə şeir yazıb. O şeirlərin birində belə bir beyt var: “*Vətən, vətən, deyib gəzdiyim zaman / Göllər ayna tutub çıxır qarşımı*” [16, s.91]. Buradan aydın olur ki, şair doğma gölləri görərkən onların saf sularında böyük vətəni görür, məhz buna görədir ki, Göy gölə baxan şairin könlündən yenə vətən keçir, o tayda qalan, Göy gölə əli çatmayan soydaşlarını xatırlayır.

Dissertasiya işində əvvəl də müraciət etdiyimiz, bu dəfə isə ayrı rakursdan yanaşdığımız “Təbrizi gəzirəm” (S.Tahir) şeiri belə bir rəmzi sonluqla qurtarır:

Dayanıram

İnqilabla səltənətin

Kəsişdiyi Xiyabanda [16, c.1. s.127].

Burada inqilabla səltənət kəsişir, yəni üz-üzə gəlir, toqquşur. İnqilab – azadlıq, birlik rəmzi, səltənət – irtica, iqtidar simvoludur. Şair gec-tez olacaq bu mübarizənin, toqquşmanın mərkəzində – Xiyabanda dayanır. Bu nöqtədən azadlıq, birlik uğrunda mübarizə, mücadilə başlayacaqdır.

S.Tahirin “Sərhəd” şeiri ağrı dolu rəmzi-metaforik misralarla başlayır: “Ürəyim sıxılır, doğranır, həkim, / Bir maftıl kəsmışdır onu ortadan, / Ah, ürəyim, dilim- dilim ürəyim, / Açıñ ürəyimi dəmir xaltadan” [16, c.1. s.143]. Əgər başqa bir müəllif yazmış olsaydı, ilk oxunuşdan bu misraların başa düşülməsi çətinlik törədə bilərdi. Amma S.Tahir qələmindən çıxdığı üçün şairin mövzu dairəsinə bələd olan hər kəs onu həmən anlayır, söhbətin nədən getdiyini bilir; şair ürəyinin sıniq yerində bitən “dəmir tikanlar”dır sərhəd və neçə ki, bu sərhəd – dəmir tikanlar var, şairə rahatlıq yoxdur.

Şairin “Anam” şeirinə nəzər yetirsək, eyni mənzərənin şahidi olarıq. Şairin ana haqqındakı şeirinin “Xiffətlər yolumu yarıda qoydu, / Ümidlər qəlbimi taladı, soydu” [16, c.1. s.189] misraları mövzu barədə ilk təəssüratı yaratmış olur. Şeirin ikinci bəndindəki “Mən gedə bilmədim Təbrizə bir də, / Təbrizi yanına gətirsin anam” [16, c.1. s.189] deyimi şairin müxtəlif başlıqlı digər poetik mətnləri tək bu şeirin də mayasında Cənub həsrətinin durduğunu göstərir. Şeirin sonrakı bəndləri qənaətimizin doğruluğunu təsdiqləyir:

...Qoyun tüfəngimi sinəmin üstə,

Ölsəm, tüfəngimi götürsün anam [16, c.1. s.189].

S.Tahirin Bütöv Azərbaycan ideyasını simvollarla poetik ifadə edən uğurlu şeirlərindən biri də “İki taleyim” adlanır. Bu şeirdə də əvvəlki şeirlərdə olduğu kimi, “o tay”, “bu tay” ifadələrinə rast gəlirik ki, bu ifadələr də Cənubi (Güney) Azərbaycanla Şimalı (Quzey) Azərbaycanın məcazi adıdır. Şair əgər “Mən qoydum o tayda uşaqlığımı, / Döyüşkən taleyim mənimlə gəldi” [16, c.1. s.197] deyirsə, demək şair uşaqlığımı Cənubi Azərbaycanda qoyub gəldiyini bildirir. Şeirdən görünür ki,

“lirik mən” büsbütün ikililik məngənəsində sıxılmışdır. Onun imzası, kimliyi belə ikilidir. Bütün bunlara isə bir xalqın ikili tale yaşaması səbəb olmuşdur.

“S.Tahirin Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərinə, dağlarına, göllərinə, bir sıra başqa yerlərə yazdığı şeirlərdə də Bütöv Azərbaycan ideyası ifadə olunmuşdur; belələrinə “Təbrizim”, “Ərdəbil”, “Sərab”, “Avars”, “Mərənd”, “Şivli”, “Astara”, “Baki”, “Mərdəkan”, “Şirvan”, “Quba”, “Cəbrayıl”, “Zəngilan”, “Gəncədə”, “Savalan”, “Dəlidəğ”, “Ərk qalası”, “Səhəndim”, “Urmiyə gölü”, “Şah gölü”, “Araz” və s. şeirləri misal göstərmək olar” [45, 185].

M. İsmayılin 1992-ci ildə “Azernəşr” tərəfindən nəşr edilən “Seçilmiş əsərləri” “Tale ilə üz-üzə” bölməsi ilə açılır və elə ilk səhifələrdəcə “Günah” şeirində Cənub problemi qarşımıza çıxır. “Şeytan əməli var səndə, ya məndə, / Qədim sahibiyik hansı günahın” [64, s.5] misraları ilə başlayan şeirin mahiyyəti elə ilk bənddə əksini tapmışdır; “hansı günahın sahibi” olmağımızdır ki, mənsub olduğumuz millətin başına bu qədər bəla gəlməkdədir. Şeirin sonrakı beytində şair əsas fikrini demək üçün “Bizə yurd verəndə, yuva seçəndə, / Qalib arxasınca gözü allahın” [64, s.5] kimi misralarla zəmin hazırlayıır. Şeirdə Yaradanın “Keçəlin saçıtək sevinci seyrək, / Təpəlin qaşıtək qəmi sıx” [64, s.5] verdiyini deyən şair acı təəssüflə allahın “bir köynək aralı ögey qardaşın / ...əlinə qılinc” [64, s.5] verdiyini də bildirir.

Şair Allaha üz tutur, ona yaratdığı bu xalqı unutduğunu deyir, ona “xatırladır” ki, xalqımızın alnına əsrlərdir bölünmək, parçalanmaq, çıxılmaq yazılıb, qismətinə bir dəfə də “üstəgəl”lik düşməyib. Bu xalq üstəgəlməyi unudub, yalnız “bölməyi, çıxmağı bacarıır” [64, s.5] – deyə daha bölünməkdən boğaza yiğilan şair tərs kimi Vətənin adının da “Azər”ə və “Baycan”a bölündüyünü xatırladır, artıq əvvəl üstüortülü dediyi fikri açıq şəkildə deyir:

*Daha bölünməkdən gəlmişik cana,
Tərs kimi adın da bölünür, Vətən,
Bölünür Azərə, bir də Baycana* [64, s.5].

Bu bölünmələr Təbrizin, Göyçənin, nəhayət, Qarabağın əldən getməsində özünü göstərir. Belə ki, Azərbaycanın timsalında bölünənin yenə bölünmə ehtimalı

böyükdür: “*Ayırıb Təbrizi, bəlüb Gøyçəni, / İndi də Qarabağ haqq-hesabdadır*” [64, s.5].

Şair “Günah” adlı əxlaqi bir kateqoriyadan bəhs edən şeirində belə məsələni Cənub probleminə gətirib çıxarmışdır. Şeirin sonunda əlacsız şair çıxış yolu axtarır: “...*O günahı qurban yuyarsa, / Qurbanın mən olum, mənə ölüm ver*” [64, s.6] – deyə milləti yolunda qurban getməyə hazır olduğunu bildirir.

Şair bəlkə də hansısa ulu babamızın çəkməli olduğu cəzani çəkdiyimizi söyləyir. Bu faciəvi taleyi mistik bir düşüncə ilə əlaqələndirir. Əlbəttə, bu şair təxminidir. “Sirr” açılmağa davam edir; hər gələn nadan bir günah işlədib, bunun ucbatından el yas içində boğulur. əsrlər keçir, allah bu günahı bağışlamır ki, bağışlamır. Bu günah yuyulmadıqca, beləcə nəsildən-nəsilə keçəcək. Ona görə də, şair Allaha “əgər bu günahı qurban yuyarsa, qurbanın mən olum, mənə ölüm ver” – deyə yalvarır [64, s.6].

M.İsmayıllı “Ağacdələn, döy qapımı” adlı şeirində (şair kənddəki evlərinə gedərkən şahidi olduğu qəribə bir mənzərəni təsvir edir; bir ağacdələn tənha evin bağlı qapısını döyməkdədir...) Bu hadisədən duyğulanın şair keçirdiyi hissəleri qələmə alır) də, “Günah” şeirində olduğu tək gözlənilmədən “Cənub yarası”nın qaysağını qopardır.

“Günah” adı bizə Cənub mövzusu ilə bağlı heç nə demədiyi kimi, eləcə də, “Ağacdələn, döy qapımı” şeirinin nə adında, nə də əsas məzmununda “Cənub işaretisi” vardır. Amma M.Araz, S.Tahir, nəhayət M.İsmayıllı kimi bütün yaradıcılığı ilə həm əsl sənətin, həm də, eyni zamanda mənsub olduğu millətin xidmətində olan söz adamlarının altşurunda, nədən danışırlarsa-danışınlar, Vətənin taleyi ilə əlaqəli düşüncələr özünə əbədi yer almışdır. Bunun nəticəsidir ki, təbiət şeiri olduğu qədər də, psixoloji mətn təsiri bağışlayan sözügedən poetik nümunədə bu misralar ümumi məzmunda yad, qeyri-təbii görünmür: “*Nədən Araz arzularım çin olmaz, / Haçanacan yuxularda çay görüüm*” [64, s.10] kimi misralar şeirə ictimai məna verir. Şairin “Araz arzuları”nın nədən ibarət olduğu isə hamımıza məlumdur və bu arzu o qədər güclüdür ki, daim şairin yuxusuna Araz çayı girir.

Otuz misralıq “Hələ yaşamağa dəyər” şeirində də analoji mənzərə var. Təbiət mənzərəsi ilə başlayan, peyzajlarla davam edən şeirdə birdən-birə aşağıdakı misralar özünə yer alır:

*Mənim bir gecikmiş həqiqətim var,
Döniüb nağıllaşan həqiqətim var.
Səni səsləyirəm, ay ev yiyəsi,
Səsimə səs versin o tayda kim var* [64, s.12].

Şeirdə həmişə ayrılıq rəmzi kimi işlənən Araz çayının “əsrin ovsununa” yatdığı deyilsə də, şair nikbinliyini saxlayır:

*Dünyanın işini nə bilmək olar,
Hələ yaşamağa dəyər bir az da* [64, s.12].

Yaşamağa ona görə dəyər ki, “əsrin ovsununa” yatan Araz bir gün ovsundan qurtula bilər. Bəli, şair belə bir ümidlə yaşayır.

Bu parça isə qırx yeddi misralıq “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar” şeirindəndir:

*O taydan yüksələn “Arazbarı”dır,
Keçə bilməyirəm Araz barıdır.
Gör neçə həsrətin Araz barıdır* [64, s.29].

M.İsmayılin bu tipli şeirləri çoxdur. Tamam başqa məzmunlu bir şeirdə Cənub dərdi (“Hələ yaşamağa dəyər”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Nə deyir mənə bu tarix”, “Beləmi oldu”) birdən-birə qumsalda batan su kimi üzə çıxır və poetik mətnin leytmotivinə çevrilir. Bu nədən irəli gəlir? Bu, şairin ağlına, qəlbinə Cənub dərdinin büsbütün hakim kəsildiyini, vətəndaş şairin qəlbinin daim Bütöv Azərbaycan ideyası ilə çırpındığını göstərir.

Əvvəlki paraqrafda “Savalanda yatan igid” şeirinə müraciət etdiyimizdən indiki halda yalnız bunu qeyd edək ki, həmin şeirdə də Bütöv Azərbaycan ideyası simvolik şəkildə ifadə olunmuşdur. Şeirin əsas məzmununu təşkil edən əsatirdə deyilir ki, Savalanda yatan igidin qılincının qından sıyrılıb gümüş dəstəyinin ona tərəf olması qisas alınmasına işarə olacaqdır. Uzun zamanlar keçir o vaxt isə hələ də gəlib çatmır. Şair öz qəhrəmanına artıq gözləməməyi, fürsəti fövtə verməməyi tövsiyə edir.

Göründüyü kimi, M. İsmayılin vətəndaş lirikasında Bütöv Azərbaycan ideyasının simvollarla poetik ifadəsi xüsusi yer tutur. Şairin bir sıra şeirlərində isə bu tendensiya daha qabarıq görünür.

M.İsmayılin “Mən şair deyiləm...”, “Bu qan yerdə qalan deyil”, “Qisas qiyamətə qalmaz”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Nə deyir mənə bu tarix”, “Bu günlərin nəğmələri” kimi şeirlərində də Bütöv Azərbaycan ideyasının simvolik şəkildə ifadəsinə dair fraqment şəklində də olsa, ayrı-ayrı misralar var.

K.Q.Yunqun: “*Madam ki, əksliklər heç bir zaman özünüň şəxsi səviyyəsində birləşmirlər, demək həmişə ali nizamin daha yüksək “üçüncü” müstəvisi tələb olunur ki, bütün hissələr orada birləşsin*” [136, 210] – fəlsəfi düsturunu Bütöv Azərbaycan idealı müstəvisində tədqiqat predmetimiz olan şairlərin yaradıcılığına nəzərən şəhər ətsək, belə bir qənaət hasil olur ki, müəyyən mənada “əksliklər” vəziyyətində olan Güney Azərbaycan və Quzey Azərbaycan coğrafi-siyasi cəhətdən ayrı olsalar da, daha yüksək “üçüncü” müstəvidə – M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıll kimi şairlərin vətəndaşlıq lirikasında milli-mənəvi, ideya-siyasi cəhətdən birləşirlər.

Bu fikrə nəzərən həm də, belə bir qənaət hasil olur ki, güney və quzey azərbaycanlılarının milli-mənəvi keyfiyyətlərinin saxlanmasında, onların ruhən “sintez” olunmasında tədqiqat obyektimiz olan şairlərin vətəndaşlıq lirikası müstəsna rol oynamışdır. Deyilən fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Güney və Quzey Azərbaycanın birləşə bilməsində, birləşməsində Məmməd Araz, Söhrab Tahir və Məmməd İsmayılin vətəndaşlıq lirikası misilsiz əhəmiyyət daşımış olacaqdır.

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, yaradıcılıqlarının məhək daşı vətəndaşlıq lirikası sayılan M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıll Azərbaycan poeziyasında Bütöv Azərbaycan idealına xidmət edən, Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda poeziyanın etibarlı “cəbhə xətti”ni çəkən şairlərdir. Xüsusən də, 90-cı illərdə Vətənin bölünməzliyi, bütövlüyü uğrunda poetik çağırışlarda onların da payı vardır. Bu mücadilənin dövrün ədəbi, ictimai-siyasi tələbləri səviyyəsinə qaldırılmasında onların da iştirakı mühüm rol oynadı. M.Araz “İstiqlal marşı”, “Əsgər andı”, “Bizi Vətən çağırır”, “Əsgər oğul”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Düşmən qabağından qaçan

“kişilər”, “Kəlbəcər qaçqınlarına”; S.Tahir “Ana yurdum”, “Söz verirəm”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Bir ovuc torpaq”; M.İsmayıł “Odlar diyarı” silsiləsində və digər bu qəbildən olan şeirlərində müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi ideyasının avanqardları, torpaqlarımız uğrunda düşmənə qarşı ölüm-dirim savaşında sonadək mübarizənin alovlu carçıları kimi çıxış etmişlər. “O tay” simvolikasını həmişə Cənubi Azərbaycanın rəmzi kimi işlədən hər üç şairin yaradıcılığı göstərir ki, Bütöv Azərbaycan ideyası onların lirikasında rəmzi-metaforik şəkildə yüksək poetik-publisistik ştrixlərlə öz əksini tapmışdır. Bu şairlərin, onların sələflərinin yaradıcılığı nəticəsində ədəbiyyatımızda Bütöv Azərbaycan ideyasını əks etdirən poetik ənənə “o tay”ın və “o tay – bu tay” arasında sərhəd olan Araz çayının timsalında formalaşıb. Onlar poeziyamız üçün Bütöv Azərbaycan ideyasının önəmli olduğunu ardıcıl şəkildə göstərdilər və xalqımız üçün böyük ictimai mənaya malik poetik nümunələr, rəmzi-metaforik üslubda, belə demək mümkünsə, poetik paradigma yaratdılar.

Əsl ədəbiyyat necə, hansı formada yaradılmasından asılı olmayıaraq, həmişə öz mühiti üçün paradigma rolunu oynamalıdır. Ədəbiyyat nümunə yarada bilmirsə, onun yaratdığı obraz diqqəti cəlb etmirsə, ona bənzəməyə çalışan, onu müsbət anlamda təqlid etmək istəyən yoxdursa, belə sənət özünü yaşamaq hüququndan məhrum edir. Poetik fikir insanın taleyini, tarixin təkərini dəyişəcək dərəcədə qüdrətə malik olmalıdır və poeziya min il əvvəlki kimi öz yenilikçi missiyasını qoruyub saxlayır [Elmi nəticənin nəşri üçün bax: 45].

NƏTİCƏ

Beləliklə, “Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası (Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayılin yaradıcılığı əsasında)” mövzusunda apardığımız araştırma və təhlilləri, gəldiyimiz qənaətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– Aparılan təhlillərdən aydın olmuşdur ki, çağdaş Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası Məmməd Araz, Söhrab Tahir və Məmməd İsmayıllı yaradıcılığının timsalında özündən əvvəlki vətəndaş mövqeli ictimai-siyasi xarakterli lirikadan fərqlənmiş, mövzu və problematika baxımından dövrü və mühiti özündə ehtiva edən əhəmiyyətli orijinal poetik nümunələr yaranmışdır. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında vətəndaşlıq lirikasının inkişafında akme-çiçəklənmə bu üç şairin yazış-yaratdığı dövrdə xüsusilə güclənmişdir. Məhz bu dövrdə vətəndaşlıq lirikası məzmun və ədəbi-bədii keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə daxil olmuşdur.

– Müəyyən edilmişdir ki, lirika sözünün etimologiyası ilə mahiyyəti arasında ciddi əlaqə vardır. "Vətəndaşlıq" ideyası lirika obyektinə çevrilənməmişdən əvvəl bir vəzifə tək, cavabdehlik daşıyıcısı olaraq şəxsiyyətin ictimai fərd kimi formalaşmasını tələb edir. Vətəndaş şair xalqın arzu və istəklərinin carçasına, ruhunun, mənəviyyatının ifadəçisi olaraq, onun keşikçisinə çevrilir.

– Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları araşdırılaraq belə bir qənaət hasil edilmişdir ki, lirik düşüncə, o cümlədən vətəndaşlıq lirikası öz qidasını ilk öncə şifahi xalq ədəbiyyatından, xalq yaradıcılığından almışdır. Habelə vətəndaşlıq lirikasının sələfi sayılan ictimai-siyasi lirikanın yaradıcılarının, o cümlədən XX əsrin əvvəllərində yazış-yaradan Azərbaycan romantizmi nümayəndələrinin yaradıcılığına ekskurs olunaraq aşkar edilmişdir ki, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Cavad lirikasında vətəndaşlıq ideyası və motivləri özünün konseptual bədii həllini tapmışdır. Məlum olmuşdur ki, bütün bunlar sonra yaranacaq Cumhuriyyət ideyasını doğurmuş və cəmiyyəti müəyyən mənada buna hazırlamışdır. S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq kimi istedadlı şairlərin yaradıcılığından vətəndaşlıq lirikası qırmızı xətt kimi keçmişdir.

– Müəyyən edilmişdir ki, dövrün ictimai-siyasi prosesləri fonunda ədəbi mühitdə vətənpərvərlik, azərbaycançılıq və milli birliyə çağırış motivlərinin, Bütöv

Azərbaycan idealının tərənnümünün bədii yaradıcılığa gətirilməsi artıq zərurətə çevrilmiş, milli-mənəvi dəyərlərimizi, əsl vətənpərvərliyi, Bütöv Azərbaycan idealını tərənnüm edən vətəndaşlıq lirikası, xüsusilə də, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin yaradıcılığında özünü daha qabarıq göstərmişdir.

– Dissertasiya işində bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının bütün etik və estetik cəhətləri, fərdi və ictimai xüsusiyyətləri nəzərdən keçirildiyi zaman aşkar edilmişdir ki, ədəbiyyata gəlişlərində müəyyən vaxt fərqləri olsa da, gənc nəsildə milli şüuru, dövlətçilik ənənələrini formalaşdırmaq istiqaməti onların vətəndaşlıq lirikasının oxşar xüsusiyyətləridir. Tədqiqat zamanı hasil edilən qənaət belədir ki, onların əsərlərindəki vətəndaşlıq mövqeyi, milli kimlik düşüncəsi öz mədəniyyətinin və xalqının keşiyində duran əsgərin silahı rolundadır, bu şairləri ortaq məxrəcə gətirən əsas cəhətlərdən biri də budur.

– Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hər üç şair üçün yaşadığı cəmiyyəti narahat edən problemləri qələmə almaq, xalqın qarşısında duran taleyüklü məsələləri, xalqın mənəvi yaşantılarını işıqlandırmaq prioritətdir. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının bir mühüm cəhəti də qoyulan problemlərin aktuallığının daim gündəmdə olmasında, həmçinin onların mövzuya yanaşma tərzinin poetik xarakterindədir.

– Hər üç şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutan uyğun şeir nümunələri vətəndaşlıq mövqeyindən təhlil edilərək belə qənaətə gəlinmişdir ki, bu sənətkarlar “Vətən yolunda birinci ölmək” düşüncəsini, çətin ayaqda milləti ayağa qaldırmaq missiyasının alılıyini daim önə çəkmişlər. Belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, bu sənətkarlar milli dəyərlərimizin yaşamásında, milli məfkurəmizin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

– Müəyyən edilmişdir ki, bu şairlərin vətəndaşlıq lirikası vətən tarixindəki coğrafi-siyasi parçalanmanın, bütün milli-fiziki ayrılıqların ruhən daha ağır fəsadlara gətirib çıxarmasının qarşısını almaqda, “parçala, hökm sür” siyasetinə qarşı milli-mənəvi birliyimizin qorunub saxlanması, xalqın mənəvi deqradasiyasının qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır. Tədqiqat işinin obyekti olan vətəndaşlıq mövqeyindən yazılmış şeirlər, eyni zamanda, toplumun gen təmizliyinin

və qan yaddaşının qorunmasına yardımçı olmuş, uzun illər boyunca xalqı azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə hazırlamışdır.

– Tədqiqat işində M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin lirikasını vətəndaşlıq mövqeyindən ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmağa cəhd göstərilmişdir. Onların şeirləri ictimai- fəlsəfi kontekstdə təhlilə cəlb edilmiş, deyilən fikirlər konkret nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Tədqiqatda hər üç şairin ədəbi-nəzəri, ədəbi-estetik görüşlərinin formallaşmasında rol oynayan amillər, gerçəkliyin bədii ədəbiyyatda inikası probleminə onların münasibətləri, sənətkar taleyi və yaradıcılıq azadlığı barədə düşüncələri faktik materiallar əsasında nəzərdən keçirilərək ümumiləşdirilmiş, vətəndaşlıq lirikasının təbiətindən doğan ideya və mövzular aləmi müasir elmi-metodoloji səviyyədə öyrənilmişdir.

– Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, onların şeirlərində xalq yaradıcılığından bəhrələnmənin forma və şəkilləri müxtəlifdir. Bu müxtəliflik də vətəndaşlıq lirikasına spesifik, fərqli ton verməkdə xüsusi rol oynamışdır. Ancaq bu özünəməxsusluq və fərqlilik “xalq mövzusu” və xalq yaradıcılığından qaynaqlanan ümumi bir klassik tonun olması ilə tərs mütənasib deyildir.

– Vətəndaşlıq lirikasında həqiqi vətənpərvərlik və surroqat patriotizm məsələsinə xüsusi diqqət edilərək, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılin poeziyası əsasında misallarla təsdiq edilmişdir ki, həqiqi vətənpərvərlik şeirləri bütün hallarda poetik şəkildə, hay-küysüz, səmimi bir dillə ifadə olunaraq oxucunu tam şəkildə öz təsir dairəsinə alır və gurultulu, ibarəli, şüar xarakterli “şeirlər” əsl vətəndaşlıq lirikasına yaddır.

– Tədqiqat işində müəyyən edilmişdir ki, M.Araz və S.Tahirin vətəndaşlıq lirikasında milli məfkurə olaraq azərbaycanlıq motivləri, M.İsmayılin şeirlərində eyni motivlərlə bərabər turançılıq ideologiyası mühüm yer tutmuşdur.

– Müəyyən edilmişdir ki, M.Şəhriyar, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza və başqa görkəmli şairlərin Cənub mövzusunda yaratdıqları poetik ənənələr XX əsrin ikinci yarısında, xüsusən də, altmışinci illərdən sonra M.Araz, S.Tahir, M.İsmayılin yaradıcılığında davam etdirilərək, yeni bir mərhələyə qalxmış, məcazi məna daşıyan

simvolikaların timsalında rəmzi-metaforik, fəlsəfi-poetik ifadələrlə parlaq şəkildə əksini tapmışdır.

– Bütövlükdə aparılan araştırma göstərmişdir ki, vətəndaşlıq lirikasının tədqiqi Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir və yuxarıda deyilən faktorlar təkcə M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıllı lirikasının deyil, bütövlükdə Çağdaş Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının ən ümumi mənzərəsini göz önünə gətirmişdir.

Tədqiqat işinin nəticəsi göstərmişdir ki, vətəndaşlıq lirikasının tədqiqata cəlb edilməsi, məzmun cəhətdən yeni poetik aspektə dəyərləndirilməsi aktual və əhəmiyyətli məsələdir. Çünkü vətəndaşlıq lirikası, əslində, hər bir milli ədəbiyyatın mayası, cövhəridir. Bu baxımdan vətəndaşlıq lirikasının gələcəkdə də tədqiqata cəlb edilməsi, araştırma obyekti olması tamamilə məqsədə uyğundur və müasir ədəbiyyatşunaslığın qarşısında duran məsələlərdən biri M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıllı kimi şairlərin vətəndaşlıq lirikasını yeni tədqiqatlar əsasında təhlil obyekti kimi götürmək, müasir oxucunu düşündürən, düşünməyə vadər edən araştırma kimi ədəbi və elmi ictimaiyyətə çatdırmaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev, C. Əsərləri: [7 cilddə] / C.Abdullayev. tərt.ed. Ş. Abdullayeva. redaktor. A.Əliqızı – Bakı: Elm və təhsil, – c. 5. – 2012. – 264 s.
2. Abdullayev, C. Səməd Vurğunun sənət dünyası / C.Abdullayev. – Bakı: Yaziçi, – 1986. – 320 s.
3. Aforizmlər: (seçilmişlərdən seçilmişlər) / müəllif-tərtibçi S.Xəlilov – Bakı: Çəşioğlu, – 2012. – 560 s.
4. Anar. Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr // Ədəbiyyat qəzeti. – 1999, 10 dekabr. – s. 2.
5. Araz, M. Atamın kitabı / M.Araz. – Bakı: Gənclik, – 1974. – 167 s.
6. Araz, M. Daş harayı / M.Araz. – Bakı: Yaziçi, –1992. – 255 s.
7. Araz, M. Dünya sənin, dünya mənim / M.Araz. – Bakı: Yaziçi, – 1983. – 301 s.
8. Araz, M. Naxçıvan albomu / M.Araz. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 215 s.
9. Araz, M. Secilmiş əsərləri / M.Araz. – Bakı: Azərnəşr, – 1986. – 480 s.
10. Araz, M. Secilmiş əsərləri: [4 cilddə] / M.Araz. Bakı: Ozan, – c.1. – 2003. – 348 s.
11. Araz, M. Secilmiş əsərləri: [4 cilddə] / M.Araz. – Bakı: Ozan, – c.2. – 2003. – 332 s.
12. Araz, M. Secilmiş əsərləri: [4 cilddə] / M.Araz. – Bakı: Ozan, – c.3. – 2003. – 368 s.
13. Araz, M. Seçilmiş əsərləri: / M.Araz. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2010. – 656 s.
14. Arif, M. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / M.Arif. – Bakı: Elm, – c.1. – 1967. – 620 s.
15. Aristotel. Poetika / Aristotel. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 120 s.
16. AzərAzər, S.T. Əsərləri: [23 cilddə] / S.T.AzərAzər. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – c.1. – 2012. – 528 s.
17. AzərAzər, S.T. Əsərləri: [23 cilddə] / S.T.AzərAzər. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – c.2. – 2012. – 624 s.
18. AzərAzər, S.T. Seçilmiş əsərləri / S.T.AzərAzər. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. –

19. Azərbaycan bayatları / Tərtibçilər: B.Abdulla, Q.Babazadə, E.Məmmədli – Bakı: XXI YNE, – 2004. – 304 s.
20. Bayram, T. Seçilmiş əsərləri / T.Bayram. –Bakı: “Lider Nəşriyyat” nəşriyyatı, – 2005. – 328 s.
21. Belinski, V.Q. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında / V.Q. Belinski. Tərcüməçilər: Ə.Ağayev, V.Hacıoğlu, C.Məmmədov, Ə.Mirəhmədov. Redaktor: C.Məcnunbəyov – Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1954. – 372 s.
22. Belinski, V.Q. Seçilmiş əsərləri / V.Q. Belinski. Tərcüməçi: M.Rzaquluzadə. Redaktor: Q.Musayev – Bakı: Azərbaycan LKGİ MK Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, – 1948. – 144 s.
23. Bualo. Poeziya sənəti / Bualo. Tərc. ed., ön söz, şərh. müəllifi: Ə.Ağayev. Buraxılışa məsul: Ə.Güləliyev – Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – 112 s.
24. Cabbarlı, C. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2005. – 328 s.
25. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə. Cavad. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 296 s.
26. Cəfərov, M. Sənət yollarında / M.Cəfərov. – Bakı: Gənclik, –1975. – 368 s.
27. Cəfərov, N. Azərbaycanşunaslığa giriş / N.Cəfərov. – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, – 2001. – 120 s.
28. Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cilddə] / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – c.1. – 2011. – 480 s.
29. Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cilddə] / B.Əhmədov. – Bakı: “Apostrof” Çap Evi, – c.1. – 2010. – 436 s.
30. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 556 s.
31. Əlioğlu, M. Ədəbi fragmənlər / M.Əlioğlu. – Bakı: Gənclik, – 1974. – 176 s.
32. Əliyev, M. Şair səmimiyyəti // – Bakı: Azərbaycan, – 1970, № 3, s. 203-206.
33. Əyyub, V. Azərbaycan romantizmini araşdırarkən / V.Əyyub. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 260 s.

34. Əyyub, V. Oxuyan Təbriz (şeir təhlilləri–X məqalə) // Ədalət. – 2013, 28 dekabr. – s. 10.
35. Əyyub, V. Poeziyamızın Məmməd Araz yükü // Reyting. – 2007, 17 iyun. – s. 19.
36. Əyyub, V. Yoxluqdan varlığa səfər // Azadlıq. – 2009, 22 dekabr. – s.13.
37. Əzizxanlı, Q. Çağdaş Azərbaycan şeirində xalq arxetipi və xalq yaradıcılığı problemi // “Müasir dünyada inteqrasiya və elmin aktual problemləri” Respublika Elmi konfransı, – Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universiteti, “Elmi xəbərlər” jurnalı,– 22-23 dekabr, – 2017, – s. 62-67.
38. Əzizxanlı, Q. Çağdaş poeziyada Bütöv Azərbaycan idealının poetik tərənnümü // “Azərbaycanşunaslığın aktual problemləri” IX Beynəlxalq elmi Konfransının materialları, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 3-4 may, – 2018, – s. 199-201.
39. Əzizxanlı, Q. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında həqiqi vətənpərvərlik və surroqat patriotizm // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2017. № 15, – s. 288-296.
40. Əzizxanlı, Q. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında milli birlik motivləri (Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayılin yaradıcılığı əsasında) // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2017. № 18, – s. 371-379.
41. Əzizxanlı, Q. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında milli məfkurə və azərbaycançılıq (Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayılin yaradıcılığı əsasında) // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, –2017. № 4, – s. 131-136.
42. Əzizxanlı, Q. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan vətəndaşlıq lirikasında şair kimliyi (M.Araz, S.Tahir AzərAzər, M. İsmayılin yaradıcılığı əsasında) // – Bakı: AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2017. XXXI c., № 3, – s. 163-170.
43. Əzizxanlı, Q. XX əsrin ikinci yarısı: vətəndaşlıq lirikasında şair kimliyi və surroqat patriotizm // Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının

materialları, 2-ci kitab, – Bakı: Qafqaz Universiteti, – 29-30 aprel, –2016, – s. 1119-1120.

44. Əzizxanlı, Q. Məmməd Araz poeziyasında Bütöv Azərbaycan ideyası // “Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi Konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 14-15 may, – 2018, – s. 238-240.
45. Əzizxanlı, Q. Müasir Azərbaycan poeziyasında Bütöv Azərbaycan ideyası // – Bakı: AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2018. XXXII c., № 1, – s. 179-188.
46. Gəncəvi, N. İskəndərnamə (Şərəfnamə) / N.Gəncəvi. –Bakı: “Lider Nəşriyyat” nəşriyyatı, – 2004. – 432 s.
47. Göyəlp, Z. Türkçülüyün əsasları / Z.Göyəlp, Azərbaycan türkçəsində hazırlayan, ön söz və açıqlamaların müəllifi, E. Mustafa. – Bakı: “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, –2010. – 208 s.
48. Gülgün, M. Çinar olaydım / M.Gülgün. – Bakı: Azərnəşr, – 1968. – 238 s.
49. Gültəkin – Abid, Əmin. Buzlu cehennem / Əmin Abid– Gültəkin. – Bakı: Günəş, – 1999. – 96 s.
50. Hadi, M. Seçilmiş əsərləri / Hadi M. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 464 s.
51. Haqqın var yaşamağa: (M.Araz haqqında məqalələr toplusu) / redaktor. S.Vəliyeva – Bakı: “Ol” MMC, – 2013. – 572 s.
52. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi / müəllif-tərtibçi. S.Xəlilov – Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, – 2002. – 232 s.
53. Həbibbəyli, İ. Xalq şairi Məmməd Araz (albom-monoqrafiya) / İ. Həbibbəyli. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – 1999. – 160 s.
54. Həbibbəyli, İ. Məmməd Araz (tərcüməyi-hal) / İ. Həbibbəyli. – Bakı: Sabah, – 1993. – 64 s.
55. Həbibov, İ. Romantik lirikanın imkanları / İ. Həbibov. – Bakı: Yaziçı, – 1984. – 168 s.
56. Həsənzadə, N. Fikir eləmə / N.Həsənzadə. – Bakı: Gənclik, – 1982. – 136 s.

57. Həsənzadə, N. Taleyimin töhfəsi / N.Həsənzadə. – Bakı: Gənclik, – 1993. – 352 s.
58. Xəlilov, Ə. Məmməd Araz dühası / Ə.Xəlilov. – Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, – 2002. – 256 s.
59. Xəyal, S. Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin / S.Xəyal. – Bakı: YYSQ, – 2014. – 80 s.
60. Xəzri, N. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / N.Xəzri. – Bakı: “Lider Nəşriyyat” nəşriyyatı, – c.1. – 2004. – 248 s.
61. İmanova G. Məmməd Araz poeziyasının ideya-bədii xüsusiyyətləri // – Bakı: “Filologiya məsələləri” jurnalı, – 2017. №16, – s. 363 -369
62. İsmayıł, M. Qoymayın dünyani adiləşməyə / M.İsmayıł. – Bakı: Gənclik, – 1978. – 150 s.
63. İsmayıł, M. Ölümə, ömrümə sərhəd qoymadım // Təzadalar. – 2011, – 17 sentyabr. – s. 13
64. İsmayıł, M. Seçilmiş əsərləri / M.İsmayıł. – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 304 s.
65. İsmayıł, M. 70-dən sonra / M.İsmayıł. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 478 s.
66. İsmayıł, M. Yoxun varlığı / M.İsmayıł. – Bakı: Maarif, – 2002. – 456 s.
67. Kərim, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / Ə.Kərim. – Bakı: Azərnəşr, – c.1. – 1974. – 408 s.
68. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cilddə] / F. Köçərli. – Bakı: Avrasiya Press, – c.1. – 2005. – 560 s.
69. Qarayev, Y. Ədəbi üfüqlər / Y.Qarayev. – Bakı: Gənclik, – 1985. – 288 s.
70. Qarayev, Y. Poeziya və nəsr / Y.Qarayev. – Bakı: Yaziçı, – 1979. – 200 s.
71. Qarayev, Y. Romantizmin hüdudları // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1974, 26 yanvar. – s.2; 14.
72. Qarayev, Y. Tarix: Yaxından və uzaqdan / Y.Qarayev. – Bakı: Sabah, – 1996. – 712 s.
73. Qasımbəyli, Y. Bütöv Azərbaycan şairi Məmməd Araz // Ədəbiyyat qəzeti. – 2014, 20 mart. – s.4; 7.

74. Qasımbəyli, Y. Müasir poeziyada rəmzi-metaforik manera və çoxqatlılıq // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2016. № 2, – s. 167 -174.
75. Qasımov, R. Məmməd Araz əsərlərində milli xarakter yaradıcılığı // R.Qasımov, Z.İsmayılov – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan bölməsinin xəbərləri, – 2015. № 1, – s. 162-168.
76. Qoca, F. Gül ömrü / F.Qoca. Bakı: – Gənclik, – 1976. – 168 s.
77. Qoca, F. Secilmiş əsərləri: [10 cilddə] / F.Qoca. – Bakı: Uni Print, –c. 1. – 2015. – 392 s.
78. Qoca, F. Ulduzlu düşüncələr / F.Qoca. –Bakı: Yaziçi, –1978, –136 s.
79. Qoqol, N.V. Əsərləri: (Seçilmiş məqalə və məktubları.) [6 cilddə] / N.V.Qoqol. tərcüməçi. C.Cahanbaxış – Bakı: Azərnəşr, –1956. –416 s.
80. Quliyev, Q. XX əsr ədəbiyyatşunaslıq konsepsiyaları / Q.Quliyev. – Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, – 2012. –344 s.
81. Məmməd Araz: taleyi və sənəti: (80 illiyi münasibəti ilə məqalələr toplusu) / – Naxçıvan: Əcəmi, – 2014. – 176 s.
82. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, –c.1. –2004. – 664 s.
83. Məmmədov, A. Sözümüz eşidilənədək / A.Məmmədov. –Bakı: Yaziçi, –1988. – 248 s.
84. Məmmədov, V. Azərbaycan şeirində Araz mövzusu // – Naxçıvan: Elmi əsərlər, Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 2015. № 1, – s.16-19.
85. Müşfiq, M. Əbədiyyət nəğməsi / M.Müşfiq. – Bakı: Yaziçi, –1978. –310 s.
86. Nağıyev, C. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi / C.Nağıyev. – Bakı: Asiya, –2009. – 560 s.
87. Nəbiyev, B.Ə. Tənqid və ədəbi proses / B.Ə.Nəbiyev. – Bakı: Azərnəşr, –1976. –188 s.
88. Novruz, C. İnsan himnləri / C.Novruz. – Bakı: Yaziçi, – 1978. – 202 s.
89. Osmanlı, V. Azərbaycan romantikləri / Osmanlı V. – Bakı: Yaziçi, –1985. – 220 s.

90. Osmanlı, V. Azərbaycan romantizmi: [2 cilddə] / V.Osmanlı. – Bakı: Elm, –c.1. – 2010. – 464 s.
91. Osmanlı, V. Azərbaycan romantizmi: [2 cilddə] / V.Osmanlı. – Bakı: Elm, –c.2. – 2014. – 452 s.
92. Ömürdən yarpaqlar: (S.Tahir-75. Monoqrafiya-toplu) / müəllif-tərtibçi. V.Arzumanlı. elmi redaktoru. N.Qəhrəmanlı – Bakı: Qartal, –2001. – 336 s.
93. Pənah, G. Söhrab Tahir AzərAzərin lirikası / G.Pənah. – Bakı: Şur, – 2012. – 448 s.
94. Rəsulzadə, M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Gənclik, – 1990. – 112 s.
95. Rüstəm, S. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / S.Rüstəm. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 328 s.
96. Rüstəmxanlı, S. Xəbər gözləyirəm / S.Rüstəmxanlı. – Bakı: Gənclik, – 1979. – 86 s.
97. Rüstəmxanlı, S. Seçilmiş əsərləri / S.Rüstəmxanlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 344 s.
98. Rza, X. Məndən başlanır Vətən / X.Rza. – Bakı: Yaziçı, – 1988. – 400 s.
99. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / R.Rza. – Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, – c1. – 2005. – 304 s.
100. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / R.Rza. – Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, – c2. – 2005. – 320 s.
101. Sabir, M.Ə. Hophopnamə / M.Ə.Sabir. – Bakı: Yaziçı, –1979. – 558 s.
102. Sarıvəlli, O. Seçilmiş əsərləri / O.Sarıvəlli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 208 s.
103. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri / A.Səhhət. – Bakı: “Lider Nəşriyyat” nəşriyyatı, – 2005. – 456 s.
104. Şaiq, A. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / A.Şaiq. – Bakı: Avrasiya Press, – c.2. – 2005. – 568 s.
105. Şəhriyar, M. Yalan dünya / M.Şəhriyar. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, – 1993. – 496 s.

106. Şəmsizadə, N. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / N.Şəmsizadə. – Bakı: Elm, – c.1. – 2008. – 560 s.
107. Şəmsizadə, N. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / N.Şəmsizadə. – Bakı: Elm, – c.3. – 2011. – 504 s.
108. Şirvani, X. Seçilmiş əsərləri / X.Şirvani. – Bakı: “Lider Nəşriyyat” nəşriyyatı, – 2004. – 672 s.
109. Şükürov, K. Türkmençay. 1828. / K.Şükürov. – Bakı: Çaşıoğlu, – 2006. – 188 s.
110. Tahir, S. Döyük lövhələri / S.Tahir. – Bakı: Yaziçi, – 1980. – 144 s.
111. Tahir, S. Gəl görüşək / S.Tahir. – Bakı: Gənclik, – 1968. – 99 s.
112. Tahir, S. Mən səni görmüşəm / S.Tahir. – Bakı: Gənclik, –1967. – 116 s.
113. Tahir, S. Vətənlə sevgi arasında / S.Tahir. – Bakı: Yaziçi, – 1986. – 342 s.
114. Tronski, İ.M. Antik ədəbiyyat tarixi / İ.M.Tronski. –Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 624 s.
115. Ulutürk, X.R. Davam edir 37 / X.R.Ulutürk. – Bakı: Gənclik, – 1992. – 528 s.
116. Ulutürk, X.R. Taparam səni / X.R.Ulutürk. – Bakı: Apostrof, – 2014. – 300 s.
117. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / B.Vahabzadə. – Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, – c.1. – 2004. – 328 s.
118. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / B.Vahabzadə. – Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, – c.2. – 2004. – 320 s.
119. Vəziroğlu, A. Ayağa dur, Azərbaycan. Çağdaş Azərbaycan poeziyasında milli vətənpərvərlik mövqeyi (1980–1990-cı illər) / A.Vəziroğlu. – Bakı: Ulu, – 2002. – 168 s.
120. Vurğun, S. Əsərləri: [5 cilddə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. –2005. – 264 s.
121. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / S.Vurğun. – Bakı: Azərnəşr, – c.1. – 1976. – 388 s.
122. Yaqub, M. Üzü bəri baxan dağlar / M.Yaqub. – Bakı: Azərnəşr, – 1977. – 96 s.
123. Yaqub, M. Yaxşı ki, sən varsan / M.Yaqub. – Bakı: Yaziçi, – 1979. – 132 s.
124. Yusifli, C. Məmməd İsmayılin bəxtinə düşən gün, yaxud budağında quş yuvası bir ağac // – Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 2009. №11, – s. 127-133.

125. Yusifli, V. Məmməd Araz dünyası / V.Yusifli. – Bakı: Şur, – 1994. – 156 s.
126. Yusifli, V. Poeziyanın yolları və illəri (1960–2000-ci illər) / V.Yusifli. – Bakı: Mütərcim, –2009. – 404 s.
127. Zeynalova, D. Etnopoetika ədəbi-bədii nümunələrin universal təhlil üsulu kimi (problemin qoyuluşuna dair) // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstитutu, Filologiya məsələləri, –2013. №3, – s. 308-319.

Türk dilində

128. Azizzanlı, K. XX. Yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycanda vatandaşlık coşkusunda sosyal içerik (Örnekler Mehmet Araz, Söhrap Tahir ve Mehmet İsmailden alınmıştır) // – Ankara: “Bilimsel Eksen”, dört bir yayımlanan uluslararası hakemli dergi, Kış-Bahar, – 2017. № 20, – s. 111-122.

Rus dilində

129. Азизханлы, Г. “Социальный контент в Азербайджанской гражданской лирике второй половины XX-го века” (на основе творчества Мамеда Араза, Сохраба Тахира Азера, Мамеда Исмаила) // – Kiev, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Мова і культура (язык и культура) науковий журнал, – 2016. выпуск 22, том V (182), – с. 165-173 (выпуск 19, том III (183), – с. 348-357).
130. Азизханлы, Г. Идеолого-эстетические, теоретические основы гражданской лирики // – Киев, Таврійський національний університет імені В. I. Вернадського, Вчені записки (Ученые записки), научковий журнал, – 2020. том 31 (70), № 4, ч. 4, – с. 85-90
131. Горький, М. О Литературе / М.Горький. – Москва: Художественной Литературы, –1961. – 612 с.
132. Джованни, Дж. Введение в философию / Дж.Джованни. – Москва: Алетейя СПб., – 2000. –470 с.
133. Лосев, А.Ф. Хаос и структура / А.Ф. Лосев. – Москва: Мысль, – 1997. – 831 с.

134. Лотман, Ю.М. Анализ поэтического текста / Ю.М.Лотман. – Ленинград: Просвещение, – 1972. – 271 с.
135. Лотман, Ю.М. Структура художественного текста / Ю.М.Лотман. – Москва: Искусство, – 1970. – 384 с.
136. Юнг, К. Г. Эон / К.Г.Юнг. пер.: с нем. М.А.Собуцкого. науч. ред.: С.Л.Удовик – Москва: ACT, 2009. – 411 с.

İngilis dilində

137. Azizkhanli, Q. “Romanticism in the context of the civil lyrics” / Materials of International Scientific Conference Vernadsky Taurida National University, Materials of International Scientific-Practical Conference, Taurida Philological-Scientific journal, – Kyiv: “Helvetica” publishing house, – 24-25 January, – 2020, –p. 86-89.

Internet resurslar

138. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı – oxşamalar: – tərt.ed. Çetin Bayramoğlu. – Bakı, 2012. –
URL: <https://cetinbayramoglu.baku.wordpress.com/tag/az%C9%99rbaycan-sifahi-xalq-%C9%99d%C9%99biyyati-oxsamalar/>
139. Əliyev, H. Dünya Azərbaycanlılarının qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi / vikimənbə. – Bakı, 2015. –
URL:https://az.wikisource.org/wiki/D%C3%BCnya_Az%C9%99rbaycanl%C4%8C_B1lar%C4%B1n%C4%B1n_I_Qurultay%C4%B1nda_Az%C9%99rbaycan_Respublikas%C4%B1n%C4%B1n_Prezidenti_Heyd%C9%99r_%C6%8Fliyevin_nitqi
140. Əzizova, V. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub həsrətinin ifadəsi / davam.az. – Bakı, 2012. –
URL: <http://davam.az/7800-azrbaycan-dbiyyatnda-cnub-hsrtinin-ifadsi.html>
141. Məmmədov, A. Aydın Məmmədov “vətənpərvər” şairləri bombardman edir- 35ILLİK MƏQALƏ / kulis.az. – Bakı, 2015. –

URL: https://kulis.az/xeber/edebi-tenqid/xeber_13991

142. Simvol / vikipediya. Bakı, 2014. –

URL: <https://az.wikipedia.org/wiki/Simvol>

143. Суррогат / википедия. 2006. –

URL:[https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%80%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%82_\(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%80%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%82_(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F))

144. Vətənpərvərlik / vikipediya. Bakı, 2008. –

URL:<https://az.wikipedia.org/wiki/V%C9%99t%C9%99np%C9%99rv%C9%99rlik>

145. Юнг, Карл Густав. Психологические типы / – 2019. –

URL:<http://psihtdocs.ru/karl-gustav-yung-psihologicheskie-tipi-karl-gustav-jung-psycho.html?page=9>